

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ

ΣΧΟΛΕΣ ΓΟΝΕΩΝ

Διαφυλικές σχέσεις

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΑΡΚΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ

ΣΧΟΛΕΣ ΓΟΝΕΩΝ

Διαφυλικές σχέσεις

ΣΧΟΛΕΣ ΓΟΝΕΩΝ

Διαφυλικές σχέσεις

Ζεργιώτης Ν. Ανδρέας

M.Sc., Ph.D., Διδάκτωρ Σχολικής Ψυχολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γεώργας Δημήτριος

Ομότιμος Καθηγητής Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γιώτσα Άρτεμις

Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Γεωργίου Ανδρονίκη - Υπεύθυνη Έργου

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θεοδοσοπούλου Μαρία, M.Sc., Ph.D., Μέλος Ομάδας Έργου

Κωτσάκης Βασίλειος, M.Sc., Αναπληρωτής Υπεύθυνος Έργου

Νταλάκα Ελένη, M.Sc., Μέλος Ομάδας Έργου

ΑΘΗΝΑ 2011

ISBN: 978-960-7335-51-7

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	9
---------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Κοινωνία και διαφυλικές σχέσεις

1.1 Εισαγωγή.....	11
1.2 Σύντομη ιστορική αναδρομή των διαφυλικών σχέσεων.....	13
1.3 Οι οικολογικές, κοινωνικές - οικονομικές και πολιτιστικές επιδράσεις στην ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεις	19
1.4 Τα κοινωνικά στερεότυπα για τα δύο φύλα	26
1.5 Σύγχρονη κοινωνική διάσταση της ισότητας των φύλων στην Ελλάδα...28	
1.6 Σύγχρονη Ευρωπαϊκή διάσταση της ισότητας των φύλων	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η διαμόρφωση του φύλου στον άνθρωπο

2.1. Ο γενετικός προσδιορισμός του φύλου.....	31
2.2. Διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου.....	32
2.3. Άνδρας – γυναίκα. Τόσο ίδιοι αλλά και τόσο διαφορετικοί.....	49
2.4. Ατομικές διαφορές και φύλο	56

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οικογένεια και διαφυλικές σχέσεις

3.1. Γάμος - Οικογένεια και διαφυλικές σχέσεις.....	60
3.2. Ο πατέρας και η μητέρα στην οικογένεια	63
3.2.1. Το ζευγάρι πριν τον τοκετό	64
3.2.2. Η μητέρα πριν τον τοκετό.....	64
3.2.3. Ο πατέρας πριν τον τοκετό	65
3.2.4. Ο πατέρας και η μητέρα μετά τη γέννηση.....	66
3.3 Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων στην οικογένεια	67

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Σχολείο και διαφυλικές σχέσεις

4.1. Η ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο.....	74
4.2. Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο.....	76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Προβλήματα στις διαφυλικές σχέσεις

5.1. Ενδοοικογενειακή Βία.....	83
5.1.1. Βία στο ζευγάρι.....	84
5.2. Διαζύγιο - Διάλυση της συζυγικής σχέσης.....	86
5.3. Σεξουαλική παρενόχληση.....	89

Βιβλιογραφία	92
---------------------------	----

Παράρτημα

1. Νόμος για την Ενδοοικογενειακή Βία (3500/2006).....	96
2. Νόμος για την εφαρμογή ίσων ευκαιριών και μεταχείρισης σε άνδρες και γυναίκες (3896/2010).....	105

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό γράφτηκε για να ενημερώσει τους Έλληνες γονείς γύρω από το πολύπλοκο ζήτημα των διαφυλικών σχέσεων, με τη φιλοδοξία να συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη λειτουργία των Σχολών Γονέων. Οι Σχολές Γονέων είναι ένας σύγχρονος θεσμός, που προσφέρει πολύτιμη και ουσιαστική στήριξη στην οικογένεια, βοηθώντας στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των μελών της και συμβάλλοντας γενικότερα στην καλύτερη λειτουργία της. Εδώ και δεκαπέντε χρόνια ο θεσμός αυτός υλοποιείται από το Υπουργείο Παιδείας, τη Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης και το ΙΔΕΚΕ. Η θεματολογία των Σχολών Γονέων εμπλουτίζεται διαρκώς και εξειδικεύεται σε ολοένα περισσότερα θέματα, τα οποία απασχολούν τους γονείς στην εποχή μας.

Σήμερα, ύστερα από τις επιστημονικές αναζητήσεις και τις παρεμβάσεις των επιστημονικών συνεργατών του Προγράμματος, αλλά κυρίως χάρη στις συνεχείς και άοκνες προσπάθειες της Ομάδας Έργου, η θεματολογία του Προγράμματος των Σχολών Γονέων εμπλουτίζεται, καλύπτοντας όλο το φάσμα της ανάπτυξης του παιδιού καθώς και τα θέματα των διαπροσωπικών σχέσεων μέσα στην οικογένεια και στο σχολείο. Μία από τις επτά διαφορετικές θεματικές ενότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο αυτό, είναι και οι Διαφυλικές Σχέσεις. Το θέμα των διαφυλικών σχέσεων, σε όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης του παιδιού και των αλλαγών που αυτή επιφέρει στο σύστημα της οικογένειας και του σχολείου, φιλοδοξεί να σηματοδοτήσει και να περιγράψει το βιβλίο αυτό, το οποίο κρατάτε σήμερα στα χέρια σας.

Κοινωνία και διαφυλικές σχέσεις

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει γενικά το ζήτημα των διαφυλικών σχέσεων, μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Γίνεται μια αναδρομή στην ιστορία των διαφυλικών σχέσεων, αναλύονται οι κοινωνικές-οικονομικές και πολιτιστικές επιδράσεις στην ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεων και παρουσιάζονται τα κοινωνικά στερεότυπα για τα δύο φύλα.

Επίσης, περιγράφονται εν συντομία η ελληνική αλλά και η ευρωπαϊκή διάσταση της ισότητας των δύο φύλων.

Στο τέλος, ο/η αναγνώστης/στρια θα μπορεί να γνωρίζει και να προσδιορίζει το πλαίσιο των διαφυλικών σχέσεων, τόσο στον ιστορικό όσο και στον παρόντα χρόνο.

1.1 Εισαγωγή

Το φύλο στον άνθρωπο είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Σαν τον Ιανό, τον αρχαίο θεό των Ρωμαίων, που έχει δύο πρόσωπα ταυτόχρονα. Όλοι οι άνθρωποι έχουμε στον χαρακτήρα και στη συμπεριφορά μας στοιχεία που θεωρούνται «αρσενικά» και στοιχεία που θεωρούνται «θηλυκά». Το φύλο, επομένως, δεν είναι παρά η διαφορετική έκφραση και εκδοχή της ίδιας ουσίας, της ανθρωπίνης. Στη χριστιανική θρησκεία, σύμφωνα με τον κοσμογονικό μύθο της γένεσης των πρωτοπλάστων που υπάρχει με μικρές διαφοροποιήσεις σε όλες τις θρησκείες του κόσμου, οι πρωτόπλαστοι μοιράστηκαν την ίδια σάρκα, γεγονός που αφορά στην οντολογική ισότητα μεταξύ των δύο φύλων.

Η σεξουαλικότητα και η εκδήλωσή της, αφορά στα τρία επίπεδα της ανθρώπινης λειτουργίας: στο βιολογικό, στο ψυχολογικό και στο κοινωνικό επίπεδο. Το ανθρώπινο είδος είναι το μόνο μεταξύ των ανώτερων θηλαστικών του ζωικού βασιλείου, στο οποίο το φύλο και τα χαρακτηριστικά του δεν καθορίζονται με αποκλειστικά βιολογικούς όρους. Η ψυχολογική ανάπτυξη της ταυτότητας του φύλου στον άνθρωπο δεν συνδέεται αποκλειστικά με το βιολογικό του φύλο. Στον άνθρωπο, δηλαδή, ενώ το βιολογικό και ανατομικό φύλο είναι γενετικά καθορισμένο, το κοινωνικό φύλο είναι μία έννοια πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένη (Βέικου, 2009). Το κοινωνικό φύλο είναι η έκφραση και η εξωτερίκευση του ψυχολογικού φύλου, σε επίπεδο κυρίως συμπεριφορών και ανάληψης ρόλων που σχετίζονται με αυτό. Το φύλο, δηλαδή, ως έννοια αναφέρεται ταυτόχρονα στις βιολογικές, στις ψυχολογικές και στις κοινωνικές διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ ανδρών και γυναικών. Με τον όρο βιολογικό φύλο (sex) εννοούμε τη διάκριση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, ενώ με τον όρο κοινωνικό φύλο (gender) εννοούμε αυτό που θεωρείται ως ανδρικό και γυναικείο σε κάθε κοινωνία.

Ο όρος κοινωνικό φύλο είναι ασφαλώς ευρύτερος, τόσο σημασιολογικά όσο και από άποψη περιεχομένου, σε σχέση με τον όρο βιολογικό φύλο. Το κοινωνικό φύλο μπορεί να αναφέρεται σε πολλά επιμέρους χαρακτηριστικά, συμπεριφορές και λειτουργίες που σχετίζονται με το φύλο στον άνθρωπο. Το περιεχόμενο του όρου κοινωνικό φύλο είναι άμεσα εξαρτημένο από τις τρέχουσες κοινωνικές συμβάσεις και συγκυρίες. Είναι, δηλαδή, πολιτισμικά εξαρτώμενο. Για παράδειγμα, το κοινωνικό φύλο καθορίζεται από το τι είναι ή τι αναγνωρίζεται ως ανδρικό και ως γυναικείο σε κάθε κοινωνία, αλλά ακόμα και στην ίδια κοινωνία σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Αυτό, δηλαδή, που σε μια εποχή ή σε μια κοινωνία μπορεί να θεωρείται ανδρικό, σε μια άλλη εποχή ή σε μια άλλη κοινωνία μπορεί να θεωρείται γυναικείο και αντίστροφα. Για παράδειγμα, ενώ στην εποχή μας η φούστα θεωρείται αυστηρά γυναικείος τρόπος ντυσίματος, στη Σκωτία η παραδοσιακή επίσημη εορταστική ανδρική ενδυμασία περιλαμβάνει το κιλτ, δηλαδή μία καρώ φούστα. Η παραδοσιακή, επίσης, ανδρική ελληνική φορεσιά είναι αυτή του τσολιά με τη φουστάνελα, η οποία ωστόσο σήμερα έχει μόνο φολκλορικό χαρακτήρα.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ακόμα και η ίδια η έκφραση και η εκδήλωση της ερωτικής επιθυμίας στον άνθρωπο δεν καθορίζεται αποκλειστικά από τις ορμόνες, όπως συμβαίνει στα ζώα, αλλά κυρίως από την προδιάθεση του εγκεφάλου μας. Η ερωτική όμως αυτή προδιάθεση και επιθυμία, διαμορφώνεται και επηρεάζεται από ένα πληθος κοινωνικά εξαρτώμενους παράγοντες και ερεθίσματα (Kalat, 1995). Η ανθρώπινη σε-

ξουαλικότητα, επομένως, δεν είναι απλά η έκφραση μιας βιολογικής ορμής με προδιαγεγραμμένη πορεία, εξέλιξη και χρόνο εκδήλωσης. Η πρόκληση της ερωτικής επιθυμίας στον άνθρωπο είναι περισσότερο πολιτισμικό παρά βιολογικό φαινόμενο.

Στην εποχή μας, η παγκοσμιοποίηση, η εξέλιξη των μεταφορικών μέσων και ο τουρισμός, που διευκολύνουν τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών από τόπο σε τόπο αλλά και από χώρα σε χώρα ακόμα και από τη μια ήπειρο σε μία άλλη, όπως επίσης ο κινηματογράφος, τα Μ.Μ.Ε., η τηλεόραση, το διαδίκτυο και γενικότερα η εκτεταμένη χρήση των νέων τεχνολογιών στην επικοινωνία και στις μετακινήσεις, φέρνουν τους λαούς σε μία χωρίς προηγούμενο επαφή μεταξύ τους και τείνουν πλέον να εξαλείψουν τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στις σύγχρονες κοινωνίες, δημιουργώντας έναν ομοιόμορφο, ομογενοποιημένο παγκόσμιο σύγχρονο πολιτισμό, όπου θα κυριαρχούν, μεταξύ των άλλων, και τα κοινά πρότυπα για τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα.

1.2 Σύντομη ιστορική αναδρομή των διαφυλικών σχέσεων

Αν προσπαθήσει κανείς να παρακολουθήσει το φαινόμενο των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων στην ιστορική του εξέλιξη και διαδρομή, θα ανακαλύψει πολλές διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις, οι οποίες έγιναν μέσα στα χρόνια. Η σχέση μεταξύ άνδρα και γυναίκας, η οποία όπως κάθε ανθρώπινη σχέση είναι σχέση εξουσίας, διαφοροποιείται σημαντικά στο πέρασμα των αιώνων της ύπαρξης του ανθρώπινου γένους. Η σχέση αυτή καθορίζεται από πάρα πολλούς κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι είναι διαφορετικοί για κάθε ιστορική εποχή. Για παράδειγμα, οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες ήταν μητριαρχικές. Όπως φαίνεται, αυτό που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ ανδρών και γυναικών και στην ισχυροποίηση της θέσης της γυναίκας, ήταν η ελλιπής επίγνωση των ανθρώπων για τη βιολογική συνεισφορά των δύο φύλων στη διαδικασία της αναπαραγωγής του είδους.

Στα προϊστορικά δηλαδή χρόνια, οι άνθρωποι δεν είχαν ακόμα συνειδητοποιήσει το ρόλο του άνδρα στη διαδικασία της σύλληψης, ούτε είχαν ταυτοποιήσει τη σημασία του αρσενικού στην αναπαραγωγική διαδικασία του ανθρώπινου γένους. Στην εποχή εκείνη, οι άνθρωποι πίστευαν ότι η γυναίκα από μόνη της είναι αυτή που είχε το προνόμιο να αναπαράγει το ανθρώπινο είδος. Για το λόγο αυτό, το γυναικείο φύλο είχε κεντρική θέση στις πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες αλλά και τον απόλυτο σεβασμό όλων των ανδρών. Η θέση της γυναίκας στην κοινωνική οργάνωση και στο σύστημα διακυβέρνησης των πρώτων ανθρώπινων κοινωνιών ήταν επομένως πολύ κεντρική, με σημαντική εξουσία και ισχυρή επίδραση στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής συνολικά.

Οι γυναικείες θεότητες είχαν για χιλιετίες ξεχωριστή θέση στις διάφορες θρησκείες όλων των ανθρώπινων κοινωνιών της εποχής και λατρεύονταν σε όλα τα μήκη και πλάτη του κόσμου, όπου υπήρχε ανθρώπινος πολιτισμός. Η θεά της γονιμότητας είχε την τιμητική της σε όλους τους προϊστορικούς ανθρώπινους πολιτισμούς. Τα κοινά χαρακτηριστικά της, σε όλες τις αναπαραστάσεις και τα ειδώλια που έχουν βρεθεί σήμερα, είναι οι υπερβολικά τονισμένοι γλουτοί, ένα σημείο που σχετίζεται άμεσα με τη μητρότητα. Αντίθετα, στην εποχή μας, στην οποία ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας είναι πολυδιάστατος και δε συνδέεται πλέον μονοσήμαντα με τη μητρότητα, έχει αλλάξει και το πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς και οι τονισμένοι γλουτοί θεωρούνται μάλλον αδύνατο σημείο στην εξωτερική εμφάνιση μιας γυναίκας.

Από το 7.000 π.Χ. μέχρι και το 2.500 περίπου π.Χ., για ορισμένες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης, επικράτησε η λεγόμενη «μητριαρχία». Η «μητριαρχία», αν και ως σύστημα κοινωνικής οργάνωσης επικράτησε τόσες χιλιάδες χρόνια πριν, ως όρος εισήχθη στο γλωσσικό μας σύστημα μόλις τον 19ο αιώνα, κυρίως ως το αντίθετο στον όρο «πατριαρχία». Ο όρος, λοιπόν, «μητριαρχία» έχει τριπλό περιεχόμενο: κοινωνιολογικό, πολιτικό και θρησκευτικό. Με τον όρο αυτό δηλώνεται όχι μόνο η μορφή διακυβέρνησης κάθε κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα και το σύστημα ιεραρχικής οργάνωσης της κοινωνίας αυτής καθώς και ένα μοντέλο πεποιθήσεων θρησκευτικού περιεχομένου. Η μητρική συγγένεια ήταν η μόνη συγγένεια που αναγνωριζόταν για πολλές χιλιετίες στις ανθρώπινες κοινωνίες και η γυναίκα-μητέρα αποτελούσε τον αρχηγό του γένους. Η θρησκευτική διάσταση του όρου προσδιορίζεται, όπως ήδη αναφέραμε, από την εκτεταμένη λατρεία των πολλών γυναικείων θεοτήτων και κυρίως αυτών της μητρότητας και της γονιμότητας. Η πιο πρόσφατη ιστορικά «μητριαρχική» κοινωνία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ήταν η Μινωική. Στη θρησκεία των Μινωιτών επικρατούσε η λατρεία της Μεγάλης Θεάς. Σε ό,τι αφορά τώρα στην εποχή μας, φαίνεται να επιβιώνουν μικρά μόνο ψήγματα αυτής της αντίληψης. Στις εβραϊκές κοινωνίες, ο προσδιορισμός του γένους για κάθε παιδί καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τη μητέρα. Δηλαδή, κάποιος θεωρείται επίσημα Εβραίος, μόνο αν η μητέρα του είναι Εβραία, ανεξαρτήτως της καταγωγής του πατέρα.

Με τη συνειδητοποίηση, όμως, του ρόλου του άνδρα στην αναπαραγωγή του ανθρώπινου γένους, οι μητριαρχικές κοινωνίες αλλάζουν προσανατολισμό και μετατρέπονται σε πατριαρχικές. Η εξουσία, δηλαδή, αλλάζει φύλο και γίνεται γένους αρσενικού. Η φυσική, η μυϊκή και η σωματική υπεροχή του άνδρα μεταφράζονται τώρα σε κοινωνική δύναμη. Κάθε πατέρας, αφού τώρα πια «γνωρίζει» τους φυσικούς του απογόνους, επιθυμεί μετά τον θάνατο του

να εξασφαλίσει τη μεταβίβαση της περιουσίας του αποκλειστικά στα παιδιά του. Στην ομηρική εποχή, όπως φαίνεται από τις πηγές, αν και ήταν καθιερωμένο ο άνδρας να διατηρεί επίσημα ερωτικές σχέσεις και με άλλες γυναίκες, τα παιδιά που αποκτούσε μαζί τους δεν είχαν κανένα δικαίωμα και καμία νόμιμη μοίρα στην πατρική περιουσία. Μόνο τα παιδιά εκείνα που ήταν καρπός της σχέσης του με τη νόμιμη σύζυγό του είχαν δικαιώματα στην πατρική περιουσία. Μάλιστα, για να αποφεύγεται ο κατακερματισμός της πατρικής περιουσίας, οι άνδρες εκείνης της εποχής φρόντιζαν να αποκτήσουν με τη νόμιμη σύζυγό τους μόνο έναν διάδοχο-κληρονόμο. Μόνο σε πιθανή περίπτωση θανάτου αυτού του διαδόχου θα μπορούσε να πάρει τη θέση του ένας από τους υπόλοιπους νόθους γιους.

Ανεξάρτητα, όμως, από τον αριθμό των γυναικών ερωτικών συντρόφων στη ζωή ενός άνδρα, οι άνδρες στην ομηρική εποχή αγαπούσαν και τιμούσαν όλες ανεξαιρέτως τις γυναίκες τους, τις υπερασπίζονταν με πάθος και ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμοι ακόμα και να πολεμήσουν για να υπερασπίσουν την τιμή και την αξιοπρέπιά τους, όπως παραδέχεται ο Αχιλλέας στην Ιλιάδα. Άλλωστε ο Τρωικός πόλεμος έγινε για την αποκατάσταση της τιμής ενός ισχυρού άνδρα-βασιλιά της εποχής, που ατιμάστηκε με την απαγωγή της νόμιμης συζύγου του από έναν άλλο ξένο άνδρα. Όσον αφορά στον τρόπο ζωής των γυναικών και τις ασχολίες τους, φαίνεται ότι αυτές ήταν κλεισμένες στο σπίτι, ασχολούνταν κυρίως με το μεγάλωμα των παιδιών και τις δουλειές του σπιτιού και περίμεναν τον άντρα τους να γυρίσει, σύμφωνα με το πρότυπο της Πηνελόπης. Ωστόσο, είχαν ισχυρή άποψη για όλα τα θέματα της οικογένειας, την οποία μάλιστα δεν δίσταζαν να την εκφράζουν και να την υπερασπίζονται.

Υπάρχουν πολλά τέτοια γυναικεία και ανδρικά πρότυπα σε μεταγενέστερες ιστορικές εποχές, όταν οι κοινωνίες ήταν πια «πατριαρχικές». Θα μπορούσαμε, ίσως, να ασχοληθούμε και να αναδείξουμε τις διαφυλικές σχέσεις και τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στο πέρασμα των αιώνων της ανθρώπινης ιστορίας: να μιλήσουμε για τη γυναίκα της ομηρικής εποχής, τη γυναίκα της αρχαίας εποχής, τη γυναίκα των χριστιανικών χρόνων, τη γυναίκα του κορανίου, τη γυναίκα του μεσαίωνα κ.λπ. Θα κάνουμε, όμως, ένα μεγάλο ιστορικό άλμα, προσπερνώντας πολλά από αυτά τα παραδείγματα γυναικείων προτύπων και σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων, τα οποία επικράτησαν σε διάφορες ιστορικές εποχές, για να φτάσουμε σε μία εποχή που σημάδεψε με ιδιαίτερα αρνητικό τρόπο τις διαφυλικές σχέσεις και υποβάθμισε την αξία των γυναικών. Στην εποχή αυτή ανακυκλώθηκαν όλες οι δοξασίες και οι θρησκευτικές μισαλλοδοξίες του μεσαίωνα για τη σχέση της γυναίκας με τον σατανά και μετουσιώθηκαν σε μια πουριτανική αντίληψη περί ηθικής και σε μια υποκρι-

τική αγωνία για τη διαφύλαξη της γυναικείας «αγνότητας». Αναφερόμαστε, βέβαια, στη βικτωριανή εποχή.

Η ιστορική αυτή περίοδος ήταν ίσως η χειρότερη στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους για τις γυναίκες του λεγόμενου σήμερα δυτικού κόσμου. Για το λόγο αυτό προκάλεσε στη συνέχεια, σε συνδυασμό και με άλλες κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις, το έντονο ξέσπασμα των γυναικών ενάντια σε αυτή την υποτίμησή τους. Η βικτωριανή εποχή πήρε το όνομά της από τη βασίλισσα του Ηνωμένου Βασιλείου της Αγγλίας Αλεξανδρίνα Βικτωρία, την τελευταία εκπρόσωπο του βασιλικού οίκου του Αννόβερου στον γερμανικό θρόνο, τη «γιαγιά της Ευρώπης», όπως την αποκαλούσαν. Αυτή η μονάρχης ήταν μια πεισματάρη, αγέλαστη, σκυθρωπή και κυρίως σεμνότυφη γυναίκα γερμανικής καταγωγής, η οποία ήταν η μακροβιότερη μονάρχης της Ευρώπης, αφού βασίλεψε για εξήντα τρία ολόκληρα χρόνια. Στην εποχή της, λοιπόν, η οποία σημαδεύτηκε από την ισχυρή παρουσία της Βικτωρίας, αφού αυτή κατάφερε μεταξύ άλλων στη διάρκεια της βασιλείας της να διπλασιάσει τη συνολική έκταση του Ηνωμένου Βασιλείου, επικράτησε μια σεμνότυφη και σαφώς υποκριτική ηθική καταπίεσης των ερωτικών ορμών και της ερωτικής επιθυμίας. Η γυναικεία αξιοπρέπεια την περίοδο αυτή καταρρακώθηκε και οι γυναίκες έγιναν πραγματικά υποχείρια στα χέρια των ανδρών, είτε του πατέρα είτε στη συνέχεια του συζύγου τους. Σε όλα τα επίπεδα της καθημερινότητας, τόσο στο σπίτι όσο και στη δουλειά, η ζωή των γυναικών έγινε εξαιρετικά δύσκολη και αποτέλεσε αντικείμενο εκμετάλλευσης γενικότερα από τους άνδρες.

Στην Ευρώπη, επομένως, για όλο το μεσαίωνα και μέχρι και το 1900, οι γυναίκες ήταν σε πολύ μειονεκτική θέση μέσα στην κοινωνία. Σε όλες τις εποχές μπορεί να ανακαλύπτουμε υποτιμητικά σχόλια για τις γυναίκες, σε κείμενα που έχουν φυσικά γραφτεί από άνδρες. Ακόμα και στην αρχαία Ελλάδα υπήρξαν τέτοια κείμενα. Ωστόσο, από την εποχή του Πλάτωνα, ο οποίος πρώτος υποστήριξε ότι η άδικη συμπεριφορά και μεταχείριση των γυναικών ανατρέπει οποιαδήποτε προσπάθεια για μια ευνομούμενη και δίκαιη πολιτεία, η Ευρώπη έφτασε στην εποχή του μισογυνισμού του Arthur Schopenhauer, του Friedrich Wilhelm Nietzsche και του Otto Weininger. Ο Schopenhauer στη μελέτη του «Περί γυναικών», διατύπωσε την άποψη ότι οι γυναίκες είναι ένα υπανάπτυκτο είδος, που από τη φύση τους είναι προορισμένες να υπακούν. Ο Nietzsche, στο βιβλίο του «Πέρα από το καλό και το κακό», εξέφρασε την άποψη ότι οι γυναίκες είναι κάτι λιγότερο από ρηχά πλάσματα. Ακόμα, συνιστούσε σε κάθε άνδρα, όταν πάει να βρει γυναίκες, να μην ξεχάσει να πάρει μαζί και το μαστίγιό του.

Ο μέγιστος, όμως, θεωρητικός της γυναικείας μειονεξίας και κατωτερότητας ήταν ο Αυστριακός στοχαστής Otto Weininger (1880-1903), ο οποίος

έζησε στη Βιέννη την εποχή του Sigmund Freud. Με τα φιλοσοφικά του έργα «Έρωσ και ψυχή» και «Φύλο και χαρακτήρας», διατύπωσε μεταξύ άλλων την άποψη ότι οι γυναίκες δεν έχουν ψυχή. Με τον τρόπο αυτό κατάφερε να ταράξει τους κύκλους της Βιέννης με τις απόψεις του. Πολύ συνοπτικά, ο Weininger ισχυρίστηκε ότι όλοι οι άνθρωποι εμπεριέχουν μέσα τους το αρσενικό και το θηλυκό στοιχείο. Το πρώτο στοιχείο είναι δημιουργικό, δραστήριο, παραγωγικό, ηθικό, συνειδητό και λογικό, ενώ το άλλο στοιχείο είναι παθητικό, αντιπαραγωγικό, ανήθικο, ασυνείδητο και χωρίς λογική. Στους άνδρες υπερισχύει το πρώτο, ενώ στις γυναίκες επικρατεί το δεύτερο. Έτσι, η γυναίκα καθορίζεται απολύτως από τη σεξουαλική της λειτουργία και γίνεται ή πόρνη ή μπτέρα. Αντίθετα, σκοπός του άνδρα είναι να ακονίσει τον νου του για να φτάσει στο υψηλό επίπεδο της μεγαλοφυΐας. Καθήκον, επίσης, του άνδρα, είναι, σύμφωνα πάντα με τον αυστριακό στοχαστή, να ξεπεράσει τη σεξουαλική του ορμή και να κατακτήσει τον «έρωτα» για τον Θεό. Η γυναίκα, αντίθετα, είναι ένα πρόσωπο χωρίς ουσιαστική θρησκεία και θρησκευτικότητα, χωρίς ατομικότητα και χωρίς ηθική αλλά και αίσθηση του καλού και του κακού.

Μετά από τη σκοτεινή αυτή εποχή του μισογυνισμού στην Ευρώπη, άρχισε σιγά σιγά να αναπτύσσεται το φεμινιστικό κίνημα των γυναικών, ως αντίδραση σε όλο αυτό το κλίμα, κυρίως στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Η βιομηχανική επανάσταση δεν άλλαξε ριζικά μόνο τον τρόπο οικονομικής οργάνωσης των κοινωνιών και τον τρόπο παραγωγής των αγαθών, αλλά έβγαλε τις γυναίκες έξω από το ελεγχόμενο από τους άνδρες περιβάλλον του σπιτιού. Οι γυναίκες, με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας, αρχίζουν να συνασπίζονται, να οργανώνονται και να διεκδικούν ίσα δικαιώματα με τους άνδρες αρχικά στην εργασία και αργότερα και στην πολιτική εξουσία. Ως ακραίο δείγμα χειραφέτησης και ανεξαρτησίας από τους άνδρες, στη συνέχεια, οι γυναίκες ντύνονται με παντελόνια και ταυτόχρονα αρχίζουν και να καπνίζουν. Οι «σουφραζέτες», όπως ονομάστηκαν, από την απόλυτη ανυπαρξία και την πλήρη απαξίωση και υποταγή της γυναίκας στον άνδρα, σε μια εποχή όπου η γυναίκα όχι μόνο δεν είχε πολιτικά δικαιώματα αλλά ακόμα και στο αστικό και στο οικογενειακό δίκαιο αντιπροσωπευόταν από τον άνδρα ή τον πατέρα της, αγωνίστηκαν, διεκδίκησαν και σε μεγάλο βαθμό πέτυχαν, τη χειραφέτησή τους και την κατοχύρωση σημαντικών ατομικών δικαιωμάτων των γυναικών μέσα στην κοινωνία.

Στις 8 Μαρτίου του 1857, εργάτριες κλωστοϋφαντουργίας στη Νέα Υόρκη έκαναν την πρώτη απεργία και την πρώτη οργανωμένη διαδήλωση διαμαρτυρίας γυναικών στον κόσμο, ζητώντας καλύτερη αμοιβή και ανθρώπινες συνθήκες εργασίας. Αρκετά αργότερα, το 1909, με πρωτοβουλία του Σοσιαλιστικού

Κόμματος των ΗΠΑ, η οποία υιοθετήθηκε 2 χρόνια αργότερα από τη Σοσιαλιστική Διεθνή, γιορτάστηκε η 8η Μαρτίου ως Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας, σε ανάμνηση της μεγάλης αυτής κινητοποίησης των γυναικών της Νέας Υόρκης. Μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία, η φεμινίστρια Αλεξάνδρα Κολοντάι έπεισε το Λένιν να καθιερώσει την 8η Μαρτίου και ως επίσημη αργία. Γρήγορα, όμως, η Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας έχασε το πολιτικό της υπόβαθρο και σήμερα εορτάζεται κυρίως ως μία έκφραση συμπάθειας των ανδρών προς τις γυναίκες με κοινωνική αναγνώριση και προσφορά.

Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε πάντως, χωρίς καμία αμφιβολία, ο πρώτος μεγάλος σταθμός στην αλλαγή της αντιμετώπισης των γυναικών μέσα στην κοινωνία. Το μεγάλο και τραυματικό αυτό γεγονός που συγκλόνησε την Ευρώπη και κλόνησε τα θεμέλιά της, βοήθησε σημαντικά και στη μετεξέλιξη της θέσης των γυναικών του 20ου αιώνα μέσα στις κοινωνίες. Η ανδρική εξουσία στις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα κλονίστηκε. Οι γυναίκες, από υποτελείς και αφανείς υπάρξεις μέσα στην οικογένεια και στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αναβαθμίστηκαν και μεταμορφώθηκαν σε ανεξάρτητες και αυτοδιαχειριζόμενες προσωπικότητες σε σχέση με τους άνδρες. Σε αυτό φαίνεται ότι συνετέλεσε, κυρίως, η αναγκαστική απομάκρυνση των περισσότερων ανδρών στα μέτωπα του πολέμου. Ως αποτέλεσμα αυτής της απομάκρυνσης των ανδρών μέσα από τις κοινωνίες, οι γυναίκες, που έμειναν πίσω, ανέλαβαν το μεγαλύτερο βάρος της ουσιαστικής λειτουργίας των κοινωνιών σε όλα τα επίπεδα.

Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, στη συνέχεια, ολοκλήρωσε τη χειραφέτηση των γυναικών, που είχε ξεκινήσει στον πρώτο πόλεμο. Στο Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, μάλιστα, οι γυναίκες σε πολλές περιπτώσεις ανέλαβαν μέχρι και ενεργό πολεμική δράση στα εθνικά κινήματα αντίστασης. Ακόμα, μέσα από τον Ερυθρό Σταυρό και τον εθελοντισμό, οι γυναίκες νοσοκόμες ισχυροποίησαν σημαντικά τη θέση τους και άλλαξαν συνολικά την εικόνα των γυναικών, αφού αυτές ήταν τώρα οι «δυνατές» που φρόντιζαν και παρηγορούσαν τους «αδύναμους» πλέον άνδρες. Τη δεκαετία του '60 αναπτύχθηκε μεταξύ άλλων και το φεμινιστικό κίνημα, το οποίο ονομάστηκε και κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών από την ανδρική κυριαρχία. Μέσα από το κίνημα αυτό, οι γυναίκες διεκδίκησαν την ουσιαστική και θεσμική κατοχύρωση της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, με αιτήματα αιχμής τη νομοθετική κατοχύρωση των ίσων δικαιωμάτων των γυναικών στην εργασία και την αμοιβή, καθώς και τα ίσα δικαιώματα απέναντι στο νόμο για το οικογενειακό δίκαιο.

Στη σημερινή εποχή, ανάλογα πάντα με την κοινωνία, ο αγώνας για την ισότητα των δύο φύλων φαίνεται να έχει ουσιαστικό αποτέλεσμα. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι χρειάστηκε, μάλιστα, μια μικρή διόρθωση και μια αναδί-

πλωση των γυναικών από την επαναστατική υπερβολή των πρώτων χρόνων του φεμινιστικού κινήματος, ώστε να αποκατασταθεί μια πιο φυσιολογική και λειτουργική ισορροπία ανάμεσα στις σχέσεις των δύο φύλων. Σε ό,τι αφορά στα χαρακτηριστικά του φύλου, πολλές φορές στην εποχή μας το φύλο με τη βιολογική του έννοια δεν συμπίπτει πάντα με τις επιμέρους επιλογές του ανδρικού ή γυναικείου κοινωνικού πρότυπου, που συνειδητά επιλέγουν οι άνθρωποι. Οι επιλογές αυτές μπορεί να αφορούν σε διάφορους τομείς, όπως για παράδειγμα στην εξωτερική τους εμφάνιση και στον τρόπο ένδυσης, στον τρόπο χτενίσματος κ.λπ. Αρκετοί δηλαδή, κυρίως διάσημοι τραγουδιστές, καλλιτέχνες, ποδοσφαιριστές κ.λπ., που λόγω επαγγέλματος προβάλλονται μέσω της δημόσιας εικόνας τους ως ανδρικά πρότυπα σε ευρύτερους κοινωνικούς πληθυσμούς, προκαλούν με τις εμφανίσεις τους φορώντας φούστα (π.χ. Ρουβάς, Σισέ κ.ά.) ή έχουν μακριά μαλλιά πιασμένα σε κοτσίδα (π.χ. Κότσιρας). Επίσης, πολλές γυναίκες, είδωλα στον καλλιτεχνικό χώρο, εμφανίζονται στη σκηνή με πολύ κοντά μαλλιά (αλά γκαρσόν) ή ακόμα και με ανδρικό κουστούμι και τιράντες.

1.3 Οι οικολογικές, οι κοινωνικές - οικονομικές και οι πολιτιστικές επιδράσεις στην ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεων

Η θέση και ο ρόλος του άνδρα και της γυναίκας σε κάθε κοινωνία είναι έννοιες αλληλοεξαρτώμενες, αφού η θέση «...αποτελεί ένα σημείο όπου συγκλίνουν ορισμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία συνθέτουν την αναμενόμενη συμπεριφορά του κατόχου της θέσης, δηλαδή το ρόλο του» (Τσαούσης, 1984). Οι λόγοι που μπορεί να επηρεάσουν και να καθορίσουν τη θέση και το ρόλο ανδρών και γυναικών σε μια κοινωνία, μπορεί να είναι πάρα πολλοί. Η συσσώρευση της τροφής, για παράδειγμα, σε μία κοινωνία, φαίνεται ότι επιδρά μεταξύ άλλων και στη διαφοροποίηση ανάμεσα στους ρόλους μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ο Van Leeven (1978), βρήκε ότι υπάρχει μεγαλύτερη διαφοροποίηση στην κατανομή των ρόλων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στις σύγχρονες αγροτικές κοινωνίες, από ό,τι στις νομαδικές-θηρευτικές κοινωνίες, στις οποίες οι άνθρωποι δεν αποθηκεύουν την τροφή τους αλλά είναι απλά τροφοσυλλέκτες.

Η συμπεριφορά των φύλων καθορίζεται με ρόλους και θεσμούς ειδικούς για κάθε φύλο, τους οποίους επιβάλλει στα δύο φύλα η κάθε κοινωνία (Λογοθέτη, 1998). Κάθε κοινωνία διαμορφώνει και εξελίσσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών της, μέσα σε ένα συγκεκριμένο οικολογικό πλαίσιο αναφοράς. Το οικολογικό αυτό πλαίσιο λειτουργεί ως ένα υπερσύ-

σημα αναφοράς, αφού μέσα σ' αυτό αναπτύσσονται όλες οι δραστηριότητες των ανθρώπων και διαμορφώνονται όλες οι κοινωνικές εξελίξεις. Το φυσικό περιβάλλον ήταν πολύ πιο σημαντικό για τον άνθρωπο σε παλαιότερες εποχές και επηρέαζε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό τον τρόπο ζωής και την κοινωνική οργάνωση στις παλαιότερες κοινωνίες, επειδή η δυνατότητα του ανθρώπου να επέμβει πάνω σε αυτό και να το διαμορφώσει σύμφωνα με τις ανάγκες του ήταν εξαιρετικά περιορισμένη.

Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι το φυσικό περιβάλλον ως οικολογικό πλαίσιο ήταν ένας ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας εξωτερικός παράγοντας, ο οποίος έπαιζε σημαντικό ρόλο και επηρέαζε καθοριστικά την εργασία και την ανάπτυξη των ιδιαίτερων πολιτιστικών και πολιτισμικών στοιχείων κάθε κοινωνίας. Η μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλλαν οι άνθρωποι προκειμένου να προσαρμόσουν τη ζωή τους στις συνθήκες του περιβάλλοντος καθόριζε σε σημαντικό βαθμό τις δραστηριότητες, τις ασχολίες τους και τον τρόπο ζωής τους. Στις σημερινές κοινωνίες, η επίδραση αυτή του φυσικού περιβάλλοντος στις ανθρώπινες δραστηριότητες και στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής, αν και εξακολουθεί οπωσδήποτε να την επηρεάζει, είναι σημαντικά περιορισμένη σε σχέση με το παρελθόν. Οι ανθρώπινες παρεμβάσεις στο περιβάλλον το έχουν μεταμορφώσει και το έχουν αλλάξει σημαντικά δημιουργώντας συνθήκες περισσότερο φιλικές προς τον άνθρωπο.

Τα θερμαινόμενα και κλιματιζόμενα κτίρια, η ηλεκτρική και οι άλλες μορφές ενέργειας που έχει καταφέρει να ελέγξει και να χρησιμοποιήσει ο άνθρωπος για τις ανάγκες του, οι γέφυρες, τα λιμάνια, οι οδικοί άξονες, οι σήραγγες, οι γέφυρες, τα μέσα μεταφοράς (τα επιγεία, τα θαλάσσια και τα εναέρια), τα μέσα επικοινωνίας και τα δίκτυα είναι μερικά μόνο παραδείγματα από όσα έχει σήμερα καταφέρει να έχει στην υπηρεσία του ο άνθρωπος. Με τη βοήθειά όλων αυτών των διευκολύνσεων που παρέχει η τεχνολογία, εξουδετερώνονται σε σημαντικό βαθμό οι δυσκολίες και τα εμπόδια του κλίματος και του φυσικού περιβάλλοντος. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί σήμερα περισσότερο από ποτέ την τεχνολογία για να διευκολύνει τη ζωή του. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στην εποχή μας το ανθρωπογενές και όχι το φυσικό περιβάλλον είναι εκείνο που ασκεί πλέον την πιο ισχυρή και καθοριστική επίδραση στην ανάπτυξη του πολιτισμού κάθε κοινωνίας. Η σχέση, όμως, η οποία αναπτύσσεται μεταξύ του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και του πολιτισμού κάθε κοινωνίας, είναι καθαρά μία σχέση αλληλεπίδρασης και ανατροφοδότησης μεταξύ τους.

Η διαμόρφωση του περιβάλλοντος και η εξουδετέρωση των δυσμενών κλιματολογικών επιδράσεων είναι το ορατό αποτέλεσμα της εξέλιξης του τεχνολογικού πολιτισμού και των δυνατοτήτων της κάθε κοινωνίας. Σήμερα, πά-

ντως, περισσότερη σημασία έχουν η χωροταξική διαμόρφωση των πόλεων και τα δημογραφικά στοιχεία κάθε κοινωνίας, τα οποία αφορούν και επηρεάζουν άμεσα τις συνθήκες ζωής και τη διαβίωση των ανθρώπων παρά τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος. Ενώ, δηλαδή, η σχέση ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και τον ανθρώπινο πολιτισμό ήταν παλαιότερα μια σχέση υπαγωγής, όπου το φυσικό περιβάλλον επηρέαζε μονοσήμαντα τον πολιτισμό των ανθρώπων που διαβιούσαν μέσα στις εκάστοτε συνθήκες του, η σχέση σήμερα ανάμεσα στο διαμορφωμένο από τον άνθρωπο περιβάλλον και στον πολιτισμό είναι σε μεγάλο βαθμό μια αλληλεπιδραστική σχέση αμοιβαιότητας.

Στην Ελλάδα, οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο οικολογικό περιβάλλον με την ανάπτυξη των μεγάλων αστικών κέντρων και οι επιπτώσεις τους στον κοινωνικό τομέα, από τη δεκαετία του 1960 τουλάχιστον και μετά, προκάλεσαν αντίστοιχα σταδιακή μεταβολή στη δομή και στις λειτουργίες της οικογένειας, που ήταν στενά συνδεδεμένες με τις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες. Η μεταβολή αυτή των αξιών, μέσα σε ένα περιβάλλον που αλλάζει με έντονους ρυθμούς, φαίνεται σε παλαιότερες τουλάχιστον έρευνες να είναι πιο έντονη στα αστικά κέντρα (Γεώργας, 1995). Οι αξίες όμως αυτές, καθώς συνδέονται στενά με το ρόλο του πατέρα και το ρόλο της μητέρας, αλλά και γενικότερα με τους ρόλους που τα δύο φύλα αναλαμβάνουν τόσο στο σπίτι μέσα στην οικογένεια όσο και στον τομέα της εργασίας, έχουν αλυσιδωτές επιπτώσεις στη ζωή και των δύο φύλων. Είναι φανερό ότι οι παραδοσιακές αξίες μεταβάλλονται, γιατί στα νέα αστικά περιβάλλοντα δεν είναι πια λειτουργικές, όπως αντίστοιχα και η παραδοσιακή μορφή της εκτεταμένης οικογένειας δεν εξυπηρετεί τις οικονομικές αλλά και τις υπόλοιπες ανάγκες διαβίωσης των μελών της. Για παράδειγμα, στο παραδοσιακό αγροτικό περιβάλλον του προηγούμενου αιώνα στην Ελλάδα υπήρχε η πατριαρχική εκτεταμένη οικογένεια. Ολόκληρη η οικογένεια ήταν δεμένη με το χώρο και η ζωή όλων των μελών της οικογένειας ήταν άμεσα εξαρτημένη από την παραγωγή της γης, που είχαν κληρονομήσει από τους προγόνους τους.

Στην εκτεταμένη αυτή οικογένεια υπήρχε σαφής ιεράρχηση των ρόλων με τον πατέρα στην κορυφή της πυραμίδας. Η κατανομή των ρόλων στην εργασία γινόταν ανάλογα με το φύλο. Επειδή, όμως, η καλλιέργεια της γης με τον παραδοσιακό τρόπο απαιτούσε πολλά και δυνατά χέρια για να είναι αποδοτική, τα αγόρια, κάτω από την καθοδήγηση του πατέρα, συνέβαλαν στη διαδικασία της παραγωγής των αγαθών της οικογένειας με εξωτερική εργασία κυρίως στα χωράφια. Τα κορίτσια, αντίθετα, με την καθοδήγηση της μητέρας αλλά και της γιαγιάς, απασχολούνταν κυρίως με τις οικιακές εργασίες. Οι οικιακές βέβαια αυτές εργασίες ήταν περισσότερες και πιο δύσκολες τότε. Στο

πλαίσιο μιας σχεδόν αυτόνομης και ανεξάρτητης οικιακής οικονομίας εκτός από το μαγείρεμα οι εργασίες του σπιτιού περιελάμβαναν ένα πλήθος από διαφορετικές και πολύ κοπιαστικές εργασίες. Οι κυριότερες από αυτές ήταν το ζύμωμα και το φούρνισμα του ψωμιού, το πλύσιμο των ρούχων στο χέρι, η ύφανση των ρούχων, των χαλιών και των κουβερτών του νοικοκυριού, η μεταφορά του νερού από την κοντινότερη πηγή αλλά και η φροντίδα του κήπου με τα λαχανικά, ακόμα και η περιποίηση των κατοικίδιων ζώων της οικογένειας.

Στην Ελλάδα του προηγούμενου αιώνα, ακόμα και στα μικρά αστικά περιβάλλοντα της εποχής μέχρι περίπου και το 1970, η θέση της γυναίκας ήταν υποταγμένη πλήρως στη θέληση του άνδρα και σε άμεση εξάρτηση από αυτόν. Αυτό αποδεικνύεται από τα έθιμα που κυριαρχούσαν και σχετίζονται με τον γάμο, τα οποία δείχνουν την ανάγκη και την αγωνία των κοριτσιών της εποχής να μαντέψουν το μέλλον τους αλλά και να «αποκατασταθούν» μέσα από έναν γάμο. Τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα εθίμων περιγράφει παραστατικά ο Διαμαντής Αξιώτης, που ανήκει στην ομάδα των μεταπολεμικών λογοτεχνών της Καβάλας, στο διήγημά του «Η Άννα του Κλύδωνα» (Συλλογή Ξόβεργα με μέλι, 1994), όπου μέσα από την προσπάθεια της τραγικής ηρωίδας να μαντέψει το ριζικό της, εκτυλίσσονται διάφορα γεγονότα και παρουσιάζονται ένα πλήθος από τα έθιμα αυτά. Τα έθιμα του γάμου είναι διάφορα παγανιστικά έθιμα και δοξασίες των ανθρώπων της εποχής, όπως η γιορτή του Κλύδωνα με τα μαντέματα των κοριτσιών για τον μελλοντικό τους σύζυγο και τα τραγούδια που μιλούν για τον γαμπρό, οι φανουρόπιτες που προσφέρονταν στον Άγιο Φανούρια για να φανερώσει το πρόσωπο του γαμπρού, τα μαντέματα με το ασπράδι του αυγού στο νερό, τα κουφέτα στο μαξιλάρι της νύφης, το γράψιμο του ονόματος των ανύπαντρων κοριτσιών στο γοβάκι της νύφης, κ.λπ. Τα έθιμα αυτά αποδεικνύουν τον προσανατολισμό ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας στην αντίληψη ότι κύριος σκοπός της γυναίκας είναι να παντρευτεί και μάλιστα σε μικρή ηλικία. Μέσα από τα έθιμα αυτά γίνεται φανερό ότι ολόκληρη η ελληνική κοινωνία ασκούσε μια ασφυκτική πίεση στα κορίτσια γύρω από το θέμα του γάμου, που δημιουργούσε τεράστια αγωνία τόσο σε αυτά όσο και στις οικογένειές τους.

Στα νέα μεγάλα αστικά περιβάλλοντα που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια στην Ελλάδα, την Αθήνα, την Πάτρα και τη Θεσσαλονίκη, με την αναδιοργάνωση και τη στροφή της οικονομίας σε νέους παραγωγικούς τομείς και τη δημιουργία βιομηχανικών ζωνών γύρω από αυτά, ακολούθησε η μεγάλη εσωτερική μετανάστευση που πραγματοποιήθηκε από τη δεκαετία του '50 και ύστερα. Οι συνθήκες ζωής και εργασίας άλλαξαν και πλέον ήταν εντελώς διαφορετικές. Στις πόλεις τα παραδοσιακά έθιμα γρήγορα εξασθενούν και υποβαθμίζεται η

σημασία τους. Η τηλεόραση, το θέατρο, η μουσική και ο κινηματογράφος, αλλάζουν τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Κάθε μέλος της οικογένειας που ζει στην πόλη εργάζεται πλέον σε εντελώς διαφορετική δουλειά, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Στις νέες συνθήκες ζωής, όλα τα μέλη της οικογένειας είναι επομένως ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα σε επαγγελματικό επίπεδο, γεγονός που ευνοεί την ατομικότητα απέναντι στη συλλογικότητα. Επίσης, τα σπίτια είναι πλέον μικρά ανεξάρτητα διαμερίσματα σε πολυκατοικίες. Τα διαμερίσματα αυτά μπορούν να στεγάσουν μόνο τη λεγόμενη πυρηνική οικογένεια, η οποία έχει πλέον πλήρη οικονομική αυτοτέλεια. Ακόμα, τα κορίτσια της οικογένειας μπορούν τώρα να εργαστούν κι αυτά εκτός σπιτιού, όπως και τα αγόρια.

Οι μητέρες για λίγα χρόνια ακόμη δηλώνουν οικιακά. Στη συνέχεια, όμως, οι νέες μητέρες, ύστερα και από τη φοίτησή τους στο Γυμνάσιο και στη συνέχεια -από το 1970 και μετά- και στο Πανεπιστήμιο, κατεβαίνουν με απαιτήσεις στον εργασιακό στίβο και συναγωνίζονται ισότιμα σχεδόν τους άνδρες. Το γεγονός αυτό έχει τεράστιες κοινωνικές επιπτώσεις και προκαλεί μεγάλες ανακατατάξεις ανάμεσα στα δύο φύλα στον εργασιακό αρχικά χώρο, οι οποίες στη συνέχεια επιφέρουν συνολικότερες αλλαγές και στις σχέσεις ανάμεσά τους.

Οι κοινωνικοοικονομικές επομένως συνθήκες, που στην εποχή μας συνεχίζουν να αλλάζουν και να μεταβάλλονται με ακόμα πιο γρήγορους ρυθμούς, επηρεάζουν άμεσα την καθημερινότητα όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως φύλου και αυξάνουν την «κινητικότητα» σε όλους τους τομείς της δημόσιας αλλά και της ιδιωτικής ζωής. Η συνεχώς αυξανόμενη κινητικότητα των ανθρώπων επηρεάζει σημαντικά και αλλάζει και τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι διαφυλικές σχέσεις, μέσα και έξω από το γάμο, στην άλλοτε παραδοσιακή κοινωνία της Ελλάδας αναπροσαρμόζονται με βάση τις νέες κοινωνικές συνθήκες. Για παράδειγμα, πολλοί άτυποι αλλά πανίσχυροι και βαθιά ριζωμένοι στη συνείδηση των ελλήνων θεσμοί, που αφορούσαν στον γάμο και στις συνήθειες γύρω από αυτόν, εκφυλίζονται. Το συνοικέσιο και ο συνδεδεμένος με τον γάμο θεσμός της προίκας, για παράδειγμα, ήταν άτυποι θεσμοί που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας προηγούμενης αλλά όχι και τόσο μακρινής εποχής. Σήμερα, είναι πια οριστικά παρελθόν.

Με τον όρο κινητικότητα, εννοούμε τόσο τη γεωγραφική όσο και την κοινωνική αλλά και την οικονομική -εργασιακή κινητικότητα. Η γεωγραφική κινητικότητα ή μετανάστευση, ως έννοια αναφέρεται στη μετακίνηση των ανθρώπων από τη μία πόλη σε μια άλλη ή και από μία χώρα σε μία άλλη χώρα, για οικονομικούς κυρίως λόγους (Τσαούσης, 1995). Σήμερα οι άνθρωποι ταξιδεύουν, συναντιούνται, επικοινωνούν και σχετίζονται μεταξύ τους με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Η αναπαραγωγικότητα (η συχνότητα δηλαδή των γεννήσεων) και η θνησιμότητα

ενός πληθυσμού, συνιστούν επίσης μία διαδικασία εσωτερικής κινητικότητας σε μια ανθρώπινη κοινωνία. Παρατηρούμε ότι ο ρυθμός των γεννήσεων σήμερα ανά οικογένεια είναι σημαντικά περιορισμένος σε σχέση με το παρελθόν.

Η κοινωνική μορφή κινητικότητας διακρίνεται, όπως και η εργασιακή, σε οριζόντια και κάθετη. Η εξασφάλιση της οριζόντιας κινητικότητας στον εργασιακό χώρο για όλους τους εργαζόμενους, άνδρες και γυναίκες, είναι σήμερα ζητούμενο όλων των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο χώρο της εργασίας. Μέσα από τη διά βίου μάθηση και κατάρτιση, επιχειρείται η παροχή εκπαίδευσης σε όλους τους εργαζόμενους που το επιθυμούν, ώστε αυτοί να αποκτήσουν την ετοιμότητα και την ευελιξία να αλλάζουν τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό κατά τη διάρκεια του εργασιακού τους βίου. Κάποιος που αλλάζει δουλειά αλλά η θέση του έχει τις ίδιες περίπου αποδοχές και τις ίδιες υποχρεώσεις με την προηγούμενη δουλειά του έχει μία οριζόντια κινητικότητα στον εργασιακό τομέα, χωρίς ωστόσο η ζωή του να επηρεάζεται σημαντικά. Όσον αφορά τώρα στην κάθετη κινητικότητα στον χώρο της εργασίας, αυτή μπορεί να είναι ανοδική ή βέβαια και καθοδική, γεγονός που μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στη ζωή του ατόμου.

Τα αποτελέσματα της κάθετης κινητικότητας, σε οποιονδήποτε τομέα της κοινωνικής ζωής, είναι αυτά που έχουν και τις μεγαλύτερες επιπτώσεις στον άνθρωπο. Οι επιπτώσεις αυτές μπορεί να είναι είτε αρνητικές είτε θετικές. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα πάνω σε αυτό, κάποιος που παίρνει προαγωγή στη δουλειά του εμφανίζει μια ανοδική κινητικότητα. Αυτό ασκεί, αρχικά τουλάχιστον, μια θετική επίδραση στον τρόπο ζωής του, βελτιώνει την οικονομική του κατάσταση κ.λπ. Όσον αφορά τώρα στις γυναίκες, αυτές στη σημερινή εποχή συμμετέχουν στην εργασιακή αυτή κινητικότητα, αφού ελάχιστα είναι πλέον τα αμιγώς ανδρικά επαγγέλματα. Έχει αποδειχτεί όμως ότι, αν και οι γυναίκες συμμετέχουν ισότιμα με τους άνδρες στην αγορά εργασίας, αυτές μπορεί να είναι πιο ευάλωτες στην απώλεια της εργασίας τους και στην ανεργία για διάφορους λόγους, οι οποίοι τις περισσότερες φορές σχετίζονται με τη γυναικεία φύση και τη μητρότητα.

Στο σημείο αυτό, μιλώντας για τη γυναικεία κινητικότητα, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο γυναικείος πληθυσμός αποτελεί σήμερα το μεγαλύτερο ποσοστό ανάμεσα στους σύγχρονους οικονομικούς νόμιμους ή παράνομους μετανάστες. Η γυναικεία εργασία είναι περιζήτητη στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, όπου οι γυναίκες μετανάστριες εργάζονται συστηματικά τόσο σε εργασίες καθαριότητας όσο και σε οικιακές κυρίως εργασίες, ως οικιακές βοηθοί. Εκτός από τον τομέα αυτό, οι γυναίκες μετανάστριες μπορεί να χρησιμοποιούνται επίσης ως εμπόρευμα από διάφορα παράνομα κυκλώματα εκμετάλλευσης,

που τις κακοποιούν συστηματικά και στη συνέχεια τις ωθούν στην πορνεία.

Συνεχίζοντας, για την κινητικότητα των ανθρώπων γενικότερα, η γεωγραφική κινητικότητα έχει επιφέρει στις σύγχρονες κοινωνίες σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής (Τσαούσης, 1995). Επίσης, έχει συμβάλει καθοριστικά στη μεταβολή των παραδοσιακών μορφών επικοινωνίας ανάμεσα στα δύο φύλα, σε όλα τα επίπεδα. Η γεωγραφική κινητικότητα, για παράδειγμα, είναι σήμερα αυτονόητη για κάθε άνθρωπο. Ενώ παλιά ήταν εξαιρετικά δύσκολο να μετακινηθεί κάποιος από το μέρος που γεννήθηκε και κατοικούσε η οικογένειά του, σήμερα η μετακίνηση με τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς και κυρίως με τον σύγχρονο τρόπο οργάνωσης της κοινωνικοοικονομικής ζωής είναι ιδιαίτερα εύκολη για τον καθένα και έχει δημιουργήσει εντελώς νέες συνθήκες. Η Αθήνα, για παράδειγμα, το 1950 αριθμούσε περίπου 800.000 κατοίκους, ενώ σήμερα οι κάτοικοι του λεκανοπεδίου είναι περισσότεροι από 4.000.000.

Το γεγονός και μόνο αυτό, της συνάθροισης δηλαδή πολλών ανθρώπων από διαφορετικά μέρη σε έναν ξένο ουσιαστικά τόπο, είναι εντελώς καινούριο. Φέρνει σε επαφή ανθρώπους, που κάτω από άλλες συνθήκες δεν θα είχαν ποτέ συναντηθεί. Δίνει, επίσης, τη δυνατότητα να αναπτυχθούν διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων διαφορετικών φύλων και φυλών, οι οποίες μερικά χρόνια πριν θα φαίνονταν αδύνατες. Το συνοικέσιο, και μάλιστα αυτό μεταξύ των οικογενειών του άνδρα και της γυναίκας, φαντάζει σήμερα απίστευτα μακρινό και όμως δεν έχουν περάσει παρά μόνο λίγες δεκαετίες από τότε που αποτελούσε την πιο συνηθισμένη πρακτική για τη σύναψη ενός γάμου. Σήμερα, κυριαρχεί η ατομικότητα. Το δικαίωμα της επιλογής συντρόφου ή του/της μελλοντικού/ής συζύγου είναι πλέον απραβίαστα ατομικό δικαίωμα. Η επιλογή αυτή στην εποχή μας στηρίζεται, αποκλειστικά σχεδόν, στην αμοιβαία έλξη μεταξύ των δύο συντρόφων και μόνο. Οι οικογένειες καλούνται απλά να συμμετάσχουν στο τελετουργικό και εορταστικό μέρος του γάμου.

Ακόμα όμως και αυτή η δύναμη των «δεσμών του γάμου», έπαψε πια στην εποχή μας να είναι αδιαπραγμάτευτη. Για να διατηρηθεί η σχέση του ζευγαριού και μετά το γάμο, θα πρέπει να στηρίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό και στην αυτοδέσμευση των δύο συζύγων. Πάρα πολλοί γάμοι σήμερα καταλήγουν σε διαζύγια, επειδή η ανάδειξη της ατομικότητας σε κυρίαρχη κοινωνική αξία και σε ιδανικό της εποχής μας δεν επιτρέπει σε κανέναν από τους δύο συζύγους μεγάλες υποχωρήσεις και συμβιβασμούς πάνω στο θέμα αυτό. Η δημιουργία οικογένειας, άλλωστε, έπαψε πια να είναι αυτοσκοπός. Οι σύγχρονες κοινωνίες δεν αντιμετωπίζουν πλέον το γάμο και την οικογένεια σαν μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά σαν μέσο ικανοποίησης ατομικών, κυρίως, αναγκών.

Τα ζευγάρια πλέον είναι εκείνα, σήμερα, που επιλέγουν αν και πότε είναι έτοιμα να δεσμευτούν με το γάμο. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει, στις μέρες μας, στην αύξηση του μέσου όρου ηλικίας όσων παντρεύονται για πρώτη φορά. Τα παιδιά εκτός γάμου είναι σήμερα μια πραγματικότητα που κανείς δεν προσπαθεί πια να κρατήσει ως επτασφράγιστο μυστικό. Πολλές γυναίκες, μάλιστα, επιλέγουν συνειδητά να αποκτήσουν παιδί εκτός γάμου στην εποχή μας, με διάφορους τρόπους. Οι διπυρηνικές οικογένειες, όπου πρώην ζευγάρια με παιδιά έχουν χωρίσει ή είναι σε διάσταση μεταξύ τους, είναι μέρος της καθημερινότητάς μας. Στο ίδιο πλαίσιο και η εγκυμοσύνη είναι σήμερα περισσότερο το αποτέλεσμα μιας συνειδητής επιλογής του ζευγαριού, ενός οικογενειακού δηλαδή προγραμματισμού, παρά ένα τυχαίο γεγονός, μια στιγμή «απροσεξίας» ή «θέλημα του θεού». Με όλα αυτά, οι διαφυλικές σχέσεις από σχέσεις με καθαρά κοινωνικό περιεχόμενο έχουν μετατραπεί σε απλές ατομικές επιλογές (Τσαούσης, 1995).

1. 4 Τα κοινωνικά στερεότυπα για τα δύο φύλα

Τα στερεότυπα θα μπορούσαν να οριστούν σαν το σύνολο των προσχηματισμένων και υπεραπλουστευμένων κοινωνικών αντιλήψεων αναφορικά με τους τρόπους συμπεριφοράς, τους ρόλους, τα επαγγέλματα κ.ά. των ατόμων, απλώς και μόνο με βάση το φύλο τους (Μαραγκουδάκη, 1993). Τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που αφορούν στο ανδρικό στερεότυπο αξιολογούνται θετικά πιο συχνά από εκείνα που αφορούν στο γυναικείο στερεότυπο. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους άνδρες είναι συνήθως η δύναμη, η γενναιότητα, η εξυπνάδα, η επιθετικότητα, η ανταγωνιστικότητα και η αποφασιστικότητα. Αντίθετα, τα γυναικεία χαρακτηριστικά αφορούν κυρίως στη στοργικότητα, στην ευγένεια, στην τρυφερότητα αλλά και στην ομορφιά, στη φιλαρέσκεια, στην εκφραστικότητα, στην υποχωρητικότητα, κ.λπ. Οι στερεότυπες αυτές κοινωνικές αντιλήψεις επηρεάζουν σημαντικά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης αγοριών και κοριτσιών, εδραιώνοντας την ύπαρξή τους στη συνείδησή των νέων ανθρώπων και διευκολύνοντας στη συνέχεια, με τον τρόπο αυτό, την αναπαραγωγή τους.

Παρά τις πολλές και σημαντικές αλλαγές που έχουν συμβεί τα τελευταία χρόνια στις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, στους ρόλους αλλά και στην κοινωνική θέση των γυναικών γενικότερα, φαίνεται ότι τα στερεότυπα αυτά εξακολουθούν και σήμερα να υπάρχουν και να επηρεάζουν τις αντιλήψεις των ανθρώπων. Οι στερεότυπες αυτές ιδέες για τις «ανδρικές» και τις «γυναικείες» ιδιότητες θεωρούν ότι τα χαρακτηριστικά αυτά στη συμπεριφορά των ανθρώπων είναι έμφυτα και το άμεσο αποτέλεσμα της επίδρασης του φύλου.

Οι αντιλήψεις αυτές ενσωματώνονται στην αντίληψη των ανθρώπων ως στερεότυπες κοινωνικές αναπαραστάσεις. Με τις στερεότυπες αυτές κοινωνικές αναπαραστάσεις οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν και να αξιολογήσουν τη συμπεριφορά των συναθρώπων τους, συχνά όμως διαστρεβλώνοντας τα πραγματικά χαρακτηριστικά τους, άλλοτε τονίζοντας υπερβολικά τις διαφορές τους και άλλοτε παραβλέποντας τις ομοιότητές τους (Ρήγα, 2001).

Όσον αφορά, τέλος, στα στερεότυπα των δύο φύλων που αφορούν στην παιδική ηλικία, ας θυμηθούμε κάποια από αυτά, όπως «τα αγόρια δεν κλαίνε» ή ότι «αυτά δεν είναι παιχνίδια για τα κορίτσια» (Μπαμπλέκου, 1995). Τα παιχνίδια είναι σήμερα σαφώς διαχωρισμένα σε αγορίστικα και κοριτσίστικα. Για να γίνει αυτό ακόμα πιο εμφανές, συνήθως βάζονται επιπλέον τα μεν αγορίστικα παιχνίδια μπλε και τα κοριτσίστικα ροζ. Τα περισσότερα, επίσης, παιδικά βιβλία που κυκλοφορούν, αναφέρονται σε οικογένειες με πατριарχική δομή και οι οικογενειακοί και κοινωνικοί ρόλοι ανάμεσα στα δύο φύλα είναι απόλυτα διαφοροποιημένοι, ανταποκρινόμενοι πλήρως στα κοινωνικά στερεότυπα των ρόλων τόσο στον χώρο του σπιτιού όσο και στον χώρο της εργασίας. Τα παιχνίδια, βέβαια, δεν παράγουν από μόνα τους στερεότυπα, αποτελούν όμως τα εργαλεία για να επιβεβαιώσουν τα ίδια τα παιδιά, αποδεχόμενα ουσιαστικά τα στερεότυπα αυτά, την κοινωνική ταυτότητα του φύλου τους. Επίσης, οι τηλεοπτικές εκπομπές, οι διαφημίσεις και οι παιδικές ταινίες εξακολουθούν να αναπαράγουν τα κοινωνικά στερεότυπα για τα δύο φύλα. Ο δυνατός και θαρραλέος πρίγκιπας που σώζει την όμορφη και συνεσταλμένη πριγκίπισσα, η Χιονάτη που συγυρίζει το σπιτάκι των νάνων και στη συνέχεια αναλαμβάνει να τους περιποιείται και να τους μαγειρεύει, ενώ οι νάνοι φεύγουν για τη δουλειά, κλπ.

Από τα κοινωνικά αυτά στερεότυπα για τα δύο φύλα επηρεάζεται συνολικά και η αντίληψη του εαυτού τόσο στο αγόρι όσο και στο κορίτσι. Η αυτοαντίληψη, όπως λέγεται, είναι η προσωπική, δυναμική και αξιολογική εικόνα που έχει το ίδιο το άτομο για τον εαυτό του (Burns, 1977). Η αντίληψη όμως αυτή διαμορφώνεται μέσα στο κοινωνικό γίνεσθαι και ενσωματώνει τις κοινωνικές αντιλήψεις για τη θέση και τους ρόλους των δύο φύλων στην κοινωνία. Το φύλο είναι μια θεμελιώδης διάσταση αυτής της αντίληψης του εαυτού, αφού καθορίζει εκτός από τη σεξουαλική λειτουργία του ατόμου και μια σειρά ακόμα από λειτουργίες, οι οποίες είναι συνδεδεμένες με τη «θηλυκή» ή την «αρσενική» ταυτότητα του ατόμου (Δραγώνα, 1995). Για παράδειγμα, το καράτε σε αντιδιαστολή με το μπαλέτο, το μπάσκετ σε αντιδιαστολή με το πιάνο, κ.λπ. Ακόμα, τα κορίτσια επιτρέπεται να είναι συναισθηματικά και ευάλωτα, να εκδηλώνουν τα συναισθήματά τους ακόμα και να πιάνονται μεταξύ τους στο

δρόμο αγκαζέ, σε αντίθεση με τα αγόρια που πρέπει να είναι συγκρατημένα και να μην εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους (π.χ. «έγινες άνδρας πια, οι άνδρες δε φοβούνται»). Φυσικά, για τα αγόρια οποιαδήποτε σωματική επαφή με άτομα του ίδιου φύλου, η οποία εμπεριέχει τρυφερότητα, είναι συχνά επικίνδυνη και παρεξηγήσιμη.

1.5 Σύγχρονη κοινωνική διάσταση της ισότητας των φύλων στην Ελλάδα

Όλα όσα μέχρι τώρα αναφέραμε, καταδεικνύουν την έντονα κοινωνική διάσταση της ισότητας, τόσο μεταξύ των ανθρώπων ως κοινωνικά υποκείμενα γενικότερα, όσο και μεταξύ των δύο φύλων, ειδικότερα. Η ίση αντιμετώπιση και μεταχείριση όλων των ατόμων μιας κοινωνίας σε πολιτικό, σε οικονομικό, σε κοινωνικό αλλά και σε νομικό επίπεδο, είναι θεμελιώδους σημασίας ζητήματα που αφορούν στην κοινωνική ισότητα. Η Γαλλική επανάσταση αποτέλεσε την αφητηρία αγωνιστικών διεκδικήσεων των πολιτών της Ευρώπης, για τη νομοθετική κατοχύρωση της κοινωνικής ισότητας, με το τρίπτυχο: «ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη». Η έννοια της ισότητας είναι οπωσδήποτε μια πολυδιάστατη έννοια, η οποία είναι δύσκολο να περιγραφεί στο σύνολό της και να αναδειχτεί σε όλες της τις διαστάσεις ταυτόχρονα.

Σε ό,τι αφορά πιο συγκεκριμένα στην ισότητα μεταξύ των φύλων, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα δικαιώματα των γυναικών και τη θεσμική κατοχύρωσή τους τόσο στο χώρο της οικογένειας όσο και στο χώρο της εκπαίδευσης και της εργασίας. Το Σύνταγμα της Ελλάδας, άρθρο 4, παρ. 2, ορίζει ότι «Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις». Επίσης, στον τομέα της απασχόλησης απαγορεύονται όλες οι διακρίσεις, σύμφωνα και με το κοινοτικό δίκαιο. Πολλές φορές, όμως, η εξασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών δεν αρκεί από μόνη της για την εξασφάλιση του επιθυμητού αποτελέσματος και έτσι υιοθετούνται πολιτικές θετικής διάκρισης (*positive discrimination*) υπέρ των γυναικών, στοιχείο που αποτελεί ένα σημαντικό μέτρο για την εξασφάλιση της κοινωνικής κινητικότητας (Βέικου, 2009). Στο άρθρο 116, παρ. 2 του Συντάγματος, αναφέρεται ότι επιτρέπονται συγκεκριμένες αποκλίσεις για αποχρώντες λόγους που ορίζει ρητά ο νόμος. Στις αποκλίσεις αυτές περιλαμβάνονται αποκλίσεις υπέρ των γυναικών που αφορούν στην προστασία της μητρότητας, της οικογένειας, κ.λπ. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, επίσης, τέτοιας διακριτικής μεταχείρισης υπέρ των γυναικών είναι η επιβολή ποσόστωσης στους συνδυασμούς των πολιτικών κομμάτων καθώς και στη σύνθεση της Βουλής.

Στη χώρα μας, επίσης, υπάρχει η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (Γ.Γ.Ι.Φ.), που υπάγεται στο Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, η οποία μεριμνά για τη νομοθετική κυρίως κατο-

χύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση, στην ασφάλιση, στα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα αλλά και στο ποινικό, στο αστικό και στο οικογενειακό δίκαιο. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση της κοινοτικής οδηγίας 76/207 για την απαγόρευση των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, η υιοθέτηση της οδηγίας 79/7 για την ίση μεταχείριση των δύο φύλων στην κοινωνική ασφάλιση, που υιοθετήθηκε από τη χώρα μας στις 23.12.1984, είναι μερικές μόνο από τις θεσμικές παρεμβάσεις της Γενικής Γραμματείας προς την κατεύθυνση αυτή. Επίσης, υπάρχει και το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.), που ανήκει στη Γ.Γ.Ι. και έχει επιτελέσει σημαντικό έργο μέχρι σήμερα.

Ο βασικός νόμος στην Ελλάδα, ο οποίος ενσωματώνει τις σχετικές ευρωπαϊκές οδηγίες και κατωχυρώνει και νομοθετικά την ισότητα των δύο φύλων, τόσο στον κοινωνικό όσο και στον εργασιακό τομέα, εξασφαλίζοντας ουσιαστικά την ισότητα των ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, είναι ο νόμος 3896 του 2010, ο οποίος δημοσιεύτηκε στο Φ.Ε.Κ. 207 του 2010. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά παρατίθεται στο Παράρτημα στο τέλος του βιβλίου ολόκληρος ο νόμος 3896/2010.

1. 6 Σύγχρονη Ευρωπαϊκή διάσταση της ισότητας των φύλων

Στην Ευρώπη σήμερα, μέσα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει θεσμοθετηθεί το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων. Το Ινστιτούτο αυτό είναι αρμόδιο για την παροχή τεχνογνωσίας σχετικά με θέματα ισότητας, την προώθηση της ενημέρωσης και την προβολή του θέματος σε όλα τα επίπεδα. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει εντάξει στον προγραμματισμό της για το χρονικό διάστημα από 2011-2015 μία συνολική στρατηγική για το θέμα αυτό, η οποία περιλαμβάνει εξειδικευμένες δράσεις για την εξασφάλιση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι οποίες κυρίως αφορούν στην ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλα τα επίπεδα και τους τομείς των δραστηριοτήτων της. Μεταξύ άλλων, στο σχετικό κείμενο της Επιτροπής αναφέρεται ότι: «Οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών αποτελούν παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επιβάλλουν, επίσης, βαρύ κόστος στην οικονομία και οδηγούν σε πλημμελή αξιοποίηση των ταλέντων» (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0491:EL:NOT>).

Στη συνέχεια, στο ίδιο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αναφέρονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες λόγω των αυξημένων οικογενειακών υποχρεώσεων -σε επίπεδο νοικοκυριού- που αναλαμβάνουν αυτές μέσα στην οικογένεια αλλά και το πρόσθετο βάρος της μητρότητας που επωμίζονται σε σχέση με τους άνδρες, με την επισήμανση ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν

υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας. Ιδιαίτερα οι μόνες μητέρες και οι ηλικιωμένες γυναίκες αντιμετωπίζουν αυξημένο τον κίνδυνο αυτό. Οι γυναίκες, ακόμα και σήμερα, είναι περισσότερο ευάλωτες σε σχέση με τη μακροχρόνια ανεργία και έχουν σημαντικά μικρότερες αποδοχές σε σχέση με τους άνδρες, όταν εργάζονται.

Ακόμα, οι γυναίκες έχουν περιορισμένη εκπροσώπηση σε ανώτερα κρατικά δημόσια αξιώματα, στα πανεπιστήμια αλλά και στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογίας. Στόχος της Ε.Ε. είναι το 25% των θέσεων αυτών να καταλαμβάνεται από γυναίκες, ενώ σήμερα το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται στο 19%. Ακόμα, αναφέρεται ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο ευάλωτες στην ενδοοικογενειακή βία, στη σεξουαλική παρενόχληση και τον βιασμό, με την επισήμανση ότι το 20-25% των γυναικών που ζουν στην Ευρώπη έχει υποστεί σωματική βία τουλάχιστον μία φορά στη διάρκεια της ζωής τους. Τέλος, εκτιμάται ότι πάνω από ένα εκατομμύριο γυναίκες, που ζουν σήμερα την Ευρώπη, έχουν υποστεί ακρωτηριασμό των γεννητικών τους οργάνων, ως αποτέλεσμα πολιτισμικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων σχετικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, αλλά και του ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία γενικότερα.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδοτεί σήμερα το πρόγραμμα PROGRESS (2007-2013), το οποίο στηρίζει την αποτελεσματική εφαρμογή της ισότητας των φύλων και προωθεί την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Επίσης, από τον Ιούνιο του 2008 έχει δημιουργηθεί το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Γυναικών που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων, το οποίο αποτελεί μία βάση ανταλλαγής ορθών πρακτικών και επιτυχημένων στρατηγικών, οι οποίες στόχο έχουν την όσο το δυνατόν ισόρροπη κατανομή των φύλων σε θέσεις λήψης αποφάσεων. Για την παροχή, επίσης, συμβουλευτικών υπηρεσιών προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για θέματα που αφορούν στην προώθηση πολιτικών ισότητας και ίσων ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών, έχει συσταθεί μια συμβουλευτική επιτροπή, η οποία αποτελείται από εκπροσώπους όλων των κρατών μελών, κοινωνικούς εταίρους και Μ.Κ.Ο.

Τέλος, υπάρχει το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφόρησης «Ευρυδίκη», στο οποίο περιγράφονται όλες οι εθνικές πολιτικές στο πλαίσιο της Ε.Ε. για την ισότητα των φύλων (<http://www.eurydice.org>).

Η διαμόρφωση του φύλου στον άνθρωπο

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να ενημερώσει τον/την αναγνώστη/στρια για τις διαδικασίες που συντελούν στη διαμόρφωση του φύλου. Οι διαδικασίες αυτές είναι τόσο βιολογικές - ψυχολογικές, όσο και κοινωνικές.

Αν και τα άτομα δεν επιλέγουν συνειδητά την ταυτότητά τους όσον αφορά στο φύλο, η τελική έκφραση της σεξουαλικότητας στην ενήλικη ζωή φαίνεται να επηρεάζεται τόσο από το άμεσο όσο και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Η έννοια του εαυτού στον άνθρωπο έχει τρεις διαστάσεις: τον ιδεατό εαυτό, τον πραγματικό εαυτό και τον κοινωνικό εαυτό. Το άτομο αναζητεί πρότυπα μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς του, προβάλλει με διάφορους τρόπους προς τα έξω την εικόνα του έμφυλου εαυτού του, ενώ ταυτόχρονα εισπράττει και την αντανάκλαση της αντίληψης των άλλων γύρω του. Με τον τρόπο αυτό σχηματίζει, σταδιακά, μια ισχυρή προσωπική αντίληψη για τον εαυτό του. Η προσωπική αυτή αντίληψη του ατόμου για το φύλο του, ονομάζεται ταυτότητα φύλου.

Στο κεφάλαιο αυτό, επίσης, ο/η αναγνώστης/στρια μπορεί να βρει πληροφορίες για τις πραγματικές και υπαρκτές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων και θα μπορέσει να τις διαχωρίσει από αυτές που είναι απλά κοινωνικά κατασκευασμένες.

2.1 Ο γενετικός προσδιορισμός του φύλου

Το βιολογικό (ανατομικό) φύλο, προσδιορίζεται γενετικά από την ένωση ή ακόμα καλύτερα από τη σύντηξη δύο γενετικών κυττάρων, ενός ωαρίου και

ενός σπερματοζωαρίου. Ο οργανισμός της ενήλικης γυναίκας, σε κάθε κύκλο έμμηνης ρύσης, απελευθερώνει συνήθως ένα από πολλά τα ωάρια που έχουν δημιουργηθεί στον οργανισμό της κατά την περίοδο της εφηβείας της, ενώ τα σπερματοζωάρια παράγονται από τα γεννητικά όργανα του άνδρα κατά εκατομμύρια, την ίδια τη στιγμή της ερωτικής συνεύρεσης. Από τα εκατομμύρια αυτά σπερματοζωάρια ένα μόνο, αυτό με τη μεγαλύτερη αντοχή και κινητικότητα, γονιμοποιεί το ωάριο. Κατά τη διαδικασία αυτή της γονιμοποίησης του ωαρίου, δημιουργείται ένα εντελώς νέο κυττάρο το οποίο ονομάζεται ζυγώτης. Τόσο τα ωάρια όσο και τα σπερματοζωάρια αποτελούνται από 23 ζεύγη χρωματοσώματα, τα οποία είναι οι φορείς του κληρονομικού γενετικού υλικού των γονέων. Το φύλο καθορίζεται από το 23ο ζεύγος των χρωμοσωμάτων, τα οποία λέγονται και φυλετικά χρωμοσώματα. Για όλα τα ωάρια ο συνδυασμός των χρωμοσωμάτων στο 23^ο ζεύγος είναι XX, ενώ για όλα τα σπερματοζωάρια είναι XY.

Και τα ωάρια και τα σπερματοζωάρια πριν από την ένωσή τους διαιρούνται και χωρίζονται στη μέση. Κατά τη διαδικασία αυτή, τη μειωτική, όπως λέγεται, διαίρεση των δύο γενετικών κυττάρων, όλα τα ζεύγη και των είκοσι τριών χρωμοσωμάτων τους διαιρούνται, προκειμένου στη συνέχεια να ενωθούν με το διαιρεμένο μισό του άλλου. Για το 23^ο χρωμόσωμα, ο συνδυασμός που προκύπτει, μετά τη διαδικασία αυτή της διαίρεσής του, είναι X και X για τα ωάρια και X και Y για τα σπερματοζωάρια. Στη συνέχεια, κατά τη διαδικασία της γονιμοποίησης που προκαλείται ύστερα από την ένωση ενός διαιρεμένου ωαρίου με ένα διαιρεμένο σπερματοζωάριο, ανάλογα με τον τυχαίο συνδυασμό που θα προκύψει για το νέο κύτταρο που ονομάζεται ζυγώτης, μπορεί να έχουμε ένωση ενός ωαρίου X με ένα σπερματοζωάριο X οπότε γεννιέται το πρώτο θηλυκό κύτταρο (XX), ή συνδυασμό ενός ωαρίου X με ένα σπερματοζωάριο Y στο 23^ο ζεύγος, οπότε γεννιέται ένα νέο ανδρικό κύτταρο (XY).

Έχει παρατηρηθεί ότι η αναλογία σε συλλήψεις αγοριών και κοριτσιών είναι περίπου 1,5: 1, ενώ κατά τη διάρκεια της κύησης έχουμε περισσότερες αποβολές αγοριών, τα οποία γενικά συνεχίζουν, σύμφωνα με τις στατιστικές, να είναι πιο ευάλωτα και επιρρεπή από τα κορίτσια σε θανατηφόρα ατυχήματα σε όλη τη διάρκεια της βρεφικής αλλά και της παιδικής τους ηλικίας (Παρασκευόπουλος, 1985).

2. 2 Διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου

Η διαμόρφωση του ανατομικού φύλου ξεκινά ήδη από την ενδομήτρια ζωή. Από τον 4^ο κιόλας μήνα της κύησης είναι σχηματισμένα τα γεννητικά όργανα

του φύλου, μέσα σε έναν καταϊγισμό ορμονών. Αν και φαίνεται να υπάρχει εγγενής προδιάθεση του εγκεφάλου μας ως προς μία συγκεκριμένη ταυτότητα φύλου, ο μηχανισμός με τον οποίο αναπτύσσεται ο προσανατολισμός αυτός στον άνθρωπο παραμένει ουσιαστικά, ακόμα και σήμερα, άγνωστος. Γενετικοί, ορμονικοί, βιολογικοί αλλά και κοινωνικοί-περιβαλλοντικοί παράγοντες φαίνεται να επηρεάζουν συνδυαστικά την ανθρώπινη συμπεριφορά στον τόμο της διαμόρφωσης του φύλου, τροποποιώντας σε κρίσιμες περιόδους τη νευροανατομία και τη λειτουργία του εγκεφάλου. Η έκθεση, για παράδειγμα, του εμβρύου σε περιβάλλον με αυξημένα ανδρογόνα, ενισχύει τη συμπεριφορά άρρενος τύπου. Η ταυτότητα του φύλου είναι μία ατομική, εσωτερική αντίληψη του ίδιου του ατόμου σχετικά με τη φύση του, η οποία διαμορφώνεται στη διάρκεια των πρώτων χρόνων της ζωής του. Η αντίληψη αυτή οριστικοποιείται στην ηλικία των 6 χρόνων περίπου, ενώ στη διάρκεια της υπόλοιπης παιδικής ηλικίας και της σχολικής ζωής, η ταυτότητα αυτή του φύλου απλώς ενισχύεται από τους κοινωνικούς ρόλους, στους οποίους προσανατολίζεται με διάφορους τρόπους το παιδί.

Το μωρό, όταν γεννιέται, δε γνωρίζει ασφαλώς αν είναι αγόρι ή κορίτσι. Δεν έχει καμία επίγνωση του φύλου του και δεν υπάρχουν γενετικά προκαθορισμένες συμπεριφορές, οι οποίες να το διαφοροποιούν από το άλλο φύλο. Το φύλο του το μαθαίνει κυρίως από τους γονείς του αλλά και από τα υπόλοιπα άτομα της οικογένειάς του. Ήδη από το μαιευτήριο αρχικά αλλά και στο σπίτι αργότερα, τόσο οι γονείς όσο και οι συγγενείς αλλά και οι διάφοροι επισκέπτες, τονίζουν αφενός το μέγεθος, το βάρος και τα έντονα χαρακτηριστικά του αγοριού και αφετέρου τα λεπτεπίλεπτα και μικροκαμωμένα χαρακτηριστικά του κοριτσιού. Στα αγόρια φορούν αμέσως στο μαιευτήριο τη γαλάζια ταυτότητα στον καρπό τους, όταν γεννηθούν, και στα κορίτσια τη ροζ. Τα δώρα, επίσης, στο μαιευτήριο έχουν ανάλογο χρώμα, κ.λπ. Στη συνέχεια, στο περιβάλλον του σπιτιού, όπου θα μεταφερθούν τα παιδιά από τους γονείς τους, θα βιώσουν το γαλάζιο τους δωμάτιο με το κρεβάτι-αυτοκίνητο ή το ροζ δωμάτιο αντίστοιχα με το «παραμυθένιο» πριγκιπικό κρεβάτι και το ροζ πέπλο.

Σε κάθε περίπτωση, οι ενήλικες στο περιβάλλον του κάθε παιδιού είναι οι πρώτοι φορείς αυτής της διαφοροποιημένης κοινωνικοποίησης του παιδιού σε σχέση με το φύλο του. Με έναν ασυνείδητο τρόπο, τα παιδιά ανταποκρίνονται περισσότερο ή λιγότερο θετικά στις διαφοροποιημένες αυτές συμπεριφορές των φύλων τις οποίες προβάλλει το περιβάλλον τους και συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση του φύλου τους. Αν και τα άτομα δεν επιλέγουν συνειδητά την ταυτότητά τους όσον αφορά στο φύλο, η τελική έκφραση της σεξουαλικότητάς τους στην ενήλικη ζωή φαίνεται να επηρεάζεται τόσο από

το άμεσο όσο και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Κάθε άτομο φαίνεται να αξιολογεί, δηλαδή, τις συνθήκες αλλά και τις ευκαιρίες που θεωρεί ότι του προσφέρονται μέσα στο περιβάλλον του σχετικά με την υιοθέτηση της μιας ή της άλλης ταυτότητας. Αξιολογεί, επομένως, τη γενικότερη αποδοχή ή ακόμα και την ανοχή της κοινωνίας σε αντίστοιχες επιλογές του. Τελικά, το σύνολο των αποτελεσμάτων διαφόρων ερευνών και μελετών δείχνουν ότι, ενώ βιολογικοί-γενετικοί παράγοντες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή του φύλου, οι περιβαλλοντικοί παράγοντες συμβάλλουν, επίσης, καθοριστικά στον σεξουαλικό προσανατολισμό του ατόμου (Byrne, 1994; Haynes, 1995).

Όσον αφορά τώρα στους γονείς των παιδιών, και ιδιαίτερα των εφήβων, αυτοί είναι φυσικό να εκδηλώνουν έντονο προβληματισμό, ανησυχία αλλά και αγωνία, όσον αφορά στον σεξουαλικό προσανατολισμό των παιδιών τους. Για τον λόγο αυτό, οι γονείς έχουν ανάγκη από «καλές πρακτικές», για τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους μέσα στην οικογένεια. Η αγωνία αυτή των γονέων φαίνεται ότι κορυφώνεται, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις γονέων μονογονεϊκών οικογενειών. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι ο όρος αυτός είναι πιο ενδεικτικός της πραγματικότητας, όταν χρησιμοποιείται για να περιγράψει οικογένειες όπου ο ένας εκ των δύο γονέων είναι μόνιμα και οριστικά απών από τη ζωή του παιδιού και της οικογένειας, π.χ. σε περίπτωση θανάτου του.

Σε συνήθειες όμως περιπτώσεις, όπως είναι σήμερα η περίπτωση διαζυγίου των γονέων, πιο δόκιμος ίσως είναι ο όρος διπυρηνικές οικογένειες, εκτός κι αν ο ένας γονέας έχει επιλέξει -για τους δικούς του προσωπικούς λόγους- να εξαφανιστεί πλήρως και ολοκληρωτικά από τη ζωή του παιδιού του. Στην περίπτωση λοιπόν αυτή, διαζευγμένων δηλαδή γονέων και διπυρηνικών οικογενειών, είναι φυσικό η επαφή του ενός γονέα, που δε ζει πλέον μόνιμα με το παιδί, να περιορίζεται σημαντικά. Όμως, ακόμα και στην περίπτωση αυτή, σημασία έχει η ποιότητα της σχέσης που θα διατηρήσει ο γονέας αυτός με το παιδί και όχι τόσο η ποσότητα ή η συχνότητα των επαφών του με αυτό. Μέλημα, επομένως, και των δύο γονέων στις περιπτώσεις αυτές θα πρέπει να είναι το παιδί τους. Είναι πολύ σημαντικό για την ψυχοσυναισθηματική του ανάπτυξη και ισορροπία το παιδί να συνεχίσει χωρίς διακοπή να απολαμβάνει την παρουσία και την αγάπη και των δύο γονέων του, ώστε να αποφορτιστεί κατά το δυνατόν συναισθηματικά και να απαλλαγεί και ακόμα και από τις τυχόν ενοχές του, που μπορεί να έχει εσωτερικεύσει για το ίδιο το γεγονός του διαζυγίου. Το διαζύγιο είναι των γονέων και όχι των παιδιών με τους γονείς. Γενικότερα, λοιπόν, θα λέγαμε ότι το θέμα των σχέσεων γονέα - παιδιού στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησής του και στις περιπτώσεις διαζυγίου μεταξύ των γονέων, είναι περισσότερο ποιοτικό και λιγότερο ποσοτικό.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, όταν συμβαίνουν σημαντικά γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή της οικογένειας και τα οποία αλλάζουν τη δομή και τη λειτουργία της, όπως είναι η αλλαγή του οικογενειακού σχήματος, η απώλεια σημαντικών προσώπων, κ.ά., είναι σημαντικό οι γονείς να συμβουλευούνται κάποιον ειδικό. Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε και να εφιστήσουμε την προσοχή όλων των γονέων στο ότι η συστηματική παρεμπόδιση του ενός γονέα στην προσπάθειά του να συνεχίσει να επικοινωνεί με τα παιδιά του ή έστω και μόνο η αμφισβήτησή του από τον άλλον γονέα όσον αφορά στην ακεραιότητα του χαρακτήρα του ή την επάρκειά του στην άσκηση του γονεϊκού του ρόλου, κάτι που δυστυχώς συμβαίνει πολύ συχνά στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, είναι βέβαιο ότι προκαλεί πολλά επιπλέον προβλήματα και δυσκολίες στα παιδιά των διαζευγμένων γονέων.

Μια από τις πολλές επιπτώσεις που μπορεί να έχει ο ισχυρός αυτός κλονισμός του γονεϊκού προτύπου στη συνείδηση του παιδιού ή η συστηματική απουσία -συμπεριλαμβανομένης και της παρεμπόδισης της παρουσίας- του ενός γονέα από τη ζωή του παιδιού, είναι η δυσκολία υιοθέτησης από το παιδί αυτό των κοινωνικών ρόλων που συνδέονται με το βιολογικό του φύλο και μπορεί να δημιουργηθούν προβλήματα στην ανάπτυξη της σχέσης του με το άλλο φύλο, ακόμα και της ομαλής έκφρασης της σεξουαλικότητάς του στην ενήλικη ζωή του.

Ο ψυχισμός, όμως, του ανθρώπου αναπτύσσεται συνολικά. Θα ήταν λάθος, επομένως, αν στο κεφάλαιο αυτό προσπαθούσαμε να απομονώσουμε τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου από τη συνολική ανάπτυξη της προσωπικότητας και τη διαφοροποίηση της ταυτότητας κάθε παιδιού. Το παιδί είναι ένας οργανισμός ο οποίος μεγαλώνει και αλλάζει συνεχώς. Αντίθετα με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, που θεωρούν ότι η ανάπτυξη ολοκληρώνεται στην ηλικία της εφηβείας, ο Erik Erikson (1963) διατύπωσε μια θεωρία σύμφωνα με την οποία η προσωπικότητα κάθε ανθρώπου διαμορφώνεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Στη βιοκοινωνική αυτή θεωρία ανάπτυξης του Erikson, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς μας έχει ο τρόπος που επιδρούν και μας επηρεάζουν η οικογένειά μας και το άμεσο περιβάλλον. Στις προκλήσεις αυτές της κάθε ηλικίας στην πορεία ανάπτυξης και ωρίμανσης του ανθρώπου, που ο Erikson τις ονομάζει αναπτυξιακές κρίσεις του εγώ, κάθε ένας από εμάς ανταποκρίνεται με διαφορετικό τρόπο. Ο Erickson περιγράφει οκτώ βιο-κοινωνικά εξαρτώμενα εξελικτικά στάδια, στην πορεία της ζωής του κάθε ανθρώπου. Η επίλυση της κάθε αναπτυξιακής αυτής κρίσης μπορεί, σύμφωνα πάντα με τον Erikson, να κυμαίνεται από απόλυτα επιτυχημένη μέχρι και απόλυτα αποτυχημένη, ανάλογα με την αντίδραση και την

προσαρμογή του ατόμου. Η ικανοποιητική επίλυση της αναπτυξιακής κρίσης σε κάθε προηγούμενο στάδιο, αποτελεί την προϋπόθεση αλλά και τη βάση για την επιτυχή αντιμετώπιση της επόμενης κρίσης του εγώ. Αν μια από αυτές τις αναπτυξιακές κρίσεις δεν επιλυθεί ικανοποιητικά, τότε αυτή έχει την τάση να εμφανίζεται ξανά στη ζωή του ατόμου με τη μορφή επαναλαμβανόμενων δυσκολιών, οι οποίες δυσχεραίνουν συνολικά την πορεία του προς την ψυχοσυναισθηματική ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του.

Το πρώτο στάδιο για την ανάπτυξη της προσωπικότητας στη ζωή του ανθρώπου είναι αυτό που ο Erikson αποκαλεί βασική εμπιστοσύνη-δυσπιστία. Το στάδιο αυτό ξεκινά από τη γέννηση και είναι η πιο πρώιμη μορφή κρίσης ταυτότητας. Η ταυτότητα αυτή εγκαθιδρύεται στο βρέφος μέσα από τη σχέση που θα αναπτύξει αυτό με τη μητέρα του. Η σχέση αυτή διαμορφώνεται ανάλογα το βαθμό συναισθηματικής ανταπόκρισης της μητέρας προς το βρέφος, στους πρώτους δεκαοκτώ πολύ σημαντικούς αυτούς μήνες της ζωής του. Στην ηλικία αυτή εγκαθιδρύεται και εσωτερικεύεται στο βρέφος ένας ασφαλής και ισχυρός συναισθηματικός δεσμός με τη μητέρα του, ο οποίος αποτελεί στη συνέχεια τη βάση για την ανάπτυξη συναισθημάτων εμπιστοσύνης και αισιοδοξίας γενικότερα στο παιδί και το βοηθά να θεμελιώσει μέσα του ένα βασικό συναίσθημα εμπιστοσύνης για τον κόσμο και τους «άλλους» γύρω του.

Σε αντίθετη περίπτωση, η έλλειψη επαρκούς φροντίδας και η περιορισμένη αποδοχή της μητέρας προς το βρέφος του δημιουργούν συναισθήματα δυσπιστίας, τα οποία στη συνέχεια γενικεύονται στις σχέσεις του με τους τρίτους. Τα αρνητικά αυτά συναισθήματα οδηγούν, δηλαδή, το παιδί στην υιοθέτηση μιας γενικευμένης δυσπιστίας απέναντι σε άλλα πρόσωπα και του δημιουργούν μια απαισιόδοξη στάση για τη ζωή γενικότερα. Οι σχέσεις του θα χαρακτηρίζονται συνολικά από συναισθηματική ρηχότητα και θα αντανάκλουν την ψυχρότητα της αποτυχημένης αυτής σχέσης με τη μητέρα του. Για παράδειγμα, ένα παιδί που δε θα επιλύσει με επιτυχία το αναπτυξιακό αυτό στάδιο της εγκαθίδρυσης της βασικής εμπιστοσύνης, καθώς θα μεγαλώνει μπορεί να αντιμετωπίζει δυσκολίες στη συνεργασία του και στις σχέσεις του με τους άλλους, θα απογοητεύεται με την πρώτη δυσκολία που θα συναντά στις διαπροσωπικές του σχέσεις και θα αισθάνεται διαρκώς απειλούμενο, μέσα σε ένα εχθρικό για αυτό περιβάλλον.

Η θυμική διέγερση του βρέφους στην ηλικία αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη. Το βρέφος απαιτεί την άμεση φροντίδα και την αποδοχή των ενηλίκων στη φάση αυτή, με τρόπο ιδιαίτερα έντονο και απαιτητικό. Είναι λοιπόν σημαντικό οι νέοι γονείς, εγκαταλείποντας παραδοσιακές και παντελώς ασήρικτες δοξασίες για το μέγιστο των παιδιών, να γνωρίζουν ότι το παιδί

τους στην ηλικία αυτή πρέπει να νιώθει ότι οι ανάγκες του γίνονται κατανοητές και ότι αυτές κινητοποιούν την άμεση αντίδραση και την ανταπόκριση των προσώπων που το φροντίζουν. Η άμεση και όχι η ετεροχρονισμένη και καθυστερημένη ικανοποίηση των βασικών αναγκών του βρέφους (πείνα, δίψα, αλλαγμα πάνας, κ.λπ.), χωρίς δυσφορία από την πλευρά των γονέων, έχει τεράστια σημασία προκειμένου το παιδί να μη νιώσει παραμέληση, ότι δηλαδή δεν το νοιάζονται και δεν το φροντίζουν. Είναι σημαντικό το βρέφος να νιώθει ότι υπάρχουν γύρω του άνθρωποι πρόθυμοι να το κατανοήσουν και να του συμπαρασταθούν, έτοιμοι να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του χωρίς επιφυλάξεις. Με άλλα λόγια, όταν το βρέφος ζητάει γάλα, ακόμα και όταν αυτό είναι αργά μέσα στη νύχτα, οι γονείς πρέπει να ικανοποιούν άμεσα αυτή την ανάγκη του και να μην προσπαθούν να του επιβάλλουν ένα πρόγραμμα που είναι προσαρμοσμένο στις δικές τους ανάγκες και τις δικές τους προτεραιότητες.

Με άλλα λόγια, προτεραιότητα δεν είναι η συνέχιση του δικού τους ύπνου αλλά η ικανοποίηση της ανάγκης και της επιθυμίας του βρέφους. Εδώ, βέβαια, υπάρχει παραδοσιακά μια παροιμία που λέει ότι «το σκυλί σου και το παιδί σου όπως το μάθει». Αν οι γονείς, λοιπόν, παραδοσιακά σκεπτόμενοι, προσπαθήσουν να «μάθουν» στο παιδί τους να μην ξυπνά για φαγητό το βράδυ, ώστε να συνηθίσει σε ένα άλλο δικό τους πρόγραμμα, είναι πολύ πιθανό μετά από μία, δύο ή τρεις εβδομάδες να το επιτύχουν. Ωστόσο, το παιδί αυτό θα έχει κλάψει πάρα πολλές φορές μέχρι τότε χωρίς ανταπόκριση. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι θα έχει κωδικοποιήσει μέσα του την απροθυμία αυτή των γονέων του σαν γενικότερη έλλειψη κατανόησης και αποδοχής του εαυτού του συνολικά και όχι μόνο σαν απροθυμία ικανοποίησης της ανάγκης του αυτής καθεαυτής.

Όταν, επίσης, το βρέφος έχει ανάγκη από μια αγκαλιά, οι γονείς να μη δισταίνουν να το αγκαλιάζουν και να του προσφέρουν τη σωματική αυτή επαφή που αποζητά. Βέβαια, σύμφωνα πάλι με την παραδοσιακή αντίληψη γύρω και από το θέμα αυτό, υπάρχει ο φόβος ότι έτσι ίσως το παιδί «κακομάθει» και αργότερα θα ζητάει συνέχεια αγκαλιές. Αν λοιπόν οι γονείς συνηθίσουν το παιδί τους να μην τους ζητά αγκαλιά, τότε το παιδί αυτό θα σταματήσει κάποια στιγμή να προβάλλει και να εξωτερικεύει αυτή του την ανάγκη. Έτσι πράγματι δε θα χρειαστεί να το παίρνουν οι γονείς του και αργότερα αγκαλιές. Όμως η εσωτερίκευση του γεγονότος αυτού και η κωδικοποίηση που θα κάνει το βρέφος μέσα του θα είναι και πάλι ότι οι γονείς του δεν ανταποκρίνονται συναισθηματικά στην ανάγκη και στην επιθυμία του.

Επομένως, το παιδί θα νιώσει και πάλι μόνο του και θα μάθει να μην τους

εμπιστεύεται θα δυσπιστεί απέναντι στους γονείς του και στη συνέχεια θα δυσπιστεί απέναντι στους άλλους. Η φυσιολογική αυτή έκφραση της ανάγκης του θα γίνει, ίσως, αργότερα στην πορεία της ζωής του εξαρτητική σχέση από κάποιο άλλο πρόσωπο, το οποίο θα του προσφέρει την πρώτη του ανοιχτή αγκαλιά. Ο Γωσαφάτ (2010) αναφέρει ότι η έλλειψη αυτή της αγκαλιάς στη βρεφική ηλικία προκαλεί καθήλωση στο στοματικό στάδιο, σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία και προκαλεί μεγάλο έλλειμμα «στοματικού ερωτισμού» στα ενήλικα άτομα. Με τον όρο στοματικός ερωτισμός εννοεί τη ζεστασιά της αγκαλιάς και τα χάδια. Το έλλειμμα αυτό αποτελεί πολύ συχνά αιτία πρόκλησης συζυγικής δυσαρμονίας ανάμεσα στα ζευγάρια.

Αντίθετα, η ζεστή συναισθηματική ανταπόκριση των γονέων απέναντι στο βρέφος, το ότι δε θα διστάζουν να του προσφέρουν τη ζεστασιά και τη στοργή της αγκαλιάς, θα του ενισχύσει το συναίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης και θα ενδυναμώσει τον συναισθηματικό του δεσμό με τη μητέρα και τους γονείς του. Η τρυφερή και χωρίς ενδοιασμούς ανταπόκριση των σημαντικών ενηλίκων στις ανάγκες του παιδιού θα του προσφέρει τον κατάλληλο συναισθηματικό εξοπλισμό, ώστε το παιδί γεμάτο αυτοπεποίθηση να πατά γερά στα πόδια του σε ολόκληρη τη ζωή του. Σαν αποτέλεσμα, το παιδί αυτό θα είναι ικανό να συνάπτει σχέσεις υγιείς, χωρίς συναισθηματικές εξαρτήσεις οι οποίες θα το καθιστούν ευάλωτο. Θα είναι συναισθηματικά ασφαλές και ανθεκτικό. Γιατί εκτός από την προηγούμενη παροιμία, ισχύει και μια ακόμη που λέει «όσα σπείρεις, τόσα θα θερίσεις». Η αγάπη, άλλωστε, ποτέ δεν έβλαψε κανένα.

Το δεύτερο στάδιο (19^{ος} μήνας – 3^ο έτος), είναι το στάδιο της αυτονομίας ή της αμφιβολίας. Το παιδί, με τελειοποιημένο τώρα το αισθητηριακό του σύστημα και ενισχυμένο σημαντικά στο μυοσκελετικό του, έχει πλέον τη δυνατότητα να περπατά με άνεση, ακόμα και να τρέχει, γεγονός που του επιτρέπει να εξερευνήσει μόνο του το άμεσο περιβάλλον του. Η εκπλήρωση αυτής της βασικής αναπτυξιακής ανάγκης του παιδιού χωρίς απαγορεύσεις και περιορισμούς από το περιβάλλον του, εγκαθιδρύει την αυτονομία του και το οδηγεί σε σταδιακό αυτοέλεγχο της συμπεριφοράς του. Η κατάλληλη γονεϊκή φροντίδα, που θα εστιάζει στην ενθάρρυνση της αυτονομίας του παιδιού με τη σωστή διαμόρφωση του χώρου στο εσωτερικό του σπιτιού, ώστε αυτό να μην εγκυμονεί άμεσους κινδύνους για το παιδί, αλλά και γενικότερα, η σταθερή, συνεπής αλλά και εύκαμπτη -όπου χρειάζεται- συμπεριφορά των γονέων απέναντί του, ενισχύουν συναισθηματικά το παιδί και το βοηθούν στη βαθμιαία οργάνωση της συμπεριφοράς του

Ιδιαίτερα στα σύγχρονα αστικά σπίτια - διαμερίσματα με τον περιορισμένο και στενό εσωτερικό χώρο, που μέσα στεγάζουν την πυρηνική οικογένεια των

τριών ή και των τεσσάρων ατόμων, οι συνθήκες δεν είναι ευνοϊκές για το παιδί. Θα πρέπει οι γονείς, με αποφασιστικότητα, να δώσουν προτεραιότητα και πάλι στην ανάπτυξη του παιδιού και τις ανάγκες αυτής της ηλικίας, ώστε να του εξασφαλίσουν επαρκή και ασφαλή χώρο για αυτόνομη κίνηση μέσα σε όλο το σπίτι και όχι μόνο στο δωμάτιό του. Είναι λοιπόν σημαντικό, στη φάση αυτή της ανάπτυξης, να μπορεί το παιδί να κινείται με ασφάλεια μέσα στο σπίτι, ώστε να μην είναι απαραίτητες οι συνεχείς παρεμβάσεις ή ακόμα χειρότερα οι απαγορεύσεις των γονέων. Σε κάθε περίπτωση, ειδικές κατασκευές του εμπορίου, όπως το πάρκο - κρεβάτι, που εγκλωβίζουν το παιδί σε έναν ασφαλή μεν αλλά ασφυκτικό χώρο, δεν μπορεί παρά να είναι λύσεις προσωρινές. Οι κατασκευές αυτές είναι κατάλληλες για παραμονή του παιδιού μέσα σε αυτές το πολύ 10' και καλό θα ήταν να αποφεύγονται εντελώς.

Αυτή του είδους η αντιμετώπιση του παιδιού στην ηλικία αυτή, με σεβασμό στην ανάγκη του για αυτονομία του μέσα στον χώρο που ζει και μεγαλώνει, δημιουργεί τις βάσεις για την ανάπτυξη μιας μελλοντικά ηθικά αυτόνομης και υπεύθυνης συμπεριφοράς από πλευράς του αλλά και μιας αποφασιστικότητας στο χαρακτήρα του. Όσο, δηλαδή, μειώνεται σταδιακά ο γονεϊκός έλεγχος προς το παιδί στη φάση αυτή της ηλικίας, τόσο περισσότερη αυτονομία εκχωρείται από το «υποσύστημα» των γονέων μέσα στην οικογένεια προς το ίδιο το παιδί. Η αυτονομία αυτή του δίνει τη δυνατότητα να εξελίξει στο μέγιστο βαθμό τις έμφυτες δυνατότητές του στους τομείς της κινητικής, της νοητικής και της γλωσσικής του ανάπτυξης αλλά και να αναπτύξει αποτελεσματικότερο έλεγχο πάνω στο σώμα του και στις βασικές του λειτουργίες.

Ειδικότερα, ο έλεγχος των σφιγκτήρων είναι σημαντικό επίτευγμα στην ηλικία αυτή. Το παιδί αισθάνεται περισσότερο ανεξάρτητο και αναπτύσσει ένα βασικό συναίσθημα αυτονομίας σε σχέση με τους γονείς του. Ο Freud το ονομάσε «πρωκτικό» στάδιο. Αντιθέτως, το περιβάλλον που δεν ενθαρρύνει την αυτονομία του παιδιού σε διάφορους τομείς, η τιμωρητική ή η υπερπροστατευτική στάση των γονέων, δημιουργεί στη φάση αυτή της ανάπτυξης ένα βασικό συναίσθημα ντροπής στο παιδί, αμφιβολίας και ενοχής για τον εαυτό του και για το σώμα του, ενώ ταυτόχρονα διαταράσσει τις σχέσεις του με τους γονείς. Αυτό μπορεί να το οδηγήσει σε μια υπέρ το δέον αντιδραστική συμπεριφορά ή σε έναν νευρωσικό και καταναγκαστικό αυτοέλεγχο της συμπεριφοράς του. Και στις δύο όμως αυτές περιπτώσεις, θα περιοριστεί δραστικά η αυτονομία του παιδιού και μελλοντικά, ως ενήλικος, θα χαρακτηρίζεται από έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, από ξεσπάσματα θυμού αλλά και από αδυναμία προσωπικών επιλογών σε σημαντικά θέματα της ζωής του. Το πιθανότερο είναι ότι ως ενήλικος δεν θα μπορεί να πάρει καμία σημαντική απόφα-

ση στη ζωή του χωρίς την άμεση καθοδήγηση από άλλα άτομα του περιβάλλοντός του, που θα αναλαμβάνουν απέναντί του ρόλο «γονεϊκό».

Στο επόμενο αναπτυξιακό στάδιο (3^ο - 5^ο έτος), το παιδί έχει να ανταποκριθεί στο στάδιο πρωτοβουλία ή ενοχή. Το παιδί, δηλαδή, ή θα πάρει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες στο άμεσο περιβάλλον του, οι οποίες θα το διαφοροποιούν και θα το αναδεικνύουν ως πρόσωπο μέσα σε αυτό ή θα αναπτύξει συναισθήματα κατωτερότητας και ενοχής. Το αγόρι, σε αυτό το αναπτυξιακό στάδιο όπου κυριαρχούν οι οιδιπόδειες επιθυμίες και συγκρούσεις, σύμφωνα πάντα με τον Freud, ταυτίζεται με τον πατέρα αναπτύσσοντας βαθμιαία τον ανδρικό ρόλο. Με την ταύτιση όμως αυτή με τον πατέρα η φυσική (ερωτική) έλξη που αισθάνεται για τη μητέρα του αποκτά πλέον μια κοινωνικοποιητική νομιμότητα. Αυτή ακριβώς η διαδικασία, η κοινωνικοποίηση δηλαδή της επιθυμίας για τη μητέρα, περιλαμβάνει την υπέρβαση της οιδιπόδειας ενοχής αλλά και την ανάπτυξη προσωπικών πρωτοβουλιών εξόδου από αυτήν. Η κατάλληλη γονεϊκή στάση στη φάση αυτή περιλαμβάνει εκτός, από τη θέσπιση λογικών ορίων, την αποφυγή κάθε ενοχοποιητικής και τιμωρητικής συμπεριφοράς απέναντι στις όποιες διεκδικητικές και ανταγωνιστικές αντιδράσεις του παιδιού.

Η επιτρεπτική αυτή στάση αυτή των γονέων, της μητέρας δηλαδή που «επιτρέπει» την ταύτιση με τον πατέρα, αλλά και του πατέρα που προσφέρει το κατάλληλο ανδρικό πρότυπο ταύτισης στο παιδί, «επιτρέπει» στο αγόρι να ενσωματώσει τα υγιή γονεϊκά αλλά και διαφυλικά πρότυπα μέσα στην οικογένεια. Το βοηθά να ενστερνιστεί σταδιακά τους γονεϊκούς κανόνες, ώστε η συμπεριφορά του να είναι αυθεντική και απαλλαγμένη από συναισθήματα ενοχής. Σε αντίθετη περίπτωση, η λανθασμένη στάση των γονέων απέναντι στο παιδί, π.χ. για το αγόρι η εχθρική συμπεριφορά του πατέρα ή η μη διευκολυντική στάση της μητέρας για προσκόλληση του στον πατέρα, θα εγκλωβίσει συναισθηματικά το παιδί και θα ενισχύσει την οιδιπόδεια προσκόλλησή του στη μητέρα, λειτουργώντας ανασταλτικά στην ανάπτυξη του ψυχισμού του.

Το αποτέλεσμα της άλυτης αυτής οιδιπόδειας σύγκρουσης θα το οδηγήσει επίσης σε ηττοπάθεια και διάθεση εγκατάλειψης σε διαπροσωπικά ή επαγγελματικά ζητήματα. Ακόμα, είναι πιθανό το αγόρι να χαρακτηρίζεται από έλλειψη λειτουργικότητας και μια μόνιμη δυσκολία στην ανάπτυξη των σχέσεων με το αντίθετο φύλο, αλλά και από μια διάχυτη σύγχυση αναφορικά με τη σεξουαλική του ταυτότητα. Το κορίτσι, αντίστοιχα, θα πρέπει να επιλύσει το σύνδρομο της Ηλέκτρας, ταυτιζόμενη υγιώς με το γυναικείο πρότυπο της μητέρας της, ώστε να αφομοιώσει χωρίς εντάσεις και ενοχές τον κοινωνικά αποδεκτό ρόλο του φύλου της και να αναπτύξει στη ζωή της υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις με το άλλο φύλο.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Freud, τα μικρά αγοράκια και τα κοριτσάκια μέχρι και τα τρία τους χρόνια αισθάνονται έντονη αγάπη και εξάρτηση και προς τους δυο γονείς. Ιδιαίτερα όμως με τη μητέρα τους έχουν μια ιδιαίτερη, αισθησιακή και εξαρτητική σχέση. Από τα τρία μέχρι και τα πέντε τους χρόνια, όμως, κατά τη διάρκεια δηλαδή της «φαλλικής» περιόδου σύμφωνα με τον Freud, αρχίζουν να νιώθουν τα πρώτα προσεξουαλικά σκιρτήματα και ερεθίσματα. Το αγόρι στη φάση αυτή θα διεκδικήσει ερωτικά τη μητέρα του, νιώθοντας παράλληλα φθόνο και ανταγωνισμό για τον πατέρα του, ενώ το κορίτσι θα διεκδικήσει τον πατέρα του και θα ανταγωνιστεί, αντίστοιχα, τη μητέρα του. Το παιδί αναζητάει στην ηλικία αυτή τη σωματική επαφή με τον γονιό του αντίθετου φύλου. Έτσι, το κορίτσι θα φιλήσει τον μπαμπά του στο στόμα και θα πέσει επάνω του, ενώ το αγόρι θα αγγίξει το στήθος ή το πόδι της μαμάς του. Επίσης, αγόρια και κορίτσια θα γυρνούν γυμνά μέσα σε όλο το σπίτι χωρίς κανένα ίχνος ντροπής, ακόμα και όταν οι γονείς τους έχουν καλεσμένους.

Το κορίτσι θα αρχίσει να τρίβει τα γεννητικά του όργανα στο μπράτσο της πολυθρόνας του σαλονιού, το αγόρι θα ξυπνάει κάθε πρωί με εμφανή σύση, κ.λπ. Το παιδί, δηλαδή, στην ηλικία αυτή θα βιώσει, με έναν εντελώς παιδικό όμως τρόπο, αυτό που αποκαλούμε στη γλώσσα των ενηλίκων «σεξουαλική απόλαυση». Είναι ο «παιδικός ερωτισμός», σύμφωνα με τον Freud. Νιώθοντας το μικρό αγόρι αυτή την έλξη για τη μητέρα του είναι φυσικό, όπως αναφέραμε, να νιώσει ζήλεια αλλά και εχθρότητα απέναντι στον πατέρα του, ενώ το κορίτσι, αντίστοιχα, νιώθει ζήλεια για τη μητέρα της. Το γεγονός, όμως, της ζήλιας προς τους γονείς τους τα γεμίζει ταυτόχρονα με ενοχές. Το κορίτσι με την εμφάνιση του συνδρόμου της Ηλέκτρας, όπως λέγεται το σύνδρομο της ερωτικής έλξης προς τον πατέρα, χάνει το στενό δέσιμο με τη μητέρα του. Η διάρκεια του συνδρόμου της Ηλέκτρας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ωστόσο, στην περίπτωση που το κορίτσι δε βγει νωρίς από αυτό, μπορεί να διαταραχτεί μόνιμα η σχέση με τη μητέρα του και να γίνει διπολική δηλ. σχέση εχθρότητας και αγάπης.

Οι επιθυμίες που δημιουργούνται στο παιδί, αγόρι ή κορίτσι, στο στάδιο αυτό του οιδιπόδειου συμπλέγματος παραμένουν με τη μορφή απωθημένων και στην ενήλικη ζωή, κρυμμένα πάντα πολύ καλά στο ασυνείδητο. Χάρη, όμως, στο οιδιπόδειο αυτό σύμπλεγμα και τα αγόρια και τα κορίτσια έρχονται σε μια πρώτη επαφή με τη σεξουαλικότητά τους. Το στάδιο αυτό είναι ουσιαστικά και το πρώτο στάδιο διαμόρφωσης της σεξουαλικής ταυτότητας. Κάθε παιδί, στη φάση αυτή, αντιλαμβάνεται ότι διαφοροποιείται από το άλλο φύλο. Η επιτυχημένη, επομένως, λύση του οιδιπόδειου είναι το κλειδί για την ανάπτυξη των κοινωνικά αποδεκτών ρόλων και της υγιούς διαμόρφωσης ταυτότητας του φύλου. Αντίθετα, η αποτυχημένη αντιμετώπιση του οιδιπόδειου συμπλέγ-

ματος για τα αγόρια ή του συμπλέγματος της Ηλέκτρας για τα κορίτσια μπορεί να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου στο παιδί. Ακόμα, όταν το παιδί δυσκολεύεται στην ταύτισή του με τον γονέα του ίδιου φύλου και νιώθει παρατεταμένα ενοχές για τα συναισθήματά του, τότε είναι πολύ πιθανό ως ενήλικος/η να είναι μόνιμα θυμωμένος/η με όλους τους σημαντικούς ενήλικους στη ζωή του ή με τα πρόσωπα εξουσίας.

Πάντως, ακόμα και τα παιδιά εκείνα τα οποία στερούνται την παρουσία του γονέα του αντίθετου φύλου, εμφανίζουν συνήθως το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί, γιατί μέσα στο άμεσο περιβάλλον των παιδιών σχεδόν πάντα θα υπάρχει ένα πρόσωπο, άνδρας ή γυναίκα, που θα μπορεί να υποκαταστήσει την έλλειψη του γονέα αντίθετου φύλου και να παίξει τον ρόλο του οιδιπόδειου συντρόφου για το παιδί αυτό. Π.χ. για τα μικρά αγόρια με απουσία μητέρας το πρόσωπο αυτό μπορεί να είναι μια αγαπημένη θεία ή μια ξαδέρφη ή η νονά ή μια στενή φίλη της οικογένειας, ακόμα και η οικιακή βοηθός. Για τα μικρά κορίτσια με απουσία του πατέρα, πάντα θα υπάρχει στην οικογένεια ένας ισχυρός θεός ή ο νονός ή ένας γείτονας, κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το πρόσωπο που θα υποκαταστήσει τον γονέα του αντίθετου φύλου, θα πρέπει να αναλαμβάνει ρόλο φροντίδας αλλά και να είναι ελκυστικό με κάποιον τρόπο εκτός από το παιδί και για τον γονέα με τον οποίο μεγαλώνει το παιδί.

Ο άνθρωπος αυτός θα είναι οπωσδήποτε ένας ενήλικας ή μία ενήλικη με συστηματική παρουσία στη ζωή του παιδιού και της οικογένειας, ο οποίος θα ασχολείται στενά με το παιδί και θα αναπτύξει μαζί του μια ιδιαίτερη σχέση. Θα έχει, δηλαδή, μια μόνιμη και ουσιαστική παρουσία στη ζωή του παιδιού και θα το φροντίζει. Πιθανόν να το ταΐζει ή να το βάζει κάποιες φορές για ύπνο, θα του φέρνει παιχνίδια, θα παίζει μαζί του και γενικότερα θα ικανοποιεί αρκετές από τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Με άλλα λόγια, θα κάνει ό,τι κάνει περίπου κι ένας γονέας. Καλό είναι επίσης να ξέρουμε ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες σπάνια επιλέγονται από τα παιδιά για το οιδιπόδειο, αφού η ηλικία τους είναι συνήθως αποτρεπτικό στοιχείο για την εκδήλωση της ερωτικής επιθυμίας του παιδιού.

Το τέταρτο αναπτυξιακό στάδιο, σύμφωνα με τον Erikson, η φιλοπονία ή η κατωτερότητα (6^ο - 12^ο έτος), συμπίπτει πλήρως με την πρώτη σχολική ηλικία του παιδιού. Η συμπεριφορά του παιδιού στην ηλικία αυτή αλλάζει εντελώς. Έτσι, στην ηλικία των έξι ετών η εμφάνιση της ντροπής είναι ένα αλάνθαστο σημάδι ότι το οιδιπόδειο τελείωσε. Το παιδί, που μέχρι λίγο πριν έβγαζε τα ρούχα του μπροστά σε όλο τον κόσμο μέσα στο σαλόνι, τώρα δεν κάνει ούτε βήμα χωρίς την πιτζάμα του. Οι σεξουαλικές επιθυμίες του στην ηλικία αυτή

καταστέλλονται. Το παιδί-μαθητής, διανύει την πιο ανώδυνη και προσαρμοστική φάση της ζωής του. Έχει ως κύριο αναπτυξιακό του έργο την εκδήλωση του βασικού συναισθήματος της φιλοπονίας. Με τον τρόπο αυτό το παιδί, μέσα από τη συστηματική ενασχόλησή του με ένα έργο που αναλαμβάνει να ολοκληρώσει, κατακτά ταυτόχρονα και τον αναπτυξιακό στόχο της ηλικίας του. Είναι σημαντικό εδώ να τονιστεί ότι το συναίσθημα αυτό της ανάγκης ολοκλήρωσης κάθε σημαντικού έργου, που αναλαμβάνει κάθε παιδί στην ηλικία αυτή, είναι έμφυτο. Είναι, δηλαδή, η έκφραση μιας αναπτυξιακής ανάγκης του ίδιου του παιδιού και όχι το αποτέλεσμα μιας εξωτερικής επιβολής του μέσω του σχολικού-εκπαιδευτικού συστήματος, όπως πολλοί πιστεύουν.

Η επιθυμία του παιδιού για παιχνίδι παραχωρεί τώρα σταδιακά τη θέση της στην επιθυμία του για την ολοκλήρωση έργου. Το παιδί ανακαλύπτει σιγά-σιγά ότι η εργατικότητα, η παραγωγικότητα και η ολοκλήρωση μιας εργασίας, μπορούν να του προσφέρουν ένα συναίσθημα ευφορίας και πληρότητας καθώς και κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση μέσα στην ομάδα του σχολείου. Με τον τρόπο αυτό το παιδί εδραιώνει τη θέση του τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό περιβάλλον, στη σχολική τάξη και στην ομάδα των συνομηλίκων. Η προσπάθεια, όμως, για υποκατάσταση ή αντικατάσταση αυτής της εσωτερικής επιθυμίας με μία άλλη εξωτερική (π.χ. με μια υλική ανταμοιβή) μπορεί να αποπροσανατολίσει την έμφυτη αυτή ορμή του παιδιού και να την στρέψει σε μια μη παραγωγική κατεύθυνση. Με άλλα λόγια, δεν πρέπει οι γονείς να συνδέουν τη σχολική επίδοση με υλικά ανταλλάγματα, αλλά να επενδύουν στην αυθεντική ενίσχυση της προσπάθειας του παιδιού για επιτυχία στο σχολείο. Το καλύτερο, άλλωστε, κίνητρο για επιτυχία είναι η ίδια η επιτυχία.

Όταν, όμως, η προσαρμογή του παιδιού στο σχολείο και οι προσπάθειες του για αναγνώριση της αξίας του μέσα στο σχολικό περιβάλλον προσκρούσουν επάνω σε επαναλαμβανόμενες αποτυχίες και ματαιώσεις, τότε δημιουργείται στο παιδί ένα αίσθημα προσωπικής ανεπάρκειας, μειονεξίας και κατωτερότητας. Οι ματαιώσεις αυτές δημιουργούνται λόγω προσωπικών αναπτυξιακών ανεπαρειών ή άλλων εξωτερικών δυσκολιών που αντιμετωπίζει το παιδί στο σχολείο, οι οποίες μπορεί να σχετίζονται με το αναλυτικό πρόγραμμα ή με την κοινωνικότητα του παιδιού στο περιβάλλον του σχολείου γενικότερα. Η δημιουργία του αρνητικού αυτού συναισθήματος της ματαιώσης δεν επιτρέπει στο παιδί να εξωτερικεύσει τις πραγματικές του δυνατότητες και το καθηλώνει σε μια αντιπαραγωγική και ηττοπαθή συμπεριφορά μέσα στην τάξη. Η αδυναμία αυτή σταδιακά εξελίσσεται σε μια μαθημένη αδυναμία, η οποία αποτρέπει το παιδί να αναλαμβάνει και να ολοκληρώνει ένα συγκεκριμένο έργο, ακριβώς γιατί φοβάται να βιώσει μια ακόμα αποτυχία. Στην προσπάθειά του, μάλιστα,

να υποκαταστήσει αυτή την ανεπάρκειά του στον μαθησιακό τομέα, όχι σπάνια το παιδί υιοθετεί ρόλους παραβατικότητας των κανόνων του σχολείου καθώς και ανυπακοής προς τους δασκάλους του.

Το επόμενο στάδιο, το πέμπτο κατά σειρά, συμπίπτει με την περίοδο της εφηβείας. Είναι το στάδιο της κατάκτησης ταυτότητας ή της σύγχυσης ρόλων (12ο-18ο έτος). Οι έντονες αλλαγές σε όλα τα επίπεδα που επέρχονται στην ηλικία αυτή της εφηβείας προοιωνίζονται μια συνολική αναδιάρθρωση στον ψυχισμό του εφήβου. Στη φάση αυτή, όλα τα προηγούμενα αναπτυξιακά θέματα επανέρχονται και επαναδιαπραγματεύονται ως «οι μάχες που καλείται ο έφηβος να ξαναδώσει» στην πορεία του προς την ενηλικίωση, στην πορεία του δηλαδή για τη διαμόρφωση της νέας του ταυτότητας. Στην εφηβεία, ο έφηβος έρχεται αντιμέτωπος με τη νέα μορφή του σώματός του που αλλάζει συνεχώς και αποκτά σταδιακά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της ενηλικιότητας και του φύλου του. Με την έξοδό του από την εφηβεία, ο έφηβος πρέπει να έχει οριστικοποιήσει τη διαμόρφωση της σεξουαλικής του ταυτότητας με την ενεργητική ανάληψη του αντίστοιχου ρόλου, να έχει αποκρυσταλλώσει την προσωπική του ταυτότητα ως πρόσωπο κοινωνικό αλλά και να έχει βάλει τις βάσεις για μια ψυχική και συναισθηματική ανεξαρτητοποίηση από τους γονείς του.

Κατά την εφηβεία, επομένως, συντελείται μια σειρά από έντονες και ραγδαίες μεταβολές στον σωματικό, στον συναισθηματικό, στον ψυχολογικό και στον κοινωνικό τομέα, που δημιουργούν έντονα συναισθήματα αναστάτωσης τόσο στον έφηβο όσο και στην οικογένειά του. Η εφηβεία είναι μία περίοδος έντονης ρευστότητας, όπου στην προσπάθεια του εφήβου για αναζήτηση ταυτότητας, δημιουργούνται πάρα πολλές εντάσεις και παρατηρείται μια κορύφωση των συγκρούσεων, τόσο σε ενδοπροσωπικό όσο και σε διαπροσωπικό επίπεδο. Ένας καταίγισμος, μια πραγματική έκρηξη ορμονών συγκλονίζει το σώμα και διεγείρει τις αισθήσεις του εφήβου. Τα κύρια χαρακτηριστικά της εφηβείας, σε επίπεδο συμπεριφορών, είναι η εναντιωματική συμπεριφορά προς τους γονείς και η αποστασιοποίηση των εφήβων από το οικογενειακό περιβάλλον. Την ίδια στιγμή προσκολλώνται στην ομάδα των συνομηλίκων, από οποία οι έφηβοι προσδοκούν να αφομοιώσουν και να ενισχύσουν ακόμα περισσότερο τα χαρακτηριστικά του φύλου τους,

Στην ηλικία επίσης αυτή, οι διαταραχές διάθεσης όπως η αμφιθυμία, η ευερεθιστότητα η οποία εναλλάσσεται με συναισθήματα θλίψης, το άγχος της αποτυχίας που εναλλάσσεται με την υπερβολική αυτοπεποίθηση και αίσθημα αισιοδοξίας, κ.λπ. είναι καθημερινά φαινόμενα στη ζωή των εφήβων. Ο έφηβος αισθάνεται συχνά ότι δεν τον αγαπούν, όπως επίσης αισθάνεται και ντροπή για διάφορα πράγματα. Τα κορίτσια, για παράδειγμα, αισθάνονται ντροπή

για το σώμα τους, για το στήθος τους που προβάλλει ξαφνικά μέσα από το μπλουζάκι ή το πουκάμισο και αλλάζει την εικόνα τους, αισθάνονται ντροπή γενικότερα για την εμφάνισή τους και πολύ περισσότερο για το βάρος τους. Ακόμα, ο έφηβος βαριέται πολύ συχνά και χάνει εύκολα το ενδιαφέρον του, αμφιταλαντεύεται συνεχώς μεταξύ υπέρμετρα υψηλής και υπέρμετρα χαμηλής αυτοεκτίμησης και αυτοπεποίθησης και έχει την τάση να δοκιμάζει νέους τρόπους συμπεριφοράς. Γενικότερα, πειραματίζεται σε όλα τα επίπεδα. Η εφηβεία είναι, συνολικά, μια περίοδος έντασης και αστάθειας, που μόνο με τη νηπιακή ηλικία θα μπορούσε κανείς να την παρομοιάσει. Όλα τα χακτηριστικά ενός εφήβου συνθέτουν μια εικόνα «ανωριμότητας», όμως η ανωριμότητα αυτή, δεν είναι παρά ο προθάλαμος της ωριμότητας που θα επακολουθήσει. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Donald Winnicott (1965), η «ανωριμότητα» αυτή της εφηβικής ηλικίας αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την ενήλικη ωριμότητα, ενώ αντιθέτως η «ψευδοωριμότητα» του εφήβου είναι αυτή που οδηγεί στην ενήλικη ανωριμότητα.

Συνήθως, οι γονείς κατά την περίοδο αυτής της εφηβικής αναστάτωσης, αισθάνονται μεγάλη ανασφάλεια. Οι περισσότεροι δεν αναγνωρίζουν το παιδί τους και θεωρούν ότι δεν είναι πια σε θέση ούτε καν να επικοινωνήσουν μαζί του. Λόγω ελλιπούς ενημέρωσης, οι γονείς αντί να αντιλαμβάνονται την ηλικία της εφηβείας ως μια ευκαιρία για τον έφηβο να διαπραγματευτεί την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του, την αντιμετωπίζουν περισσότερο σαν πρόβλημα που αντιμετωπίζει το παιδί τους και που οι ίδιοι προσπαθούν να το αντιμετωπίσουν. Νιώθουν πολύ συχνά απογοήτευση αναλογιζόμενοι ότι, αν και οι ίδιοι από την πλευρά τους έχουν κάνει ό,τι μπορούσαν και ό,τι ήταν δυνατόν για να βοηθήσουν το παιδί τους, δεν έχουν από αυτό την ανταπόκριση που περιμένουν και την αντιμετώπιση που θεωρούν ότι τους αξίζει.

Μην μπορώντας να κατανοήσουν την αμφισβήτηση και πολλές φορές ακόμα και την απόρριψη των εφήβων συνολικά για τους ίδιους, τις αξίες τους, αλλά και τη μέχρι τώρα πορεία της ζωής τους, απογοητεύονται και ταυτόχρονα αναστατώνονται. Θεωρούν ότι, μην έχοντας πλέον εκείνοι τον έλεγχο στη ζωή του παιδιού τους, αυτό γίνεται περισσότερο ευάλωτο και κινδυνεύει άμεσα από τις κακές επιλογές του. Στην προσπάθειά τους, λοιπόν, να ανακτήσουν και να αναλάβουν πάλι οι ίδιοι τον έλεγχο στη ζωή του παιδιού τους, προκειμένου να το προστατέψουν και να το αποτρέψουν από τις αρνητικές εξελίξεις που αυτοί διαβλέπουν, προσπαθούν να το συνετίσουν και να το ελέγξουν με αποτέλεσμα όμως να συγκρούονται μαζί του και να μεγαλώνουν ακόμα περισσότερο το χάσμα μεταξύ τους. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι άθελά τους δρουν ανασταλτικά στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των εφήβων

και στην πορεία τους προς την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους.

Αντίθετα, ένα συνεργατικό και υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον, μέσα από τη διαμόρφωση ενός θετικού κλίματος για το σύνολο της οικογένειας, δεν αντιμετωπίζει τον έφηβο ως «πρόβλημα» και δεν τον εμποδίζει στην εξέλιξή του. Τον στηρίζει στην πορεία ανεξαρτητοποίησής του από την εξουσία που ασκεί πάνω του η οικογένεια, δείχνει εμπιστοσύνη στον χαρακτήρα του και δεν τον εμποδίζει να συνδεθεί και να αναπτύξει το συναίσθημα του «ανήκειν» στην ομάδα των συνομηλίκων του. Με τον τρόπο αυτό ο έφηβος, έχοντας πάρει την απόσταση που χρειάζεται από την οικογένειά του, η οποία όμως εξακολουθεί να του δείχνει την εμπιστοσύνη της, δεν τον γεμίζει ενοχές και δεν οξύνει την ένταση ανάμεσά τους, εδραιώνει μέσα του ένα ισχυρό σύστημα αξιών που θα προάγει το αίσθημα δέσμευσης, της πίστης, της αφοσίωσης αλλά και του καθήκοντος. Αναπτύσσει έναν προσωπικό ηθικό κώδικα αξιολόγησης και κατακτά σταδιακά μια ηθική αυτονομία. Είναι, επομένως, απαραίτητο οι γονείς να εναρμονιστούν με τις νέες εξελικτικές ανάγκες του παιδιού τους και να θέσουν με ευλυγισία τα όρια στη συμπεριφορά όλων των μελών της οικογένειας, χωρίς να εστιάζουν μόνο στη δική του αναμενόμενη παραβατικότητα και χωρίς περιπέτες και άσκοπες εντάσεις ανάμεσά τους. Χωρίς να αντεπιτίθενται αλλά ούτε και να «καταρρέουν» κάτω από το βάρος των «ανώριμων» και «επικίνδυνων» συμπεριφορών του εφήβου

Όταν οι προϋποθέσεις στην οικογένεια και το περιβάλλον του εφήβου δεν είναι καλές για την υποστήριξη της θετικής πορείας του προς την αναζήτηση ταυτότητας, όταν οι γονείς αδυνατούν να αναγνωρίσουν ο,τιδήποτε «καλό» στη συμπεριφορά του εφήβου, αλλά διαμορφώνουν απέναντί του αρνητική και τιμωρητική συμπεριφορά, ελλοχεύει ο κίνδυνος στη φάση αυτή της ανάπτυξης να γίνει η αντισταθμιστική εδραίωση μιας αρνητικής ταυτότητας. Έτσι, είναι δυνατόν ο έφηβος να καταφύγει σε επιλογές που κοινωνικά θεωρούνται επικίνδυνες ή ανεπιθύμητες, προκειμένου να διαμορφώσει ένα συναίσθημα δικής του ύπαρξης και μια αίσθηση προσωπικού ελέγχου πάνω σε διάφορες καταστάσεις τις οποίες ο ίδιος δημιουργεί ή συναινεί στη διαμόρφωσή τους. Οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές των εφήβων, οι εξαρτήσεις από ουσίες που ανοίγουν την πόρτα σε έναν άλλο φανταστικό κόσμο, οι αγώνες ταχύτητας με τμήμα την ίδια τη ζωή, κ.λπ., είναι μερικές από αυτές τις ανεπιθύμητες επιλογές. Ο Erikson υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά του εφήβου, στις περιπτώσεις αυτές, φαίνεται να διαμορφώνεται από τη σκέψη ότι «καλύτερα να είμαι ένα μηδενικό ή να είμαι κάποιος κακός, παρά να είμαι κάποιος με ανεπαρκή υπόσταση και ταυτότητα».

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος, να οδηγηθεί

ο έφηβος σε μια αδυναμία σχηματισμού προσωπικής ταυτότητας, μέσα από την καθήλωσή του σε ένα παρατεταμένο μορατόριουμ ή μία σύγχυση ρόλων. Όταν η οικογένεια εγκλωβίζει συναισθηματικά τον έφηβο και δεν του «επιτρέπει» τη συναισθηματική αυτή αποστασιοποίηση και απομάκρυνσή του στην κατεύθυνση της αμφισβήτησης των παραδοσιακών αξιών και της οικογενειακής εξουσίας, τότε ο έφηβος καθλώνεται συναισθηματικά μέσα στη σχηματοποιημένη δομή της πατρικής οικογένειας και δεν μπορεί να επικοινωνήσει ισότιμα με τους συνομηλίκους του και να ενταχθεί στην ομάδα τους. Έτσι, ο έφηβος είναι σε μία διαρκή σύγχυση, αφού η έλλειψη ή ο περιορισμός της ομόφυλης και ετερόφυλης συναναστροφής μέσα στην ομάδα των συνομηλίκων, δεν του επιτρέπει να αφομοιώσει και να αναπτύξει ο ίδιος τα χαρακτηριστικά του ρόλου που αντιστοιχεί στο φύλο του.

Εδώ, πρέπει να επισημάνουμε, για μια ακόμα φορά, ότι οι γονείς θα πρέπει να μάθουν να εμπιστεύονται τα έφηβα παιδιά τους, να τα ενθαρρύνουν και να τα υποστηρίζουν, ώστε αυτά να μπορέσουν να πάρουν τη συναισθηματική απόσταση από την πατρική τους οικογένεια, που θα τους επιτρέψει να βιώσουν με φυσιολογικό τρόπο την εφηβεία τους. Πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι, όταν η εξελικτική πορεία του παιδιού μέχρι την εφηβεία δεν ήταν ευνοϊκή για την ανάπτυξή του, η αθροιστική συσσώρευση και η συνολική επαναδιαπραγμάτευση των αναπτυξιακών του ελλειμμάτων από τα προηγούμενα στάδια, τείνει να δημιουργήσει στον έφηβο μια σύγχυση ρόλων και να τον οδηγήσει σε αναστολή της επιλογής ταυτότητας. Το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει στη μη ικανοποιητική επίλυση του σταδίου αυτού, που ολοκληρώνεται με την αποκρυστάλλωση των βασικών δομικών στοιχείων της ταυτότητας στοιχείο απαραίτητο στην ηλικία αυτή. Η σύγχυση που δημιουργείται προκαλεί στον έφηβο μια κατάσταση παρατεταμένης εφηβείας, η οποία τον εμποδίζει να αναλάβει ώριμες και υπεύθυνες συμπεριφορές στην πορεία της ζωής του.

Στο επόμενο εξελικτικό στάδιο στον κύκλο της ζωής, στην πορεία της διαμόρφωσης και της εξέλιξης της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου, σύμφωνα πάντα με τον Erikson, ο αναπτυξιακός στόχος είναι η σύναψη μιας ολοκληρωμένης σχέσης με το άλλο φύλο. Είναι η δημιουργία μιας σχέσης οικειότητας και αγάπης του ατόμου με τον ερωτικό του σύντροφο μέσα από την έκφραση και αποδοχή της σεξουαλικότητάς του. Είναι το στάδιο της μοιρασμένης ταυτότητας και της συντροφικότητας, κατά το οποίο η ταυτότητα του ενός συνδέεται άρρηκτα με την ταυτότητα του άλλου συντρόφου. Στον αντίποδα αυτής της επιτυχημένης για το άτομο έκβασης, είναι η αδυναμία του να δημιουργήσει μια καλή σχέση με το άλλο φύλο. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την αδυναμία σύναψης υγιούς ερωτικής σχέσης, αλλά και την

κοινωνική απομόνωση του ατόμου. Ηλικιακά, αυτή είναι η πρώτη φάση της ενήλικιότητας (20° - 40° έτος).

Η ηλικία αυτή είναι και η πιο καθοριστική φάση ζωής του ανθρώπου στην πορεία του προς τη συνάντηση με το άλλο φύλο. Όλη η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, όπως έχει συντελεστεί στα προηγούμενα χρόνια της ζωής του, λειτουργεί αθροιστικά προς την επιτυχία αυτού του στόχου. Όλη του η ανάπτυξη θα γίνει το θεμέλιο αλλά και το μέσο για τη συνάντησή του με το άλλο φύλο και τη δημιουργία μιας υγιούς σχέσης, που θα οδηγήσει το ατομικό «εγώ» στο συλλογικό «εμείς». Μέσα από αυτή τη συνάντηση των δύο φύλων οι δύο θα γίνουν ένα ζευγάρι, θα δεσμευτούν να χτίσουν από κοινού μια νέα ζωή που θα τους εξασφαλίσει αγάπη, ασφάλεια και σταθερότητα. Προϊόν και καρπός αυτής της αγάπης θα είναι το μεγαλύτερο και το πολυτιμότερο απόκτημα στη ζωή κάθε ανθρώπου, η ελπίδα του αύριο, τα παιδιά.

Ακολουθεί η μέση και πιο παραγωγική φάση της ενήλικιότητας (40° - 65° έτος), στην οποία ο κύριος αναπτυξιακός στόχος κάθε ανθρώπου, σύμφωνα με τον Erikson, είναι η ανάπτυξη της ικανότητάς του για προσφορά. Σημαντικοί κοινωνικοί παράγοντες στην ηλικία αυτή είναι ο/η σύζυγος, τα παιδιά και τα διάφορα κοινωνικά πρότυπα. Ο ενήλικος αντιμετωπίζει τα καθήκοντά του, ώστε να καταφέρει να γίνει παραγωγικός στη δουλειά του, να θρέψει τα παιδιά του και να προσφέρει γενικότερα στην οικογένειά του. Το επίπεδο αυτής της «παραγωγικότητας» καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την καλλιέργεια κάθε ατόμου. Στο άλλο άκρο είναι ο άνθρωπος αυτός που είναι ανίκανος ή απρόθυμος να αναλάβει τις ευθύνες του. Αυτός θα γίνει στάσιμος και ατομοκεντρικός, ανίκανος να προσφέρει στους άλλους ο,τιδήποτε. Έχει αποτύχει οριστικά να σχετιστεί με το άλλο φύλο σε μία σχέση μονιμότητας, αλληλοσεβασμού και αμοιβαιότητας και η ζωή του περιστρέφεται σε ομόκεντρους κύκλους γύρω από τον εαυτό του. Το άτομο αυτό θα μετατραπεί σιγά σιγά, χωρίς το ίδιο ουσιαστικά να το συνειδητοποιεί, σε μια ναρκισσιστική προσωπικότητα, με αδυναμία προσφοράς σε οποιονδήποτε άλλον εκτός από τον εαυτό του.

Ολοκληρώνοντας το εξελικτικό μοντέλο για την προσωπικότητα του Erikson, στην όψιμη φάση της ενήλικης ζωής και μετά το 65° έτος, ο κύριος αναπτυξιακός στόχος κάθε ανθρώπου είναι η ανάπτυξη του συναισθήματος της πληρότητας και της προσωπικής ακεραιότητας, μέσα από τη διαμόρφωση μιας αντίληψης προσωπικής αυταξίας. Η αντίληψη αυτή διαμορφώνεται ύστερα από αξιολόγηση του ίδιου του ατόμου για τη συνολική του πορεία στο πλαίσιο της κοινωνικής του ζωής. Στον αντίποδα αυτών των θετικών συναισθημάτων προσωπικής ολοκλήρωσης είναι η απόγνωση που ενδεχομένως μπορεί να επιφέρει στον άνθρωπο η μη αποδοχή του εαυτού του και η αρνητική αυτοαξι-

ολόγηση της πορείας ζωής του. Κάθε άνθρωπος, επομένως, στην αποτίμηση της συνολικής πορείας της ζωής του βρίσκεται και πάλι αντιμέτωπος με τον εαυτό του. Η παρουσία όμως του συντρόφου του άλλου φύλου, η οικογένεια με τα νέα μέλη και τα εγγόνια αλλά και η γενικότερη κοινωνική εκτίμηση, την οποία εξακολουθεί αυτός να απολαμβάνει, είναι σημαντικό στήριγμα για κάθε άνθρωπο στην πορεία της ζωής του.

Συνοπτικά, τα οκτώ στάδια ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης της προσωπικότητας σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson είναι τα παρακάτω:

- Βασική εμπιστοσύνη – Δυσπιστία
- Αυτονομία – Αμφιβολία
- Πρωτοβουλία – Ενοχή
- Φιλοπονία – Κατωτερότητα
- Ταυτότητα – Σύγχυση Ρόλων
- Οικειότητα – Απομόνωση
- Ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους – Αυτοαπορρόφηση
- Καταξίωση – Απόγνωση

Τα στάδια ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης της προσωπικότητας σύμφωνα με τη θεωρία του Freud είναι:

- Στοματικό στάδιο
- Πρωκτικό στάδιο
- Φαλλικό στάδιο
- Στάδιο λανθάνουσας σεξουαλικότητας
- Στάδιο ετερόφυλης σεξουαλικότητας

2.3 Άνδρας – γυναίκα. Τόσο ίδιοι αλλά και τόσο διαφορετικοί

«Άνδρες από τον Άρη, γυναίκες από την Αφροδίτη» (Gray, 2010), ο τίτλος ενός βιβλίου που μεταφράστηκε και στα ελληνικά. Η Αλίκη, 35 ετών παντρεμένη, λέει στην έρευνα του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού του Τμήματος Επικοινωνίας & Μ.Μ.Ε. (Ντάβου, 2007), «Δεν καταλαβαίνω πάντα τον άντρα μου γιατί δίνω προτεραιότητα σε πράγματα που ενοχλούν εμένα την ίδια. Δεν τον γνωρίζω εντελώς καλά, γιατί είναι άντρας. Εγώ σκέφτομαι όπως μια γυναίκα, άρα εκ των πραγμάτων δεν μπορώ να τον καταλάβω. Είναι άλλοι οι ρόλοι. Και μόνο που μιλάμε για το άλλο φύλο, σημαίνει ότι υπάρχουν πράγματα που δεν μπορώ να τα καταλάβω. Οι διαφορές αντρών και γυναικών δε θα μπορέσουν να εξομοιωθούν ποτέ γιατί είναι από τη φύση. Δεν είμαστε ίδιοι, άρα δε μπορούμε να γίνουμε ίσοι αφού μιλάμε για διαφορετικά πράγματα. Ζηλεύω κάποια πράγματα που έχουν οι άντρες και δεν έχουν οι γυναίκες

όπως το αντρίλίκι τους, δηλαδή είναι ντόμπροι, αυθόρμητοι και πιο αποφασιστικοί, δεν έχουν τη ζήλια όπως οι γυναίκες στην αντρική παρέα. Οι γυναίκες είναι από τη φύση τους πιο ζηλιάρες, πιο κτητικές. Έτσι είναι το μυαλό τους».

Πολλές φορές, επίσης, αρκετοί διάσημοι αλλά και λιγότερο διάσημοι άνθρωποι έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς, ο κάθε ένας με τον τρόπο του, με το θέμα της διαφορετικότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ο Βίκτωρ Ουγκώ, 1802-1885, Γάλλος συγγραφέας, «*Οι άνδρες κυνηγούν. Οι γυναίκες ψαρεύουν*». Η Erica Jong, αμερικανίδα συγγραφέας γεννημένη το 1942, «*Βλέπεις πολλούς έξυπνους άντρες με πλίθιες γυναίκες, αλλά ποτέ μια έξυπνη γυναίκα με πλίθιο άντρα*». Ο Αριστοτέλης Ωνάσης, 1900-1975, Έλληνας εφοπλιστής: «*Αν δεν υπήρχαν γυναίκες, όλα τα λεφτά του κόσμου δεν θα είχαν σημασία*». Η Simone De Beauvoir, 1908-1986, Γαλλίδα συγγραφέας: «*Το να κερδίσεις έναν άντρα είναι τέχνη. Το να τον κρατήσεις είναι επάγγελμα*». Ο Robert Heinlein, 1907-1988, Αμερικανός συγγραφέας επιστημονικής φαντασίας: «*Οι γυναίκες και οι γάτες θα κάνουν ό,τι τους αρέσει. Οι άντρες και οι σκύλοι θα πρέπει να χαλαρώσουν και να συνηθίσουν σ' αυτήν την ιδέα*». Ο Marcel Achard, 1899-1974, Γάλλος συγγραφέας: «*Στις γυναίκες αρέσει αυτό που ακούν, στους άντρες αυτό που βλέπουν*». Ο Λύντον Τζόνσον, 1908-1973, Αμερικανός Πρόεδρος [1963-1968]: «*Υπάρχουν δυο μόνο πράγματα που μπορούν να κάνουν τη γυναίκα σου ευτυχισμένη: πρώτον να την κάνεις να νομίζει ότι περνάει το δικό της και, δεύτερον, να περνάει το δικό της*». Ο Ζαν-Ζακ Ρουσώ, 1712-1778, Γαλλοελβετός φιλόσοφος: «*Οι άντρες αγαπάνε λίγο και συχνά, ενώ οι γυναίκες πολύ και σπάνια*». Η Hellen Rowland, 1875-1950, Αμερικανίδα χιουμορίστρια: «*Για να είσαι ευτυχισμένη μ' έναν άντρα, πρέπει να τον καταλαβαίνεις πολύ και να τον αγαπάς λίγο. Για να είσαι ευτυχισμένος με μια γυναίκα, πρέπει να την αγαπάς πολύ και να μην προσπαθείς να την καταλάβεις καθόλου*». Ο Jerry Seinfeld, 1954, Αμερικανός κωμικός, είπε: «*Οι άντρες θέλουν από τις γυναίκες το ίδιο πράγμα που ζητάνε από τα εσώρουκά τους: λίγη υποστήριξη, ζεστασιά, άνεση, ελευθερία*». Και για το τέλος, ίσως το καλύτερο. Ο Quentin Crisp, 1908-1999, Βρετανός συγγραφέας: «*Ο πόλεμος ανάμεσα στα δύο φύλα είναι ο μόνος στον οποίο τα αντίπαλα μέρη κοιμούνται τακτικά με τον εχθρό*».

Για πολλούς αιώνες οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων αποδίδονταν αποκλειστικά και μόνο στη βιολογία. Οι βιολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ήταν αποκλειστικά υπεύθυνες για όλες τις διαφορές σε επίπεδο συμπεριφοράς, χαρακτήρα, κ.λπ. Άνδρες και γυναίκες είχαν διάφορες «φυσικές ιδιότητες», γεγονός που στη συνέχεια προσδιόριζε το τι είναι «κανονικό» και «σωστό» για τον καθένα και την καθεμία αντίστοιχα. Έτσι, η συμπεριφορά τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας ήταν έμφυλη, γεγονός που διαμόρφωνε

ανάλογα σε κάθε εποχή αυτό που θεωρείτο «ανδρικό» και «γυναικείο». Είναι γεγονός ότι τα δύο φύλα έχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο στα βασικά εξωτερικά τους χαρακτηριστικά, όπως είναι η σωματική διάπλαση, η τριχοφυΐα, τα γεννητικά όργανα, κ.λπ. Πολλές από αυτές τις διαφορές έχουν βιολογική βάση και άλλες πάλι είναι κοινωνικά επηρεασμένες και διαμορφωμένες. Υπάρχουν π.χ. πολύ σημαντικές βιολογικές διαφορές σε ό,τι αφορά στη δομή και στη λειτουργία του ανδρικού και του γυναικείου εγκεφάλου, καθώς επίσης και στις ορμόνες που εκκρίνονται στον οργανισμό του άνδρα και της γυναίκας. Οι ορμόνες αυτές είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για τις πολλές και σημαντικές διαφορές στη συμπεριφορά των δύο φύλων. Ωστόσο, η άποψη που φαίνεται σήμερα να επικρατεί, είναι ότι οι βιολογικές διαφορές δεν επηρεάζουν άμεσα το ρόλο του φύλου αλλά περισσότερο έμμεσα, αφού η επίδρασή τους είναι το αποτέλεσμα των τυπικών κοινωνικών αντιδράσεων απέναντι στις διαφορές αυτές (Cahil, 1983).

Η τεστοστερόνη, η ντοπαμίνη, οι ενδορφίνες και η σεροτονίνη είναι καθοριστικές ουσίες για τη χημεία και τη λειτουργία του εγκεφάλου μας, οι οποίες καθορίζουν κυρίως τη διάθεση αλλά και την αυθόρμητη συμπεριφορά μας, με τις άμεσες αντιδράσεις μας σε διάφορα ζητήματα. Από την άλλη όμως πλευρά, η γυναίκα περιορίστηκε για αιώνες ολόκληρους στο σπίτι, έχοντας ως κύριο έργο τη φυσική αναπαραγωγή των κοινωνιών μέσα από τον ρόλο της μητέρας και της συζύγου και αναλαμβάνοντας αποκλειστικά εργασίες μέσα ή γύρω από το σπίτι, προκειμένου να επιμελείται την ανατροφή των παιδιών. Αυτό περιόρισε το πλήθος των επιλογών και των ρόλων που θα μπορούσε να αναλάβει η γυναίκα μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, περιόρισε δραματικά το φάσμα των επιλογών της αλλά και των κοινωνικών θεσμών στους οποίους θα μπορούσε ίσως να είχε πρόσβαση. Η γυναικεία ταυτότητα, δηλαδή, προσδιορίστηκε για αιώνες αποκλειστικά σχεδόν από τον αναπαραγωγικό της ρόλο μέσα στην κοινωνία και τη μητρότητα.

Σήμερα ξέρουμε ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο «αριστεροεγκεφαλικές» από τους άνδρες. Το αριστερό δηλαδή ημισφαίριο είναι συνήθως περισσότερο ενεργό στις γυναίκες σε όλες τις δραστηριότητες και σ' αυτό εδράζονται οι κυριότερες γνωστικές τους λειτουργίες. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι γυναίκες να έχουν πιο αναλυτική σκέψη από τους άνδρες και να υπερτερούν στην γνωστική επεξεργασία γλωσσικών κυρίως ερεθισμάτων. Αντίθετα, οι άνδρες είναι πιο «δεξιοεγκεφαλικοί» και για το λόγο αυτό έχουν μια πιο ευρεία και συνολική αντίληψη της πραγματικότητας, βλέπουν τα πράγματα με περισσότερη ίσως προοπτική και έχουν γενικότερα καλύτερο προσανατολισμό στο χώρο. Αν λάβει κανείς υπόψη του ότι τα δύο αυτά ημισφαίρια διαφέρουν ανατομικά

μεταξύ τους ακόμα και κατά την περίοδο της βρεφικής ηλικίας, καταλαβαίνει ίσως καλύτερα τι συνεπάγονται οι διαφορές αυτές.

Ακόμα, σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα από την ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου της Indiana, οι γυναίκες χρησιμοποιούν το σύνολο του εγκεφάλου τους, όταν ακούνε, ενώ οι άνδρες μόνο το αριστερό ημισφαίριο (sciencenews.gr/07.05.2002). Η έρευνα έγινε με μια παραλλαγή της μεθόδου της λειτουργικής μαγνητικής τομογραφίας (fMRI), η οποία καταγράφει την εγκεφαλική δραστηριότητα σε ζωντανούς εγκεφάλους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, υπάρχουν μεγάλες διαφορές στη νευρική δραστηριότητα του γυναικείου εγκεφάλου στο άκουσμα μιας ιστορίας. Οι ανατομικές μελέτες μέχρι σήμερα δεν μπορούσαν να αναδείξουν τις σημαντικές διαφορές στη λειτουργία μεταξύ των εγκεφάλων των δύο φύλων, αφού ακόμα και η ανατομία του εγκεφάλου του Einstein δε διαφέρει από άλλους «φυσιολογικούς» εγκεφάλους. Ο Dr. Micheal Phillips, ακτινολόγος, είπε: «Ως επιστήμονες, καταλαβαίνουμε τι είναι το φυσιολογικό και όλο και συχνότερα φαίνεται ότι το φυσιολογικό για έναν άνδρα είναι διαφορετικό από το φυσιολογικό για μια γυναίκα».

Οι γυναίκες και οι άνδρες, όπως αναφέρεται στο παραπάνω δημοσίευμα, δείχνουν σημαντικές διαφορές σε κάποιες περιοχές του εγκεφάλου, οι οποίες σχετίζονται με τον τρόπο που οι άνθρωποι σκέφτονται και βιώνουν τα συναισθήματα, τη μαθηματική λογική, την αντίληψη του χώρου και την αντιληπτική ταχύτητα, ακόμα και την αίσθηση του χώρου και του ήχου. Ό,τι και αν κάνουν οι γυναίκες, φαίνεται ότι ενεργοποιούν πιο πολλούς εγκεφαλικούς νευρώνες από ό,τι οι άνδρες. Κάποιες από αυτές τις διαφορές αυτές φαίνεται ότι είναι προϊόν εμπειρίας και εξελίχθηκαν στη διάρκεια του βίου. Ο εγκέφαλος των ηλικιωμένων ανδρών και γυναικών έχει επίσης σημαντικές λειτουργικές και ανατομικές διαφορές, όπως αποκαλύπτουν πρόσφατες έρευνες. Οι εγκέφαλοι των ανδρών είναι μεν μεγαλύτεροι αλλά αλλοιώνονται περισσότερο από την διαδικασία της γήρανσης. Αντίθετα, οι εγκέφαλοι των γυναικών φαίνεται να δουλεύουν πιο ικανοποιητικά για περισσότερα χρόνια.

Οι διαφορές στη δομή και στη λειτουργία του εγκεφάλου των δύο φύλων είναι μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Είναι οι έμφυλες, όπως ονομάζονται σήμερα, και όχι διαφυλικές διαφορές, όπως έχει επικρατήσει να ονομάζονται, οι οποίες ασφαλώς και υπάρχουν ανάμεσα στα δύο φύλα. Όσον αφορά στα κοινωνικά στερεότυπα, το γεγονός της ύπαρξης των κοινωνικών στερεότυπων ιδεών δεν αποκλείει την πραγματική ύπαρξη των διαφορών αυτών. Οι διαφορές με βάση τα κοινωνικά στερεότυπα σχετίζονται κυρίως με την αντίληψη του «ανδρικού» και του «γυναικείου» και την κατανομή των ρόλων με βάση αυτή την αντίληψη ανάμεσα στα δύο φύλα. Επειδή, όμως, τόσο η δομή όσο και κυρίως

η λειτουργία του εγκεφάλου σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις δραστηριότητες που συνήθως αναλαμβάνει το άτομο αυτό, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτές εκτελούνται με τον ίδιο τρόπο για αιώνες τώρα, το πρόβλημα του καθορισμού τι από τα δύο προηγείται θυμίζει συχνά το αυγό του Κολόμβου. Είναι γνωστό σήμερα από την επιστημονική έρευνα ότι στην πορεία της εξέλιξης των ειδών αναπτύσσονται εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία ανταποκρίνονται στον τρόπο ζωής και εξυπηρετούν τη λειτουργικότητα του κάθε είδους. Ακόμα, κάθε είδος είναι περισσότερο ευαίσθητο στις πληροφορίες από το περιβάλλον του, οι οποίες του είναι περισσότερο χρήσιμες (Kalat, 1995).

Οι καθηγητές κοινωνιολογίας Κριστιάν Μποντελό και Ροζέ Εσταμπλέ (2007), με ειδίκευση στην εκπαίδευση και τις ανισότητες, του Πανεπιστημίου του Εξ-αν-Προβάνς της Γαλλίας, έγραψαν σχετικά με το θέμα των ανατομολειτουργικών διαφορών στον εγκέφαλο μεταξύ του ανδρικού και του γυναικείου πληθυσμού ότι τα νευρωνικά κυκλώματα και οι συνάψεις μεταξύ των νευρώνων δημιουργούνται, αποδομούνται και ανασχηματίζονται σύμφωνα με τις εμπειρίες του ατόμου. Όπως αναφέρουν, *«το 94% των συνάψεων δημιουργούνται μετά τη γέννηση, με βάση την προσωπική εμπειρία του κάθε ατόμου και τις πολλαπλές διαδράσεις του με τα άτομα του φυσικού και του κοινωνικοπολιτισμικού του περιβάλλοντος»*. Αναφέρουν, για παράδειγμα, ότι τα παιχνίδια των αγοριών που είναι υπαίθρια με μια μπάλα συνήθως, αναπτύσσουν τις ικανότητες προσανατολισμού στον χώρο, σε σχέση με τα κορίτσια που ασχολούνται με τα κουζινικά και τις κούκλες που «μιλούν» για χάρη του παιχνιδιού. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύεται, κατά την άποψή τους, η δεξιόπλευρη πλευρίωση των αγοριών και η αριστερόπλευρη των κοριτσιών.

Είναι γνωστό ότι οι άνδρες κουράζονται γενικότερα πιο εύκολα, όταν συμβαίνει να καταπιάνονται και να ασχολούνται με πολλές και μικρές λεπτομέρειες στην εργασία τους. Έτσι οι δουλειές του σπιτιού, για παράδειγμα, οι οποίες απαιτούν μεθοδικότητα και λεπτομέρεια στην εκτέλεσή τους, ενώ ταυτόχρονα είναι πολλές και προβάλλουν όλες μαζί απαιτητικές, πολλές φορές μπορεί να φαίνονται βουνό σε έναν άνδρα, που συνήθως δεν μπορεί να τις ιεραρχήσει και νιώθει να κουράζεται, πριν καν ακόμα ξεκινήσει. Είναι βέβαια δυνατόν να θεωρήσει κάποιος τις συμπεριφορές αυτές κοινωνικά διαμορφωμένες και εξαρτώμενες, καθώς οι άνδρες έχουν συνηθίσει να τα βρίσκουν «όλα έτοιμα» από τις γυναίκες μέσα στο σπίτι.

Οι γυναίκες μπορεί να είναι πιο συχνά περισσότερο συναισθηματικές, περισσότερο τρυφερές και περισσότερο εκδηλωτικές από τους άνδρες, έχοντας πιο αναπτυγμένη την «αμυγδαλή» του εγκεφάλου. Οι άνδρες από την άλλη πλευρά είναι, συνήθως, περισσότερο συναισθηματικά αποστασιοποι-

ημένοι και λογικοί, προσπαθώντας να αναλύουν όλα τα πράγματα με έναν περισσότερο λογικό και λιγότερο συναισθηματικό τρόπο. Ο δυναμισμός και η διεκδικητική - ανταγωνιστική συμπεριφορά, επίσης, πιο συχνά αποτελούν ανδρικά χαρακτηριστικά. Όταν τα στοιχεία αυτά αντί να χαρακτηρίζουν ένα άνδρα, σύμφωνα με τον κανόνα, χαρακτηρίζουν μια γυναίκα, τότε ίσως αυτό να αποτελέσει ένα διαρκές και μόνιμο πρόβλημα στην ανάπτυξη των σχέσεων της γυναίκας αυτής με το άλλο φύλο. Οι άνδρες αναζητούν, συνήθως, από τις γυναίκες τρυφερότητα και στοργικότητα για να είναι ευτυχισμένοι. Είναι, ίσως, ένα υποκατάστατο και μια συνέχεια της μητρικής στοργικής αγκαλιάς. Η επίδραση ασφαλώς του οικογενειακού πλαισίου κατά τη διάρκεια της ανατροφής των παιδιών καθώς και τα ατομικά χαρακτηριστικά των γονέων, όπως επίσης και τα κοινωνικά στερεότυπα που επικρατούν, παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των προτύπων για κάθε άνθρωπο, άνδρα ή γυναίκα. Για την επίδραση όμως της οικογένειας θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Ο άνδρας είναι παραδοσιακά ο «κουβαλητής» (Parsons, 1943), είναι αυτός που τόσο μέσα από την κοινωνικοποίησή του όσο και μέσα από τις αρχέγονες καταβολές του, φροντίζει για την εξασφάλιση των αγαθών στο ζευγάρι και στην οικογένεια. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το κύρος του άνδρα συνδέεται με την ικανότητά του αυτή να εξασφαλίζει τα αγαθά και το κύρος της γυναίκας εξαρτάται από την ικανότητά της κυρίως να τεκνοποιεί. Όταν αυτή η σχέση διαταράσσεται και ανατρέπεται, όπως συχνά συμβαίνει ιδιαίτερα στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, όπου τα παραδοσιακά ισχυρά όπλα του άνδρα με τον τρόπο που μέχρι σήμερα ξέραμε (όπως είναι για παράδειγμα η σωματική δύναμη) έχουν χάσει την αξία τους στη διαδικασία της παραγωγής αγαθών, η οποία με τη σειρά της προσδίδει δύναμη και κύρος σε αυτόν που μπορεί και την ελέγχει, τότε και η σχέση του ζευγαριού ίσως απειλείται.

Είναι πολύ πιθανό, στην περίπτωση αυτή, ο άνδρας, υποσυνείδητα, να αναζητήσει άλλες διεξόδους, προκειμένου να προστατεύσει την πληγείσα αξιοπρέπειά του. Μία διεξόδος, καταστροφική όμως για τη σχέση του ζευγαριού, θα ήταν για παράδειγμα η αναζήτηση εναλλακτικών, εκτός γάμου ερωτικών συντρόφων, που θα επαναεπιβεβαιώσουν την κυριαρχία του μέσα στη σχέση και θα αποκαταστήσουν το -έστω και ασυνείδητα- πληγωμένο αυτοσυναισθημά του. Βέβαια, το γεγονός αυτό θα οδηγήσει στη διάλυση τελικά της ίδιας σχέσης, όπως προαναφέραμε. Ο John Gray (2010) γράφει σχετικά ότι «Οι άντρες δραστηριοποιούνται και νιώθουν δυνατοί όταν αισθάνονται ότι τους χρειάζονται, ενώ οι γυναίκες δραστηριοποιούνται και νιώθουν δυνατές, όταν νιώθουν ότι τις αγαπούν».

Το βέβαιο είναι ότι, καθώς οι κοινωνίες αλλάζουν και οι παραδοσιακοί

ρόλοι των δύο φύλων εξασθενούν, οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών γίνονται ολοένα και πιο ρευστές. Οι αξίες, οι στάσεις και οι συμπεριφορές των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες συνδέονται με τους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους στα διάφορα επίπεδα, βρίσκονται σήμερα σε μια συνεχή επαναδιαπραγμάτευση (Γεώργας, 1995). Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι σχέσεις ανάμεσα στα ζευγάρια να γίνονται πιο εύθραστες και ολοένα και πιο ευάλωτες μέσα στις νέες αυτές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Η απώλεια στήριξης του παραδοσιακού μοντέλου, το οποίο, χωρίς να έχει εξαφανιστεί εντελώς από τις κοινωνίες μας, έχει ωστόσο απωλέσει σημαντικά την αξία του, δημιουργεί ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες βιώνουν έντονα συναισθήματα ανασφάλειας.

Καθώς οι σχέσεις ανάμεσά στα δύο φύλα τείνουν συνεχώς να γίνονται περισσότερο ισότιμες, το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα και οι τρόποι με τους οποίους επικοινωνούν και σχετίζονται μεταξύ τους τα ζευγάρια να αλλάζουν με εξίσου γρήγορους ρυθμούς. Το γεγονός αυτό απαιτεί νέες προσαρμογές και νέα επίπεδα ισορροπίας μέσα στη σχέση και από τα δύο φύλα. Οι νέες μορφές ανδρικού και γυναικείου τρόπου συμπεριφοράς κάνουν τις σημερινές σχέσεις πιο πολύπλοκες και αυξάνουν τις συγκρούσεις ανάμεσα στα ζευγάρια. Στο πλαίσιο μάλιστα της ισοτιμίας μεταξύ των δύο φύλων οι συγκρούσεις αυτές γίνονται πιο έντονες και ολοένα και πιο δύσκολα διαχειρίσιμες. Στην εποχή μας βλέπουμε τις σχέσεις να διαλύονται με πολύ μεγαλύτερη ευκολία, τα δεσμά του γάμου να είναι υπό συνεχή πίεση και διαπραγμάτευση και να αυξάνονται σημαντικά τα διαζύγια.

Αυτό το οποίο φαίνεται να προκύπτει από διαπολιτισμικές έρευνες και μελέτες για τη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας (Georgas, 2006), στις δυτικές τουλάχιστον κοινωνίες, είναι ότι οι γυναίκες αναλαμβάνουν όλο και περισσότερο ρόλους οι οποίοι παραδοσιακά ήταν ανδρικοί. Κατ' αντιστοιχία, οι άνδρες έχουν αναλάβει ένα μόνο μέρος των ρόλων που παραδοσιακά θεωρούνταν γυναικείοι. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, εκτός από την πλήρη χειραφέτηση των γυναικών, και την ισχυροποίησή τους σε σχέση με τους άνδρες μέσα και έξω από το οικογενειακό πλαίσιο. Εκτός από την οικονομική τους ανεξαρτησία, οι γυναίκες διαθέτουν σήμερα και μεγαλύτερη συναισθηματική ανεξαρτησία, αφού μία γυναίκα δεν έχει ανάγκη από έναν άνδρα για να την αναδείξει και να την καταξιώσει κοινωνικά. Η χειραφέτηση επομένως των γυναικών, η αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών και η εξασθένηση αντίστοιχα των παραδοσιακών αξιών για τους κοινωνικούς ρόλους και τη θέση των δύο φύλων, η ελεύθερη έκφραση και διαχείριση των συναισθημάτων μέσα στη σχέση και στον γάμο, η «αποποινικοποίηση» των προγαμιαίων σχέσεων και

η απελευθέρωση της σεξουαλικότητας των γυναικών, που είναι σήμερα επιτρεπτή στο πλαίσιο της ισοτιμίας των δύο φύλων, διαμορφώνουν συνολικά τις νέες συνθήκες και το νέο περιβάλλον στις διαφυλικές σχέσεις.

Όλα όσα αναφέραμε παραπάνω, σε αυτό και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μας δείχνουν ότι η διαχείριση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα -και ιδιαίτερα ανάμεσα στα ζευγάρια- απαιτεί σήμερα περισσότερη ωριμότητα, υπευθυνότητα και αυτοδέσμευση από όλους. Όπως λέει ο Τάκης, 38 ετών, που απαντά σε μία έρευνα της Ερευνητικής Ομάδας του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού του Τμήματος Μ.Μ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών (2007): «... ο άλλος είναι ένας άλλος κόσμος...». Οι σχέσεις, όμως, είναι η γέφυρα που ενώνει και φέρνει σε επαφή τον έναν με τον άλλο, δημιουργεί τις προϋποθέσεις να έρθουν πιο κοντά ένας άνδρας και μία γυναίκα. Κάτω από προϋποθέσεις, μπορεί ο ένας να εξερευνηθεί με ασφάλεια και να γνωρίσει τον κόσμο του άλλου, αρκεί ο άλλος να συναινεί και να του το επιτρέπει. Η σχέση αυτή μπορεί να διαρκέσει όσο και οι δύο αισθάνονται ότι δεσμεύονται μέσα σε αυτή και ότι εξακολουθούν να την έχουν ανάγκη και να τη χρειάζονται στη ζωή τους.

2. 4 Ατομικές διαφορές και φύλο

Οι άνθρωποι διαφέρουν μεταξύ τους σε πολλά κύρια και δευτερεύοντα χαρακτηριστικά τους. Σημαντικές διαφορές μεταξύ των ατόμων έχουμε στον σωματικό τομέα, στον ψυχοκινητικό τομέα, στη γενική νοημοσύνη και βέβαια στην προσωπικότητα. Τα σωματικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τα άτομα μεταξύ τους είναι η κυρίως η εξωτερική τους εμφάνιση, το ύψος, το βάρος, το χρώμα των μαλλιών καθώς και τα κύρια και τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά του φύλου. Τα ψυχοκινητικά χαρακτηριστικά των ατόμων, στα οποία παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους είναι η νευροψυχολογική ωριμότητα, ο συντονισμός των κινήσεων, η ταχύτητα αντίδρασης στα διάφορα εξωτερικά ερεθίσματα, ο μυϊκός τόνος, ο προσανατολισμός στο χώρο, η πλευρίωση, κ.λπ. Η νοητική ικανότητα και ο βαθμός ανάπτυξης των επιμέρους γνωστικών λειτουργιών, όπως η μνήμη, η προσοχή, η κριτική σκέψη, η δημιουργικότητα, κ.λπ., παρουσιάζουν επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα άτομα. Τέλος, τα διάφορα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς, όπως είναι η συναισθηματική έκφραση, οι κλίσεις, τα ενδιαφέροντα, κ.λπ., καθιστούν το κάθε άτομο μοναδικό. Οι ατομικές διαφορές, όπως λέγονται οι διαφορές γενικότερα μεταξύ των ατόμων, αναφέρονται στη σύγκριση ατόμων μεταξύ τους με βάση κάποιο ή κάποια από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Για τη μελέτη αυτών των διαφορών μεταξύ των ατόμων έχει

αναπτυχθεί ένας ιδιαίτερος κλάδος της ψυχολογίας, που ονομάζεται ψυχολογία των ατομικών διαφορών.

Το φύλο, στη βιολογική, ψυχολογική και κοινωνική του διάσταση και έκφραση, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών ερευνών και μελετών. Οι διαφορές που παρατηρούνται σε όλους τους παραπάνω τομείς, δηλαδή στη γνωστική ανάπτυξη, στην ψυχοκοινωνική ωρίμανση, στη γνωστική ανάπτυξη και στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας μεταξύ των δύο φύλων, ονομάζονταν διαφυλικές διαφορές. Σήμερα, σε μια προσπάθεια ανάδειξης των όμοιων και λιγότερο των διαφορετικών στοιχείων ανάμεσα στα δύο φύλα, έχει επικρατήσει ο όρος έμφυλες διαφορές, οι έμφυλες αυτές διαφορές είναι δηλαδή διαφορές, οι οποίες παρατηρούνται μεταξύ δύο διαφορετικών ομάδων του ίδιου γενικού πληθυσμού ως προς ένα κυρίαρχο διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό τους: το φύλο.

Οι διαφορές αυτές με βάση το φύλο είναι γενικευμένες και δεν περιορίζονται μόνο σε έναν τομέα αλλά αφορούν σε όλα τα επίπεδα που συγκροτούν την ανθρώπινη οντότητα. Άλλες από αυτές τις διαφορές είναι περισσότερο εμφανείς και οφείλονται σε καθαρά βιολογικούς παράγοντες, όπως οι διαφορές στο σωματότυπο, και άλλες είναι λιγότερο προφανείς, όπως για παράδειγμα οι διαφορές στη γνωστική ανάπτυξη και οφείλονται τόσο σε βιολογικούς - κληρονομικούς όσο και σε περιβαλλοντικούς - κοινωνικούς παράγοντες. Η έκφραση αυτών των διαφορών προκαλεί πολλές και σημαντικές διαφορές στο επίπεδο της συμπεριφοράς των δύο φύλων.

Οι διαφορές στο βιοσωματικό τομέα μεταξύ αγοριών και κοριτσιών είναι πάρα πολλές και αφορούν όχι μόνο στα πρωτεύοντα αλλά και στα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φύλου. Το σωματικά χαρακτηριστικά, όπως η σωματική διάπλαση και ο ρυθμός ανάπτυξης του σώματος, είναι βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν τα δύο φύλα. Οι σωματομετρικές αυτές διαφορές ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από την πρώτη περίοδο της κύησης. Τόσο ως προς το βάρος όσο και ως προς το ύψος υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα σε όλες τις ηλικίες, με τα αγόρια συνήθως να υπερτερούν. Τα αγόρια, για παράδειγμα, γεννιούνται κατά κανόνα βαρύτερα από τα κορίτσια, όμως τα κορίτσια έχουν συνολικά ταχύτερο ρυθμό ανάπτυξης από ό,τι τα αγόρια. Ωστόσο, υπάρχει μια ενδιάμεση περίοδος της ανάπτυξης, μεταξύ 11 και 15 ετών περίπου, με την εμφάνιση της ήβης, κατά την οποία τα κορίτσια υπερέρχονται στον βιοσωματικό τομέα ανάπτυξης (βάρος, ύψος). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα κορίτσια εμφανίζουν την ήβη 1 – 2 χρόνια ενωρίτερα από τα αγόρια. Σε ό,τι αφορά στη μυϊκή μάζα και κατ' αναλογία στη μυϊκή και σω-

ματική δύναμη, υπάρχει μια αναμφισβήτητη υπεροχή των αγοριών, σε όλες ανεξαιρέτως τις ηλικίες.

Στη γνωστική ανάπτυξη, ή όπως συνηθέστερα λέγεται στη γενική νοημοσύνη, δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Φαίνεται, δηλαδή, ότι το κοινωνικό στερεότυπο: «τα αγόρια είναι πιο έξυπνα από τα κορίτσια» δεν έχει καμία επιστημονική βάση. Ωστόσο, παρατηρώντας κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες στην κατανομή των δεικτών νοημοσύνης στα δύο φύλα, φαίνεται ότι στα κορίτσια υπάρχει μεγάλη συσσώρευση των δεικτών γύρω από το μέσο όρο, ενώ στα αγόρια παρουσιάζεται μεγαλύτερη ανομοιογένεια και διασπορά (Παρασκευόπουλος, 1992). Αυτό εξηγεί, ίσως, το γεγονός ότι τόσο μεταξύ των πολύ ευφυών όσο και μεταξύ των νοητικά καθυστερημένων η μεγαλύτερη αναλογία παρουσιάζεται στα αγόρια. Επίσης, σε ό,τι αφορά σε επιμέρους γνωστικές λειτουργίες, εντοπίζονται ερευνητικά κάποιες στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Στον τομέα της γλωσσικής ανάπτυξης και λειτουργίας, για παράδειγμα, υπάρχει μια σαφής υπεροχή των κοριτσιών, ενώ στον τομέα της ανάπτυξης μαθηματικής σκέψης και ικανότητας υπερτερούν τα αγόρια. Έχουν γίνει πολλές προσπάθειες να «κοινωνικοποιηθούν» αυτές οι διαφοροποιήσεις, όμως εμείς πιστεύουμε ότι οι ατομικές διαφορές στον τομέα αυτό έχουν καθαρά βιολογική προδιάθεση. Τα κορίτσια, τέλος, ως πιο συγκροτημένες γενικότερα στον ψυχοκινητικό τομέα βιολογικές οντότητες, υπερέχουν στην ταχύτητα αντίδρασης στα περισσότερα εξωτερικά ερεθίσματα.

Η συγκρότηση της προσωπικότητας και τα επί μέρους χαρακτηριστικά της ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια εμφανίζουν, επίσης, πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις. Τα αγόρια είναι σημαντικά πιο επιρρεπή από τα κορίτσια στον τομέα της παραβατικότητας και της εκδήλωσης αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Οι εκφράσεις «παλλικαράς, νταής, καυγατζής, θυμώνει εύκολα, βρίζει, χτυπάει», κ.λπ., αφορούν πολύ περισσότερο αγόρια παρά κορίτσια. Αντίθετα, εκφράσεις όπως «τρομάζει εύκολα, ανησυχεί, ντρέπεται, φοβάται, νιώθει αμηχανία», κ.λπ., αφορούν περισσότερο κορίτσια παρά αγόρια. Πέρα από αυτές τις ποιοτικές διαφοροποιήσεις σε επίπεδο συναισθηματικών αντιδράσεων και συμπεριφορών, υπάρχουν και σημαντικές ποσοτικές διαφορές, με τα αγόρια να αντιδρούν συνήθως πιο έντονα σε σχέση με τα κορίτσια. Επίσης, τα αγόρια τις περισσότερες φορές εξωτερικεύουν, ενώ τα κορίτσια συνήθως εσωτερικεύουν τα συναισθήματά τους. Τα κορίτσια, ωστόσο, παρουσιάζουν μεγαλύτερες διακυμάνσεις στη συναισθηματική τους διάθεση και ισορροπία. Στον τομέα των γενικότερων ενδιαφερόντων και στις αυθόρμητες δραστηριότητες, τα αγόρια επιλέγουν πιο συχνά παιχνίδια αναταγωνιστικά που απαιτούν

μυϊκή δύναμη, σε αντίθεση με τα κορίτσια που φαίνεται μάλλον να προτιμούν παιχνίδια στατικά, τα οποία παίζονται κυρίως σε κλειστούς χώρους.

Σε σχέση με την ανάπτυξη, παρατηρούνται αρκετές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο φύλα στις διάφορες ηλικίες. Ήδη από τη βρεφική ηλικία, τα αγόρια είναι πιο ευάλωτα βιολογικά και λιγότερο αναπτυγμένα νευρολογικά από τα κορίτσια. Μάλιστα, ο Singer και οι συνεργάτες του (1969), που εξέτασαν ένα πολύ μεγάλο δείγμα νηπίων ως 4 ετών (15.000 νήπια), βρήκαν τόσο σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια, που πρότειναν διαφοροποιημένα κριτήρια για την αξιολόγηση της ανάπτυξης των βρεφών και των νηπίων, ανάλογα με το φύλο. Αν και στην προσχολική ηλικία τα παιδιά ήδη από το 3^ο έτος έχουν αποκτήσει ταυτότητα του φύλου και έχουν εσωτερικεύσει ένα σημαντικό μέρος των κοινωνικών στερεότυπων, το γεγονός αυτό δε φαίνεται να τα επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό στις επιλογές τους, όσον αφορά στο φύλο του συντρόφου στο παιχνίδι.

Έτσι, τα παιδιά αυτής της ηλικίας, που εξελικτικά βρίσκονται στο στάδιο του εγωκεντρισμού και του παράλληλου παιχνιδιού, φαίνεται ότι δεν επιλέγουν με κριτήριο το φύλο (αγόρι – κορίτσι) τον σύντροφό τους στο παιχνίδι (Καραθανάση, 1998). Στο θέμα πάντως αυτό, υπάρχουν άλλες έρευνες στο εξωτερικό, που υποστηρίζουν ότι ήδη από αυτή την ηλικία τα νήπια προτιμούν για συντρόφους στο παιχνίδι άτομα του ίδιου φύλου (La Freniere, Stayer & Gauthier, 1984). Σε μεγαλύτερη ηλικία τα παιδιά προσανατολίζονται περισσότερο στις ομόφυλες παρέες και το παιχνίδι γίνεται σταδιακά περισσότερο ομαδικό και συνεργατικό. Στην προεφηβική κυρίως ηλικία, από 8 – 13 ετών, οι παρέες είναι αποκλειστικά σχεδόν ομόφυλες και για τα δύο φύλα, με αξιολογικές κρίσεις μάλιστα πολύ αρνητικές για το άλλο φύλο. Τα παιδιά στην ηλικία αυτή επιλέγουν τις παρέες τους με βασικό κριτήριο επιλογής το φύλο.

Οικογένεια και διαφυλικές σχέσεις

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια προσέγγιση του ζητήματος των διαφυλικών σχέσεων και των συμπεριφορών των δύο φύλων, μέσα κυρίως από το πρίσμα του γάμου και της οικογένειας.

Παρουσιάζονται οι αλλαγές που έχουν συμβεί μέσα από τις διάφορες κοινωνικές εξελίξεις στη δομή και στη λειτουργία της οικογένειας και πώς αυτές οι αλλαγές επηρεάζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στα ζευγάρια.

Εξετάζονται, επίσης, οι επιδράσεις στο ζευγάρι της γέννησης ενός παιδιού και τέλος αναλύονται οι συνιστώσες της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων μέσα στην οικογένεια, στα διάφορα επίπεδα.

3. 1 Γάμος - Οικογένεια και διαφυλικές σχέσεις

Η οικογένεια σήμερα στην Ελλάδα, σε ό,τι αφορά στην οργάνωσή της, τη δομή και τη λειτουργία της, χαρακτηρίζεται από ένα κράμα παραδοσιακών και σύγχρονων προτύπων, τα οποία συνδέονται στενά με την αστικοποίηση του ελληνικού πληθυσμού (Μουσούρου, 1990). Η μετάβαση από την εκτεταμένη στην πυρηνική μορφή οικογένειας έχει αλλάξει εκτός από τη μορφή και τη λειτουργία της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας (Georgas, 1989, Γεώργας, 1995). Μελέτες και έρευνες επίσης, που έχουν γίνει από τον ίδιο, δείχνουν ότι οι οικογενειακές αξίες οι οποίες σχετίζονται με την παραδοσιακή λειτουργία της οικογένειας δε διαφοροποιούνται σημαντικά στα άτομα νεαρής ηλικίας λόγω του διαφορετικού τύπου διαμονής τους (Αθήνα-επαρχία). Τα νεαρά άτομα φαίνεται να απορρίπτουν πιο εύκολα τις παραδοσιακές αξίες ή να κρατούν πιο

κριτική στάση γι αυτές, σε σχέση με τους γονείς τους. Για το λόγο αυτό οι αξίες φαίνεται ότι αποτελούν πηγή σύγκρουσης ανάμεσα στα μέλη των οικογενειών, με τους άνδρες-πατέρες να εμφανίζονται να εγκρίνουν περισσότερο από τις γυναίκες τις αξίες της παράδοσης και της ισχύος, ενώ οι γυναίκες-μητέρες τις αξίες της φιλανθρωπίας και του αυτοπροσδιορισμού (Γεώργας, 1995).

Με την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και την ψήφιση του νόμου 1329/83 (ΦΕΚ 25/Α/18-2-1983), ο οποίος άλλαξε πολλές από τις στερεότυπες προσεγγίσεις προς την κατεύθυνση της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, η γυναίκα κρατά το πατρικό της επίθετο. Όσον αφορά στην ονοματοδοσία των παιδιών που θα αποκτηθούν μέσα στον γάμο, δηλώνουν και οι δύο σύζυγοι την ώρα του γάμου ρητά την επιθυμία τους, η οποία καταγράφεται στο πιστοποιητικό. Συγκεκριμένα, με τον νόμο αυτό εκσυγχρονίσθηκε το Οικογενειακό Δίκαιο και προσαρμόσθηκε στην συνταγματική επιταγή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων. Καταργήθηκε η έννοια της πατριαρχικής οικογένειας και αντικαταστάθηκε με την οικογένεια της ισότητας. Επίσης, καταργήθηκε επίσημα ο θεσμός της προίκας και ορίστηκε ότι και οι δύο σύζυγοι υποχρεώνονται να συμβάλλουν, ανάλογα με τις δυνάμεις τους, στην αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας.

Στον νόμο αυτό προβλέπεται ότι το 18^ο έτος είναι ο χρόνος ενηλικίωσης των νέων και κατώτατο όριο για την τέλεση γάμου και για τα δύο φύλα. Επίσης, ορίζεται ότι η ανατροφή και η εκπαίδευση των παιδιών πρέπει να γίνεται χωρίς διάκριση φύλου. Παρέχεται η δυνατότητα «αξίωσης συμμετοχής» του καθένα από τους συζύγους στην περιουσία που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου, εκσυγχρονίσθηκαν οι διατάξεις για το διαζύγιο και θεσμοθετήθηκε το συναινετικό διαζύγιο. Τέλος, προβλέπεται απόλυτη εξομοίωση των δικαιωμάτων των παιδιών που γεννήθηκαν «χωρίς γάμο» των γονιών τους με τα δικαιώματα των παιδιών εκείνων που γεννήθηκαν «μέσα στο γάμο» αλλά και η νομική ενίσχυση της θέσης της ανύπαντρης μητέρας.

Το 2008, όταν εκδηλώθηκε από το Υπουργείο Διακαιοσύνης η πρόθεση για αλλαγή της σχετικής ρύθμισης και η επαναφορά του συζυγικού επιθέτου στις γυναίκες με τη σύμφωνη όμως γνώμη και των δύο συζύγων (εφημ. Μακεδονία 22/6/2008), υπήρξε μεγάλη αντίδραση από γυναικείες οργανώσεις, ακόμα και από την τότε γενική γραμματέα ισότητας, η οποία επεσήμανε την αντίθεση της προτεινόμενης ρύθμισης με τη σχετική ευρωπαϊκή νομοθεσία. Ωστόσο, σύμφωνα με την εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ» (25/6/2008) εκτός από το θέμα αυτό, που δημιούργησε τριβές, υπήρχαν πολλές εκσυγχρονιστικές διατάξεις, οι οποίες αφορούσαν στην ελεύθερη συμβίωση και τη γονική μέριμνα των ανηλίκων παιδιών διαζευγμένων γονέων ή υιοθετούμενων παιδιών, όπου

εξασθενούσε η de facto προτεραιότητα της μητέρας στην ανατροφή του ανηλίκου. Αλλαγές αφορούσαν ακόμη στην επικοινωνία των παιδιών με τους εν διαστάσει γονείς τους, στην ακόμα μεγαλύτερη επιτάχυνση της έκδοσης των συναινετικών διαζυγίων αλλά και στην επίσπευση των διαδικασιών υιοθεσίας και στην προστασία των υιοθετούμενων παιδιών από κοινωνικές απαξιώσεις.

Σε κάθε περίπτωση πάντως σήμερα είναι πια φανερό η αλλαγή της παραδοσιακής αντίληψης και νοοτροπίας ότι ο γάμος αποτελεί μια διαδικασία αποκατάστασης, κυρίως για τη γυναίκα, αλλά και οικονομικής τακτοποίησης για το νέο ζευγάρι. Η πεποίθηση για την κοινωνική νομιμοποίηση της σχέσης του ζευγαριού μέσα από το γάμο φαίνεται ότι σταδιακά στην εποχή μας εξασθενεί. Οι διαφυλικές σχέσεις και ο γάμος δεν αποτελούν πια μια συναλλαγή οικονομικής ή άλλης φύσεως ανάμεσα στα δύο φύλα ή πολύ περισσότερο τις οικογένειές τους.

Από μία πολύ πρόσφατη έρευνα που έγινε στην Ελλάδα με θέμα την ψυχολογική προσαρμογή των εφήβων στην οικογένεια, η οποία παρουσιάστηκε σε επιστημονικό συμπόσιο για την οικογένεια, στο πλαίσιο συνεδρίου της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας στην Αθήνα (Γιώτσα & Ζεργιώτης, 2011), φαίνεται ότι η ελληνική οικογένεια διατηρεί σε σημαντικό βαθμό τη συνοχή της, προάγει τη συναισθηματική επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη της και κατορθώνει με τη λειτουργία της να εξασφαλίζει την ικανοποίηση σε αυτά και μάλιστα στη δύσκολη περίοδο της εφηβείας. Τόσο οι Ελληνίδες μητέρες όσο και οι Έλληνες πατέρες εμφανίζουν πολύ υψηλούς θετικούς μέσους όρους σύμφωνα με τους έφηβους γιους/κόρες, όσον αφορά στην εμπλοκή που έχουν οι γονείς στην ανατροφή τους και στον τρόπο που δείχνουν την αποδοχή τους σε αυτούς.

Είναι πολύ σημαντικό κάθε γυναίκα και κάθε άντρας να μπαίνει ισότιμα σε μια σχέση με το άλλο φύλο και πολύ περισσότερο σε έναν γάμο, διατηρώντας την ανεξαρτησία του/της και την αυτονομία του/της. Η επιλογή συζύγου είναι σκόπιμο να βασίζεται στη φυσική έλξη που αισθάνεται κάποιος για τον σύντροφό του και την ανάγκη του/της να βρίσκεται συνεχώς μαζί του/της και να μοιράζεται τη ζωή του. Η έμφαση στις σχέσεις πρέπει να είναι στις πρωτογενείς φυσικές ανάγκες του Εγώ και όχι σε άλλες δευτερογενείς, όπως είναι οι π.χ. οι υλικές. Το μόνο, επομένως, ασφαλές κριτήριο για μία υγιή σχέση με προοπτική είναι η φυσική έλξη, η οποία αναφέρεται πρωτογενώς στην ερωτική έλξη που νιώθει κάποιος/α για τον σύντροφό του/της και συνοδευτικά αφορά συνολικά στα στοιχεία του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του/της.

Η Κοινωνική Ψυχολογία έχει ασχοληθεί με τη διαπροσωπική έλξη και την αιτιολογία της. Γιατί, δηλαδή, κάποιοι άνθρωποι μας αρέσουν περισσότερο από άλλους. Ο Moreno (1934) μέσα από τις τεχνικές της κοινωνιομετρίας περι-

έγραψε τρόπους μέτρησης ορισμένων τύπων έλξης ανάμεσα σε μέλη ομάδων. Δύο σημαντικοί ερευνητές, επίσης, στον χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας, ο Heider (1958) και ο Festinger (1957), υποστηρίζουν με απλά λόγια ότι μας αρέσουν εκείνοι στους οποίους αρέσουμε κι εμείς και ότι ασυνείδητα επιλέγουμε ανθρώπους που μας μοιάζουν, όπως άλλωστε είχε παρατηρήσει ήδη και ο Αριστοτέλης. Μια άλλη ομάδα επιστημονικών θεωριών για την ερμηνεία του φαινομένου της έλξης στηρίζεται στην ιδέα ότι μας αρέσουν οι άνθρωποι που μας ανταμείβουν. Στα πλαίσια, επομένως, της αλληλεπίδρασης μέσα σε μία σχέση, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται πόσο έχουν ανταμειφθεί σε συγκριση με το πόσο έχουν επενδύσει στη σχέση αυτή (Adams, 1965), ανάλογα και με τις υπολοίπες επιλογές που έχουν στη διάθεσή τους προκειμένου να δώσουν τέλος στη σχέση αυτή (Kelley & Tribaut, 1978). Σύμφωνα πάντως με όλες τις μελέτες, τρεις είναι οι βασικοί παράγοντες που ασκούν πολύ σημαντική επίδραση στην έλξη κατά τις πρώτες επαφές δύο ατόμων: η φυσική έλξη, η ομοιότητα με τον άλλο και η κοινωνική επαφή. Σύμφωνα με τον τρίτο αυτό παράγοντα, εξηγείται για ποιο λόγο οι άνθρωποι έχουν την τάση να συμπαθούν ανθρώπους με τους οποίους έχουν συχνή επαφή, π.χ. στο πλαίσιο της δουλειάς τους. Προϋπόθεση, πάντως, για αυτό είναι να αντιμετωπίζονται μεταξύ τους σαν ίσοι.

3. 2. Ο πατέρας και η μητέρα στην οικογένεια

Οι δύο σύζυγοι μπροστά στη γέννηση ενός παιδιού διαφοροποιούν σημαντικά τη σχέση ανάμεσά τους και μετακινούνται πολύ συναισθηματικά, ο καθένας με το δικό του τρόπο. Στη συνέχεια, μοιράζονται τις ευθύνες και αναλαμβάνουν συμπληρωματικούς ρόλους, τόσο σε σχέση με τη γέννηση όσο και με την ανατροφή γενικότερα του παιδιού. Το γεγονός αυτό επηρεάζει πολύ και τη σχέση που αναπτύσσουν με το παιδί τους, όσο και τη σχέση μεταξύ τους. Το κέντρο βάρους από το ζευγάρι και την επικοινωνία ανάμεσά τους μετατοπίζεται τώρα προς το παιδί και τη φροντίδα της ανατροφής του. Οι ρυθμοί της ζωής αλλάζουν και απαιτούνται νέες προσαρμογές και από τους δύο γονείς. Με τη γέννηση ενός παιδιού η ζωή του ζευγαριού αλλάζει ριζικά. Οι ευθύνες, όμως, που η ανατροφή ενός παιδιού συνεπάγεται, άλλες φορές ισχυροποιούν τη θέληση τους και άλλες φορές τους τρομάζουν και τους αποθαρρύνουν. Πατέρας και μητέρα, όμως, είναι δύο διαφορετικές προσωπικότητες και είναι φυσικό να αντιδρούν διαφορετικά, καθένας με το δικό του τρόπο, σε αυτή τη νέα πραγματικότητα. Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε στη συνέχεια, η μητέρα διαπραγματεύεται πολύ περισσότερα θέματα που σχετίζονται με τη γέννηση ενός παιδιού, τα οποία ξεκινούν από τη στιγμή που η ίδια θα αντιληφθεί ότι είναι έγκυος.

3. 2. 1 Το ζευγάρι πριν τον τοκετό

Το ζευγάρι, μετά τη σύλληψη ενός παιδιού, μπαίνει σε έναν νέο κύκλο οικογενειακής ζωής. Ο νέος αυτός κύκλος συνεπάγεται πολλές ψυχολογικές προσαρμογές, οι οποίες είναι διαφορετικές για τον άνδρα και διαφορετικές για τη γυναίκα. Η πατρότητα και η μητρότητα, από ψυχολογική άποψη, δεν είναι σε καμία περίπτωση ταυτόσημες έννοιες, αφού διαφοροποιούνται τόσο ως προς τα βιώματα και τον ρόλο που αναλαμβάνουν οι δύο γονείς στη συνέχεια σε σχέση με τα παιδιά, όσο και ως προς τη στάση του κάθε ενός από τους δύο γονείς απέναντι στον ερχομό και στην ανατροφή ενός παιδιού. Υπάρχουν πάρα πολλοί παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση αυτής της γενικότερης στάσης ενός ζευγαριού απέναντι σε μια εγκυμοσύνη. Τέτοιοι παράγοντες είναι για παράδειγμα η ποιότητα των σχέσεων που έχουν αναπτύξει οι δύο γονείς μεταξύ τους και ο βαθμός της ψυχοκοινωνικής ωριμότητάς τους. Σημαντικό επίσης ρόλο παίζει και η ετοιμότητα του ζευγαριού για την κάθε εγκυμοσύνη, δηλαδή κατά πόσο μια εγκυμοσύνη είναι επιθυμητή και αναμενόμενη ή είναι απρόσμενη και ανεπιθύμητη. Ακόμα, σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη γενικότερη στάση των γονέων είναι η ύπαρξη στην οικογένεια και άλλων μεγαλύτερων παιδιών, το είδος και η ποιότητα των σχέσεων του ζευγαριού των γονέων με τους δικούς τους γονείς, κ.ά.

3. 2. 2 Η μητέρα πριν τον τοκετό

Σε ό,τι αφορά στη μητέρα, η στάση της απέναντι στον τοκετό επηρεάζεται από βιολογικούς, ψυχολογικούς αλλά και από κοινωνικούς παράγοντες. Η εγκυμοσύνη για μια γυναίκα είναι το κορυφαίο γεγονός σε ένα βιολογικό κύκλο ζωής, που προκαλεί πολλές αλλαγές και ανακατατάξεις σε αυτή, τόσο σε ορμονικό όσο και σε σωματικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να διακατέχεται η μητέρα κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης από ένα πλήθος πρωτόγνωρα συναισθήματα, που πολλές φορές είναι τόσο αντιφατικά και αλληλοσυγκρουόμενα μεταξύ τους, ώστε να κυμαίνονται από την πλήρη αποδοχή έως και τον ενδοιασμό ή ακόμα και την πλήρη απόρριψη.

Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος (1985), μία εγκυμοσύνη, ιδιαίτερα η πρώτη, μπορεί να προκαλέσει για τη μητέρα ποικίλες συναισθηματικές αντιδράσεις, οι οποίες μπορεί να αποτελέσουν μια ευκαιρία για «ενηλικίωσή» της στα μάτια των γονέων της και την ανεξαρτητοποίησή της από την πατρική οικογένεια. Επίσης, μια εγκυμοσύνη συντελεί στην αύξηση του κύρους της γυναίκας, μπορεί να λειτουργήσει ως μια επιπλέον απόδειξη για τη θηλυκότητα και την παραγωγικότητά της ή ακόμα και ως μια έμπρακτη επιβεβαίωση της αγάπης της προς το σύζυγό της αλλά και της αφοσίωσης

και της ανανέωσης της δέσμευσής της στο οικογενειακό της σχήμα με την ενίσχυση και ισχυροποίηση των δεσμών του γάμου, κ.λπ. Σε κάθε κοινωνία έχουν αναπτυχθεί, επίσης, με τα χρόνια πολλές προκαταλήψεις για την εγκυμοσύνη και τη μητρότητα, οι οποίες, αν και συνήθως δεν έχουν κανένα επιστημονικό υπόβαθρο, ασυνείδητα επηρεάζουν κάθε μέλλουσα μητέρα. Μητέρες, τέλος, που κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης είχαν ενδοιασμούς και είχαν αναπτύξει μια αρνητική στάση για τη μητρότητα γενικότερα, παρουσιάζουν περισσότερα ψυχοσωματικά συμπτώματα τόσο κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης όσο και κατά τον τοκετό.

Η βιολογική προδιάθεση της γυναίκας για τη μητρότητα έχει συσχετιστεί με τη διάρκεια της εμμηνορροίας. Όσο πιο μεγάλη η διάρκεια της εμμηνορροίας τόσο πιο θετική είναι η στάση που αναπτύσσουν οι μητέρες απέναντι στη μητρότητα και τόσο πιο ισχυρή είναι η δέσμευση για την ανατροφή και την περιποίηση του παιδιού στη συνέχεια, κ.λπ. (Παρασκευόπουλος, 1985). Ωστόσο, τα ψυχολογικά στάδια προσνατολισμού της μητέρας στο γεγονός της γέννησης, εξελίσσονται παράλληλα με τα τρίμηνα της κύησης και ανάπτυξης αντίστοιχα του εμβρύου. Στο α' τρίμηνο η μητέρα είναι κυρίως προσνατολισμένη στον εαυτό της, στην ετοιμότητά της για το γεγονός της γέννησης, στις αλλαγές στη ζωή και στο σώμα της, κ.λπ. Στο β' τρίμηνο η μητέρα προσνατολίζεται συναισθηματικά προς το παιδί που κυοφορεί, αφού πλέον η εγκυμοσύνη είναι μια εμφανής πραγματικότητα, νιώθοντας ταυτόχρονα και τα πρώτα σκιρτήματά του στην κοιλιά της. Στο γ' τρίμηνο, τέλος, η μέλλουσα μητέρα κυριαρχείται από την αγωνία για την επάρκειά της να αντιμετωπίσει τον τοκετό και την ανυπομονησία του ερχομού της γέννησης. Ενώ, δηλαδή, βιώνει την ανασφάλεια αν όλα θα πάνε καλά, ταυτόχρονα ασχολείται και με τα ζητήματα προετοιμασίας του σπιτιού και της διαμόρφωσης του παιδικού δωματίου.

3. 2. 3 Ο πατέρας πριν τον τοκετό

Ο μελλοντικός πατέρας βιώνει και αυτός πολλά αντιφατικά συναισθήματα κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης της συζύγου του. Σε αντίθεση όμως με τη γυναίκα, οι αντιδράσεις του άνδρα δε συνδέονται ιδιαίτερα με την εξέλιξη της εγκυμοσύνης και τις διάφορες φάσεις της. Η συναισθηματική κατάσταση του πατέρα συνδέεται περισσότερο με τις εκτιμήσεις του για το δικό του κυρίως μέλλον σε σχέση πάντα με το παιδί, κατά πόσο δηλαδή ο ερχομός ενός νέου παιδιού στην οικογένεια θα επηρεάσει τη δική του ζωή αλλά και τη ζωή της οικογένειάς του, από διάφορες απόψεις.

Κυρίαρχο συναίσθημα, στη σημερινή κυρίως εποχή, είναι αυτό της οικονομικής επάρκειας της οικογένειας και η δυνατότητά της να ανταποκριθεί στα

πολλά έξοδα που συνεπάγεται η γέννηση και κυρίως η ανατροφή ενός παιδιού, χωρίς να απειληθεί η οικονομική ασφάλεια της οικογένειας στο μέλλον. Βέβαια, κάθε πατέρας νιώθει περήφανος για την εγκυμοσύνη της συζύγου του, αφού αυτή είναι άλλωστε μια χειροπιαστή ένδειξη της αρρενωπότητας και της σεξουαλικής επάρκειας του ίδιου. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος (1985), σε μια έρευνα που έγινε με νεαρούς υποψήφιους πατέρες, βρέθηκαν τρεις τύποι ανδρών σχετικά με τη στάση τους απέναντι στην εγκυμοσύνη της συζύγου τους: α. *ο ναρκισσιστικός - εγωκεντρικός τύπος*, β. *ο φιλόδοξος - αφοσιωμένος στην επαγγελματική του ζωή και σταδιοδρομία και γ. ο τύπος του οικογενειάρχη* (Anthony, E.J. & Benedek, T., 1970).

3. 2. 4 Ο πατέρας και η μητέρα μετά τη γέννηση

Μετά τη γέννηση, η δυναμική των σχέσεων αναδιατάσσεται συνολικά μέσα στο παλαιό και προϋπάρχον σχήμα του ζευγαριού ή της οικογένειας. Οι ανάγκες του ζευγαριού περνούν σε δεύτερη μοίρα και προτεραιότητα έχει τώρα το παιδί. Αν πρόκειται για το πρώτο παιδί στην οικογένεια, τότε όλα είναι καινούργια, κάθε μέρα είναι διαφορετική από την προηγούμενη στη ζωή του ζευγαριού. Το παιδί βάζει τις δικές του προτεραιότητες, οι οποίες απαιτούν άμεση λύση και σταθερή αντιμετώπιση και από τους δύο γονείς. Η γυναίκα ως μητέρα είναι συνήθως πιο κοντά στο παιδί, αφού αυτή αναλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος της τη φροντίδα του βρέφους κυρίως μέσα από τον θηλασμό, που παρατείνει τη στενή σχέση μητέρας-βρέφους. Σιγά-σιγά, όσο το παιδί μεγαλώνει, ο πατέρας αναλαμβάνει πιο ενεργητικό ρόλο στη φροντίδα και την ανατροφή του, στο βαθμό βέβαια που και η μητέρα συναινεί και το επιτρέπει. Αν πρόκειται για δεύτερο ή τρίτο παιδί, τότε αν και συνήθως δεν υπάρχει ο ίδιος ενθουσιασμός, υπάρχει ωστόσο ένα πολύ πιο σταθεροποιημένο και δομημένο πλαίσιο με εμπειρία να υποδεχτεί και να φροντίσει το νέο μέλος στην οικογένεια.

Πολλές φορές, μετά τη γέννηση, αρκετές μητέρες αποφασίζουν να εγκαταλείψουν την εργασία τους, προκειμένου να αφοσιωθούν χωρίς περίσπαση στην ανατροφή των παιδιών τους, εφόσον βέβαια υπάρχει και η οικονομική δυνατότητα γι' αυτό. Μακροπρόθεσμα, όμως, αυτό μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τόσο τις ίδιες όσο και τη σχέση τους με τον σύντροφό τους. Η ζωή στο σπίτι, όσο κι αν είναι πιο ξεκούραστη ή όσο κι αν δίνει τη δυνατότητα στις μητέρες να μεγαλώσουν χωρίς «εκπτώσεις» τα παιδιά τους, είναι ωστόσο πιο μονότονη χωρίς διεξόδους και ερεθίσματα και με το πέρασμα των χρόνων μπορεί να τους στερήσει ερεθίσματα και αναζωογονητικές εμπειρίες. Ιδιαίτερα γυναίκες επιστήμονες ή γυναίκες καριέρας, μετά από χρόνια μπορεί να

βιώσουν ιδιαίτερα αρνητικά συναισθήματα προσωπικής απαξίωσης και απογοήτευσης. Ακόμα, πολλές γυναίκες για διάφορους λόγους μετά τη γέννηση του/των παιδιού/ών τους απομακρύνονται συναισθηματικά από το σύντροφό τους και ενισχύουν υπέρμετρα τη σχέση τους με το ή τα παιδί/ιά τους. Αυτό βέβαια δεν έχει αρνητικές επιπτώσεις μόνο στη ζωή και τη σχέση του ζευγαριού, αλλά δημιουργεί πρόβλημα και στην υγιή ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του/των παιδιού/ών.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημάνουμε ότι στις μέρες μας ολοένα και περισσότερο οι μπαμπάδες μέσα στην οικογένεια ασχολούνται πιο συστηματικά και δεσμεύονται συνειδητά στην ανατροφή του/των παιδιού/ών τους. Μάλιστα, οι νέοι μπαμπάδες είναι πολύ περισσότερο εμπλεκόμενοι στον ρόλο της ανατροφής των παιδιών και ενεργοί από ό,τι παλιά, όταν πατροπαράδοτα με τα μικρά παιδιά στην οικογένεια ασχολούνταν μόνο οι γυναίκες. Ιδιαίτερα στον ελεύθερο χρόνο τους, στις διακοπές και τα Σαββατοκύριακα, βλέπει κανείς σήμερα πάρα πολλούς μπαμπάδες να αναλαμβάνουν τη φύλαξη, να περιποιούνται και να φροντίζουν αλλά και να παίζουν με τα παιδιά τους, ακόμα και όταν αυτά είναι βρέφη.

3. 3 Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων στην οικογένεια

Το σύστημα της οικογένειας αποτελεί την πρώτη ομάδα κοινωνικοποίησης του παιδιού. Μέσα σε αυτήν το παιδί έρχεται για πρώτη φορά σε επικοινωνία με τα άλλα μέλη της οικογένειας και αναπτύσσει τις πρώτες διαπροσωπικές του σχέσεις. Οι πρώτες αυτές εμπειρίες στη ζωή του παιδιού είναι πολύ σημαντικές και επιδρούν σημαντικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Το σύστημα της οικογένειας έχει πολλά επίπεδα, γιατί αποτελείται από άτομα διαφορετικού φύλου και ηλικίας. Στην εποχή μας, η ενεργή συμμετοχή των παππούδων και των γιαγιάδων και η άμεση εμπλοκή τους στη διαδικασία ανατροφής των παιδιών, με την ανάληψη συγκεκριμένων ρόλων στην καθημερινή τους ζωή, είναι πολύ σημαντική για την ψυχοσυναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Οι διαπροσωπικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια, με την ενεργητική τακτική παρουσία των παππούδων και των γιαγιάδων, γίνονται περισσότερο πολυεπίπεδες. Η επαφή αυτή του παιδιού με τους ανιόντες συγγενείς του, οι οποίοι το προσεγγίζουν ως ενήλικοι μεν αλλά με εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι οι γονείς του, δημιουργεί στο παιδί ένα αυξημένο επίπεδο ασφάλειας και ηρεμίας. Η τακτική επαφή μαζί τους το αποφορτίζει συναισθηματικά και το απαλλάσσει από περιπέτες εντάσεις και συγκρούσεις μέσα στην οικογένεια.

Οι σχέσεις με τους παππούδες και τις γιαγιάδες δεν έχουν, συνήθως, την ένταση και τη συναισθηματική φόρτιση που πολλές φορές έχουν αυτές με

τους γονείς των παιδιών. Σε περίπτωση που υπάρχουν αδέρφια, τότε οι σχέσεις που αναπτύσσονται είναι περισσότερο ισότιμες και τα παιδιά έχουν την ευκαιρία να διαμορφώσουν το δικό τους υποσύστημα μέσα στην οικογένεια. Το οικογενειακό πλαίσιο, επομένως, στο σύνολό του αποτελεί για το παιδί μια πρώτη μορφή μύησης στον χειρισμό των διαπροσωπικών του σχέσεων και παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην εκμάθηση πρακτικών διαχείρισης των διαφορών καταστάσεων επικοινωνίας, μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής. Η παιδική ηλικία κάθε παιδιού είναι μια ιδιαίτερα σημαντική περίοδος για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξή και την ωρίμανσή του. Μέσα στην οικογένεια το παιδί σχηματίζει τις πρώτες γνωστικές του εικόνες και διαμορφώνει τις πρώτες συναισθηματικές του αντιδράσεις για τα δύο φύλα και τους ρόλους που αυτά αναλαμβάνουν στην πορεία της ζωής. Ο πατέρας και η μητέρα είναι δύο πολύ ισχυρά πρότυπα προς μίμηση μέσα στην οικογένεια και για τον λόγο αυτό αποτελούν μοντέλα συμπεριφοράς για κάθε παιδί.

Τα παιδιά έχουν μια έμφυτη περιέργεια να γνωρίσουν τον κόσμο γύρω τους και να μάθουν τα μυστικά του. Έτσι, έχουν πολλές απορίες και συνεχώς ρωτούν τους ενήλικους για να μάθουν ό,τι δεν ξέρουν ή δεν μπορούν να εξηγήσουν γύρω τους. Από την πρώτη κιόλας παιδική ηλικία, τα μικρά παιδιά θέτουν ερωτήματα στους γονείς τους, στους παππούδες τους και σε άλλα οικεία πρόσωπα του περιβάλλοντός τους για τις ανατομικές διαφορές που παρατηρούν ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι πιο συνηθισμένες ερωτήσεις που κάνουν είναι: «Από πού έρχονται τα μικρά παιδιά, πώς γίνονται;», «Γιατί οι γυναίκες έχουν στήθος και οι άνδρες όχι;», «Γιατί τα γεννητικά όργανα του άνδρα και της γυναίκας είναι διαφορετικά;», κ.λπ. Οι απαντήσεις που θα δώσουν σε αυτά τα ερωτήματα των μικρών παιδιών οι γονείς διαμορφώνουν και τη διάθεση των παιδιών απέναντι σε ανάλογα ζητήματα. Όταν, δηλαδή, οι γονείς δυσφορούν στο άκουσμα και μόνο της σχετικής ερώτησης, τα παιδιά αποθαρρύνονται και είναι πολύ πιθανόν και στο μέλλον να δυσκολεύονται να κουβεντιάζουν για τα θέματα αυτά. Όταν, επίσης, το παιδί αντιλαμβάνεται ότι οι γονείς του δεν είναι διατεθειμένοι να του δώσουν απαντήσεις στα θέματα αυτά, κυρίως διότι ηθικά δεν το θεωρούν σωστό να ρωτά κανείς και να συζητά τέτοια ζητήματα, τότε πιθανόν και το ίδιο το παιδί να έχει δυσκολία αργότερα να συζητά για τα θέματα αυτά.

Όταν ένα παιδί παίρνει από τους ενήλικους φιλικές και προπαντός άνετες απαντήσεις στις απορίες του αυτές, χωρίς αρνητικές συναισθηματικές φορτίσεις και χωρίς περιπέτες αναστολές ηθικού περιεχομένου, αυτό θα το βοηθήσει να εξοικειωθεί σταδιακά και να αποκτήσει στέρεη γνώση σχετικά με τα θέματα αυτά. Το γεγονός αυτό θα καλύψει την έμφυτη περιέργειά του και θα του επιτρέψει να συνεχίσει χωρίς να μεγαλοποιεί ή να δίνει ιδιαίτερες

διαστάσεις στα ζητήματα αυτά. Το παιδί αντιλαμβάνεται έτσι ότι δε χρειάζεται να ντρέπεται ή να μιλά ψιθυριστά, όταν αναφέρεται στο σώμα του ή στις ανατομικές διαφορές μεταξύ αγοριών – κοριτσιών. Επίσης, όταν το παιδί ρωτά για τον τρόπο που γεννιούνται τα παιδιά, αυτή είναι μια απόλυτα φυσιολογική απορία και έχει ανάγκη να πάρει με φυσικό τρόπο από τους ενήλικους σαφείς απαντήσεις, που δε θα το τρομοκατούν ούτε θα το μπερδεύουν αλλά και δε θα συσκοτίζουν ούτε θα παραποιούν την πραγματικότητα. Φυσικά, οι απαντήσεις των μεγάλων θα είναι προσαρμοσμένες στο γνωστικό επίπεδο του παιδιού και στον παιδικό τρόπο σκέψης.

Η μυστικοπάθεια, αντίθετα, από πλευράς των γονέων ή μια στείρα ηθικολογία καθόλου δε βοηθούν το παιδί να αποκτήσει επαρκή πληροφόρηση για τα δύο φύλα και τις διαφορές ανάμεσά τους. Την έγκυρη αυτή πληροφόρηση την έχει ανάγκη το παιδί για να σχηματίσει τη δική του γνωστική δομή. Αν οι γονείς αποφύγουν να απαντήσουν, το παιδί θα στραφεί σε άλλες πηγές πληροφόρησης, θα αναπτύξει πιθανόν λανθασμένες αντιλήψεις μέσα από δικές φαντασιωτικές προσεγγίσεις.

Με άλλα λόγια, τα παιδιά μαθαίνουν μέσα από την κοινωνικοποίησή τους στο περιβάλλον στο οποίο ζουν, πώς να αντιμετωπίζουν τα θέματα αυτά των διαφυλικών σχέσεων και πώς να ρυθμίζουν ανάλογα το συναίσθημα και τη συμπεριφορά τους. Για το λόγο αυτό είναι πολύ σημαντικό να καταλάβουμε οι ενήλικοι ότι τα παιδιά σχηματίζουν τις πρώτες προσωπικές τους αντιλήψεις και διαμορφώνουν τις πρώτες τους αντιδράσεις, όπως σε όλα τα ζητήματα και στο ζήτημα αυτό της σεξουαλικότητας και των διαφυλικών σχέσεων, με βάση τις αντιδράσεις κυρίως των γονέων τους αλλά και άλλων σημαντικών προσώπων από το περιβάλλον τους. Οι έννοιες του «απαγορευμένου» ή του «ανήθικου» ξεκινούν από την πολύ μικρή ηλικία και σχετίζονται άμεσα με την αντίληψη που έχει το οικείο περιβάλλον του κάθε παιδιού σχετικά με τα ζητήματα αυτά.

Για να καταλάβουμε γιατί συμβαίνει αυτό, πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι στις πολύ μικρές ηλικίες τα παιδιά πιστεύουν ότι οι αντιλήψεις των γονέων και των υπολοίπων ενήλικων συγγενών και οικείων τους είναι αντιπροσωπευτικές για τις αντιλήψεις όλου του κόσμου. Ό,τι δηλαδή σκέφτονται εκείνοι και κυρίως ο τρόπος που αντιδρούν σε διάφορα θέματα αποτελούν για αυτά μέτρο σύγκρισης και είναι ο κανόνας που χρησιμεύει για την αποκωδικοποίηση όλων των ανθρώπινων σχέσεων και συμπεριφορών. Το είδος, για παράδειγμα, της σχέσης των γονέων μεταξύ τους, πόσο δηλαδή φιλική είναι η σχέση τους ή η συχνότητα και η ένταση των συγκρούσεων μεταξύ τους, επηρεάζει την αντίληψη του παιδιού για το είδος της σχέσης και τη συντροφικότητα με το άλλο φύλο.

Όμως, τα παιδιά εκτός από πολλές ερωτήσεις κάνουν και αρκετές πράξεις

«ερωτικού» περιεχομένου, οι οποίες φέρνουν σε μεγάλη αμηχανία τους γονείς. Ο μικρός γιος και η μικρή κόρη της οικογένειας, για παράδειγμα, «ζητούν σε γάμο» τους γονείς του αντίθετου φύλου. Αυτό, φυσικά, γεμίζει τον κάθε γονέα προσωπικά με υπερηφάνεια για το μέγεθος της αδυναμίας και της αγάπης του παιδιού προς το πρόσωπό του, αλλά θα πρέπει να αρνηθεί ευγενικά την «πρότασή» του υπενθυμίζοντάς του ότι είναι ήδη παντρεμένος/η. Επίσης, συχνές και σφιχτές αγκαλιές των παιδιών, αγγίγματα στο στήθος, στο πόδι και φιλιά στο στόμα, κ.λπ., δημιουργούν όχι μόνο αμηχανία αλλά και πολλές φορές έντονες αντιδράσεις των γονέων. Οι γονείς θα πρέπει να αποφεύγουν με διακριτικότητα και σταθερότητα αυτές τις πράξεις των παιδιών, χωρίς να μεταφέρουν ένταση, μην ξεχνώντας ότι τα παιδιά σε αυτή την ηλικία των 3-6 ετών, οπότε εμφανίζουν συνήθως ανάλογες συμπεριφορές, είναι ιδιαίτερα ευέξαπτα.

Καλό θα είναι λοιπόν οι γονείς, ιδιαίτερα στην περίπτωση που υπάρχουν δύο ή περισσότερα παιδιά στην οικογένεια, να ενισχύουν το δικό τους υποσύστημα μέσα στην οικογένεια και να φροντίζουν ιδιαίτερα τη σχέση μεταξύ τους. Το σχήμα αυτό, χωρίς να δημιουργεί απόσταση από τα παιδιά, τους δίνει το θετικό μήνυμα ότι η σχέση των γονέων και η αγάπη μεταξύ τους είναι αδιαπραγμάτευτη. Ταυτόχρονα και οι δύο γονείς μαζί δείχνουν έκδηλα την αγάπη τους για τα παιδιά. Αν τα παιδιά δεν αντέχουν να βλέπουν τους γονείς τους για παράδειγμα να είναι αγκαλιά και προσπαθούν να τους χωρίσουν, οι γονείς δεν πρέπει να κατηγορήσουν το παιδί και να το επιπλήξουν, αντίθετα θα πρέπει να ανοίξουν την αγκαλιά τους για να χωρέσουν και αυτό. Σε περίπτωση τέλος που διαπιστώνουν οι γονείς ότι, όταν ο ένας εκ των δύο απουσιάζει από το σπίτι, το παιδί του αντίθετου φύλου τρυπώνει στο κρεβάτι τους, τότε βρίσκουν τρόπο -χωρίς να το πληγώσουν- να το απομακρύνουν και να το επαναφέρουν στο κρεβάτι του. Αν χρειαστεί, μπορούν να του υπενθυμίσουν ότι αυτή η θέση είναι του μπαμπά/της μαμάς. Δεν πρέπει δηλαδή να διστάζουν οι γονείς να επικαλούνται ο ένας τον άλλο, π.χ. να λέει η μαμά: όταν μεγαλώσεις, θα γίνεις καλός οδηγός σαν τον μπαμπά, ή να λέει ο μπαμπάς: όταν μεγαλώσεις, θα γίνεις έξυπνη σαν την μαμά.

Αν υπάρχουν αδέρφια μέσα στην οικογένεια, ο βαθμός επίδρασης μεταξύ τους όσον αφορά στις διαφυλικές σχέσεις, εξαρτάται πάντα από την ηλικία και το φύλο τους. Ο Alfred Adler, ο πατέρας της ατομικής ψυχολογίας, έχει μελετήσει ιδιαίτερα τις επιπτώσεις της σειράς γέννησης των παιδιών μέσα στην οικογένεια, ανάλογα με το συνολικό αριθμό τους και το φύλο (Adler, 1971). Δύο αδέρφια για παράδειγμα διαφορετικού φύλου έχουν τη δυνατότητα να συγκρίνουν σε ποιο βαθμό είναι διαφορετική η συμπεριφορά των γονέων απέναντί τους, με κριτήριο πάντα το φύλο τους. Ακόμα, έχουν

τη δυνατότητα να γνωρίσουν τις αντιδράσεις του άλλου φύλου και να εξοικειωθούν περισσότερο με αυτό. Αργότερα, οι φίλοι του αδερφού ή οι φίλες της αδερφής, που έρχονται το σπίτι, διευρύνουν αυτή την εμπειρία. Η διαμόρφωση και το είδος της επίπλωση των δωματίων και οι χρωματικές επιλογές, το ντύσιμο, τα παιχνίδια, τα υποσυστήματα μέσα στην οικογένεια και η προτίμηση που δείχνουν οι γονείς ή η μητέρα στο αγόρι -όπως πολύ συχνά συμβαίνει στην ελληνική κοινωνία- είναι βασικά στοιχεία στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση των αντιλήψεων των παιδιών για τις διαφυλικές σχέσεις και τους ρόλους των δύο φύλων. Οι στερεότυπες αντιλήψεις των γονέων για τους ρόλους των φύλων, τους οδηγούν σε αντίστοιχες επιλογές διαπαιδαγώγησης και ανατροφής των αδερφιών μέσα στην οικογένεια.

Τα παιδιά μεγαλώνοντας έρχονται σε επαφή με άλλα παιδιά της ηλικίας τους και ανταλλάσσουν εμπειρίες και αντιλήψεις που έχουν σχηματίσει γύρω από τα ζητήματα αυτά. Το παιχνίδι είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη και την εδραίωση πολλών χαρακτηριστικών που σχετίζονται με το φύλο. Αρκετές μάλιστα φορές, παιδιά προσχολικής ή πρώτης σχολικής ηλικίας αναπαριστούν μέσα από το παιχνίδι με βιωματικό τρόπο διάφορους ρόλους που αφορούν σε διαφυλικές συμπεριφορές ενηλίκων και βοηθούν στη σωματική επαφή με άλλα παιδιά ή στην εξερεύνηση του σώματός τους. Παίζουν π.χ. παίζουν τον γιατρό ή τη νοσοκόμα που προχωρά σε λεπτομερή εξέταση του σώματος του «αρρώστου» ή άλλα παιχνίδια που βοηθούν στην εξερεύνηση «απόκρυφων» περιοχών του σώματος. Είναι σημαντικό οι γονείς να παρακολουθούν διακριτικά τα παιδιά και να μην επιτρέπουν, γενικότερα, το παιχνίδι μέσα στο σπίτι με κλειστές τις πόρτες. Σε καμιά όμως περίπτωση δεν πρέπει να εφορμούν έντρομοι μέσα στο δωμάτιο του παιδιού, προκειμένου να διακόψουν το παιχνίδι και να αναστατώνουν έτσι τα παιδιά.

Η απότομη και αδικαιολόγητη διακοπή του παιχνιδιού από τους ενηλίκους, θα γεμίσει ντροπή και ενοχές τα παιδιά. Το καλύτερο είναι οι γονείς να ενημερώνουν γενικά τα παιδιά ότι μέσα στο σπίτι οι πόρτες πρέπει να παραμένουν πάντα ανοικτές. Οι ανοικτές πόρτες προσανατολίζουν συνήθως τα παιδιά σε πιο κοινωνικοποιημένους ρόλους και σε παιχνίδια που δε θα απαιτείται κατά κανόνα οποιαδήποτε παρέμβαση των ενηλίκων που βρίσκονται μέσα στο σπίτι. Σε κάθε όμως περίπτωση, ακόμα κι αν χρειαστεί οι ενήλικες να παρέμβουν για να διακόψουν μια δραστηριότητα των παιδιών, αυτό θα πρέπει να γίνεται πάντα με διακριτικότητα. Μπορούν για παράδειγμα να μπαίνουν στο δωμάτιο για να προτείνουν στα παιδιά αν θέλουν να τους φέρουν ένα αναψυκτικό ή ένα παγωτό ή ακόμα για να τους προτείνουν μια άλλη δραστηριότητα ή ένα άλλο παιχνίδι, χωρίς καμιά αναφορά στο προηγούμενο παιχνίδι των παιδιών.

Στην εφηβεία, υπάρχει ανάγκη για πιο ανοιχτές και ολοκληρωμένες συζητήσεις των γονέων με τους έφηβους γιούς τους και τις έφηβες κόρες τους. Κάθε γονέας αναλαμβάνει αποκλειστικά την ενημέρωση των παιδιών με το ίδιο φύλο, δηλαδή ο πατέρας τον γιο και η μητέρα την κόρη. Τη μεγαλύτερη ανάγκη ενημέρωσης γύρω από τις αλλαγές στο σώμα και τις λειτουργίες του έχουν οπωσδήποτε τα κορίτσια. Η έναρξη της έμμηνης ρύσης, που είναι ένα σημαντικό γεγονός στη ζωή του κάθε κοριτσιού, προκαλεί μεγάλη αναστάτωση και αμηχανία στην έφηβη. Η σαφής ενημέρωση με φυσικό τρόπο και η προετοιμασία της από τη μητέρα για την υποδοχή και την αντιμετώπιση των λεπτομερειών σχετικά με το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη τη μικρή ηλικία (από 11 ετών) των κοριτσιών. Η καλή επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά, ιδιαίτερα στη φάση αυτή, είναι καθοριστική για τη διατήρηση της ροής της ενημέρωσης για τα θέματα της εφηβείας, τις παρέες τους, τις αγωνίες και τις απογοητεύσεις τους, κλπ. Η επικοινωνία βέβαια αυτή χτίζεται στις μικρότερες ηλικίες και τώρα, στη δύσκολη αυτή φάση της εφηβείας, που ο έφηβος απομακρύνεται συναισθηματικά από τον προστατευτικό κύκλο της οικογένειας και προσκολλάται στους συνομηλίκους, η σχέση αυτή απλά εξαργυρώνεται.

Σε καμιά περίπτωση οι γονείς δεν αναλαμβάνουν πιο ενεργό ρόλο στο θέμα αυτό και δεν προσπαθούν να υποκαταστήσουν τους συνομηλίκους στη ζωή του παιδιού τους ή πολύ περισσότερο να υποδείξουν στα παιδιά τους «ασφαλείς» διεξόδους απελευθέρωσης της σεξουαλικότητάς τους, όπως π.χ. πολλοί μπαμπάδες στους νεαρούς εφήβους γιούς τους. Το συμβιωτικό των μικρότερων ηλικιών, π.χ. «γράψαμε, διαβάσαμε, πήραμε καλό βαθμό ή δυσκολευτήκαμε, κ.λπ», είναι ιδιαίτερα στην ηλικία αυτή εντελώς ακατάλληλες συμπεριφορές απέναντι στους εφήβους. Αυτές είναι προσωπικές στιγμές που απαιτούν προσωπικές επιλογές. Οι γονείς παρακολουθούν διακριτικά και δεν επεμβαίνουν, προσπαθώντας μόνο να αποφορτίσουν συναισθηματικά και να διατηρούν χαμηλό το επίπεδο άγχους των παιδιών. Είναι γνωστό ότι τα κορίτσια για παράδειγμα έχουν μεγάλο άγχος για την εικόνα του σώματός τους και τα αγόρια για την επιτυχημένη έκβαση της πρώτης τους ερωτικής επαφής. Οι πρώτες αυτές ερωτικές εμπειρίες είναι ιδιαίτερα καθοριστικές και διαμορφωτικές για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των εφήβων και δεν περιορίζονται ασφαλώς μόνο στη σωματική αλλά και στην ψυχική επαφή τους με το άλλο φύλο. Οι εμπειρίες αυτές καθορίζουν μελλοντικές συμπεριφορές και αντιδράσεις τους, κυρίως στην ενήλικη ζωή, γύρω από το ζήτημα των διαφυλικών σχέσεων γενικότερα.

Σχολείο και διαφυλικές σχέσεις

Το σχολείο, σήμερα, είναι ένας χώρος όπου αγόρια και κορίτσια συμμετέχουν από κοινού και εκπαιδεύονται, με σκοπό να μορφωθούν, να αποκτήσουν δηλαδή γνώσεις και δεξιότητες, να ενστερνιστούν αξίες και να υιοθετήσουν στάσεις και συμπεριφορές που θα τους επιτρέπουν να ζουν με αξιοπρέπεια στη ζωή τους.

Μέσα στο σχολείο τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, να συνάπτουν διαπροσωπικές σχέσεις έξω από το στενό περιβάλλον της οικογένειας και να κοινωνικοποιούνται. Στο σχολείο, επομένως, αναπτύσσεται ένα πολύπλοκο πλέγμα ομόφυλων και ετερόφυλων διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών που δίνει σε όλα τα παιδιά τη δυνατότητα να αναπτύξουν και να ισχυροποιήσουν τα χαρακτηριστικά του φύλου τους.

Υπάρχει ακόμα η δυνατότητα, το σχολείο να αναλάβει να διαπαιδαγωγήσει τους μαθητές του στο θέμα των σχέσεων με το άλλο φύλο, ενημερώνοντας σωστά και υπεύθυνα, βοηθώντας τους/τις μαθητές/τριες να διαχειριστούν καλύτερα τη σεξουαλικότητά τους.

Το σχολείο μπορεί να βοηθήσει τους/τις μαθητές/τριές του να αναδείξουν τη σεξουαλικότητά τους ως σημείο επαφής και όχι ως πεδίο αντιπαράθεσης με το άλλο φύλο και να τους/τις καθοδηγήσει, ώστε να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στην προοπτική του αλληλοσεβασμού και της συνεννόησης, στο πλαίσιο των διαφυλικών σχέσεων. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να αναδείξει κάποιες βασικές παραμέτρους, στην κατεύθυνση της επίτευξης των στόχων αυτών.

4. 1 Η συμπεριφορά των δύο φύλων και η ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο

Η εκπαίδευση και η μόρφωση για τα κορίτσια και τις γυναίκες ήταν από τα αρχαία χρόνια και σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, πάντα κατώτερη και υποδεέστερη από αυτή που έπαιρναν οι άνδρες. Ο 19^{ος} αιώνας ήταν καθοριστικός για την διεύρυνση του νεοσύστατου θεσμού της κρατικής εκπαίδευσης σε ευρύτερους πληθυσμούς κάθε κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένου βεβαίως και του γυναικείου πληθυσμού. Στην τουρκοκατούμενη για αιώνες Ελλάδα, το 1834, τριάντα τέσσερα χρόνια μετά τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, κατοχυρώνεται και νομοθετικά το δικαίωμα των κοριτσιών να φοιτήσουν στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Με βάση όμως το άρθρο 58 του σχετικού νόμου, τα κορίτσια μπορούσαν να φοιτήσουν στα σχολεία των αγοριών μόνο εάν δεν υπήρχαν σχολεία θηλέων, ενώ το 1852 απαγορεύεται πλέον ρητά με διάταγμα (4077/1852) η ταυτόχρονη φοίτηση και συνεκπαίδευση αγοριών – κοριτσιών στο ίδιο σχολείο (Θεοδώρου & Κουτλής, 2001).

Στην εποχή μας, το σχολείο είναι ένα ανοικτό σύστημα, ένας εκπαιδευτικός οργανισμός με θεσμική οργάνωση και λειτουργία, που σκοπό έχει τη μόρφωση και τη διαπαιδαγώγηση του συνόλου των παιδιών κάθε κοινωνίας. Σε όλα τα σύγχρονα σχολεία σήμερα συνεκπαιδεύονται τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια από κοινού. Μέσα στην κοινότητα του σχολείου, σε ένα πλέγμα αλληλεπιδραστικών σχέσεων το οποίο αναπτύσσεται σε όλη τη διάρκεια της σχολικής ζωής, εξελίσσονται και συνδιαμορφώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης των παιδιών και των δύο φύλων. Στο σχολικό αυτό πλαίσιο κάθε παιδί, ανεξαρτήτως φύλου, πρέπει να αναζητήσει και να βρει τη δική του προσωπική θέση ανάμεσα στα υπόλοιπα συνομήλικα παιδιά της ηλικίας του. Η επιτυχία ή η πιθανή αποτυχία του παιδιού να ενταχθεί στην ομάδα των συνομηλίκων του, θα είναι καθοριστική για την ανάπτυξη της ταυτότητάς του. Στο πλαίσιο, επομένως, του σχολείου, μέσα από ένα πολύπλοκο πλέγμα διαπροσωπικών σχέσεων αναπτύσσονται και οικοδομούνται τα βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς των παιδιών, μετά την οικογένεια.

Τα παιδιά μέσα στο σχολείο έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν φιλίες, παρέες με τα άλλα παιδιά, του ίδιου ή και του διαφορετικού φύλου, ανάλογα με την ηλικία. Στις μικρότερες ηλικίες, είναι προφανής η προτίμηση των παιδιών στις ομόφυλες παρέες. Παιδιά ηλικίας 6,5 ετών περνούν 10 φορές περισσότερο χρόνο με άτομο ίδιου φύλου σε σχέση με άτομα διαφορετικού φύλου (Maccoby, 1998). Αργότερα, στις ηλικίες 10 – 11 ετών οριοθετούν τις ομόφυλες παρέες και αποφεύγουν να συναναστρέφονται με τον εχθρό, ενώ

όσα παιδιά παραβιάζουν αυτόν τον κανόνα απομονώνονται κοινωνικά και βιώνουν την απόρριψη των συνομηλίκων τους. (Konacs, Parker & Hofman, 1996). Αυτό φυσικά αλλάζει στην ηλικία της εφηβείας, οι προκαταλήψεις εξασθενίζονται και αρχίζει μια διαδικασία προσέγγισης μεταξύ των δύο φύλων.

Ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, σε ό,τι αφορά στη συμπεριφορά τους στο σχολείο. Οι εκπαιδευτικοί, πολλές φορές, προτιμούν να δουλεύουν σε τάξεις με περισσότερα κορίτσια παρά με περισσότερα αγόρια. Τα αγόρια είναι συνήθως πιο επιθετικά, πιο ανυπάκουα και γενικά πιο άτακτα. Τα κορίτσια είναι πιο οργανωμένα, πιο συνεσταλμένα, δεν κάνουν απουσίες και γενικά έχουν πιο ώριμη και πιο υπεύθυνη συμπεριφορά. Πολλές φορές, επίσης, οι εκπαιδευτικοί αναπαράγουν άθελα τους στερεότυπες αντιλήψεις για τα φύλα, όπως «Έ, έτσι είναι τα αγόρια» ή «τα κορίτσια είναι πάντα πιο ήσυχα από τα αγόρια». Οι δάσκαλοι της ΣΤ΄ τάξης πιστεύουν ότι τα αγόρια έχουν μεγαλύτερες ικανότητες στα μαθηματικά και ότι τα κορίτσια προσπαθούν περισσότερο (Jussim & Eccles, 1992). Ακόμα, οι δάσκαλοι πιο συχνά επιπλήτουν για τη συμπεριφορά τους τα αγόρια παρά τα κορίτσια. Βέβαια, αυτό μπορεί να οφείλεται σε πραγματικές διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά των αγοριών σε σχέση με τα κορίτσια ή στις στερεότυπες αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το θέμα αυτό (Κακαβούλης, 1997). Είναι γεγονός πως οι ορμόνες είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για την αυθόρμητη συμπεριφορά, όμως η κοινωνικοποίηση και η σωστή διαπαιδαγώγηση με την καλλιέργεια της συναισθηματικής νοημοσύνης, μπορούν να αλλάξουν αυτές τις συμπεριφορές.

Τα αγόρια εμφανίζουν σημαντικά περισσότερες μαθησιακές δυσκολίες από τα κορίτσια στο σχολείο. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα αυτό, το συνολικό ποσοστό των αγοριών με μαθησιακές δυσκολίες είναι τετραπλάσιο από αυτό των κοριτσιών. Επίσης, τα αγόρια είναι πιο ακατάστατα στην οργάνωση της σχολικής εργασίας τους από ό,τι τα κορίτσια, κάνουν πιο συχνά άσχημα γράμματα, τα τετράδιά τους είναι πολλές φορές λερωμένα, σχισμένα και τσαλακωμένα με τη γενικότερη εμφάνισή τους να είναι περισσότερο απεριποίητη και λιγότερο προσεγμένη από αυτή των τετραδίων των κοριτσιών. Φαίνεται ότι ο τρόπος που έχει αναπτυχθεί και οικοδομηθεί γενικότερα η εκπαίδευση την καθιστά περισσότερο «γένους θηλυκού». Η συνολική λειτουργία της σύγχρονης εκπαίδευσης δεν ανταποκρίνεται στις βασικές ανάγκες των αγοριών και τα υποχρεώνει να κάνουν πάρα πολλές προσαρμογές, οι οποίες δε συμβαδίζουν με τη φύση τους. Η σχολική τάξη, η οργάνωση της σχολικής ζωής και τα αναλυτικά προγράμματα του σχολείου ανταποκρίνονται περισσότερο στις ανάγκες και τις δυνατότητες των κοριτσιών παρά των αγο-

ριών. Η χρήση της γλώσσας, επίσης, η οποία διαμεσολαβεί ως πολιτισμικό εργαλείο στην προσέγγιση κάθε νέας γνώσης, είναι ένα ακόμα προνόμιο των κοριτσιών. Ίσως αυτό αρχίζει να αλλάζει σήμερα, σε ένα βαθμό, με τη χρήση στην εκπαίδευση των νέων τεχνολογιών και των Η/Υ, οι οποίοι είναι γνωστό ότι «γοπτεύουν» περισσότερο τα αγόρια.

4. 2 Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο

Το σχολείο είναι αναμφισβήτητα ο σημαντικότερος κοινωνικός θεσμός στην πορεία ανάπτυξης των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και κοινωνικοποίησης του παιδιού, μετά την οικογένεια. Στο οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο του Γεώργα (1995), στο οποίο περιγράφονται τα διαφορετικά επίπεδα του συνόλου των παραγόντων που επιδρούν στην ανάπτυξη και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, το σχολείο βρίσκεται στην μικρο-έξω ομάδα. Στο σχολείο υπάρχει συγκεκριμένο αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων για τη γνωστική ανάπτυξη, την αισθητική καλλιέργεια και τη σωματική εκγύμναση των παιδιών. Το πρόγραμμα αυτό είναι παιδαγωγικά καταρτισμένο και επιστημονικά διαμορφωμένο με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναπτύσσει πολύπλευρα την προσωπικότητα των μαθητών, να είναι κατάλληλο για τις διαφορετικές κάθε φορά ηλικίες των παιδιών και να προάγει την ανάπτυξη.

Η προσωπικότητα των εκπαιδευτικών, οι στάσεις και οι αντιλήψεις τους γύρω από τα θέματα διαπαιδαγώγησης, το ιεραρχικό μοντέλο διοίκησης του σχολείου, οι σχέσεις των εκπαιδευτικών μεταξύ τους καθώς και οι μέθοδοι διδασκαλίας, είναι σημαντικοί παράγοντες, οι οποίοι μαζί με το αναλυτικό πρόγραμμα επιδρούν στην κοινωνικοποίηση των παιδιών γενικότερα, στην ανάπτυξη των χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους και συμβάλλουν μεταξύ άλλων και στη διαμόρφωση και στην εδραίωση των αντιλήψεών τους για τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων.

Ένα σχολείο, για παράδειγμα, που είναι πολύ αυστηρό, με άκαμπτες και αδιαπραγμάτευτες ηθικές αξίες, δημιουργεί ένα ασφυκτικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Το σχολείο αυτό εξαναγκάζει τους μαθητές σε υποκριτικές συμπεριφορές, σε φαντασιωτικές προσεγγίσεις για το άλλο φύλο και τους δημιουργεί πάρα πολλές ενοχές για τη σεξουαλικότητά τους. Η σεξουαλικότητα και κάθε αναφορά γύρω από αυτή ποινικοποιείται και όλες οι συμπεριφορές που σχετίζονται με αυτή αντιμετωπίζονται μέσα από ένα πλέγμα αυστηρότητας και ιεραρχικής ακαμψίας. Αντίθετα, ένα σχολείο ευέλικτο, δημοκρατικό και αντιαυταρχικό, καλλιεργώντας την υπευθυνότητα και την ανάληψη προσωπικής ευθύνης στη συμπεριφορά των μαθητών/τριών του, δεν αρνείται να δει και να συζητήσει για τις πραγματικές τους

ανάγκες, μέσα όμως σε ένα πλαίσιο σαφώς οριοθετημένο, το οποίο έχει από κοινού αποφασιστεί και συνδιαμορφωθεί.

Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων, όρος που σαφώς προτιμούμε από τον όρο σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, δεν περιλαμβάνει όμως απλά την ενημέρωση των μαθητών γύρω από ζητήματα σεξουαλικής λειτουργίας. Η αγωγή των διαφυλικών σχέσεων αφορά κυρίως στην ουσιαστική διαπαιδαγώγηση των παιδιών για την υγιή ανάπτυξη των διαφυλικών σχέσεων. Δεν απαγορεύει την επαφή των παιδιών με τη σεξουαλικότητα τους και προτείνει την εκμάθηση συγκεκριμένων τρόπων για την κοινωνικοποιημένη έκφρασή της. Η διαδικασία αυτή θα είναι επιστημονικά και παιδαγωγικά ελεγχόμενη και σύμφωνη με την ηλικία των παιδιών, όπως άλλωστε πρέπει να είναι και κάθε πρόγραμμα που εφαρμόζεται μέσα στο σχολείο.

Ωστόσο, υπάρχουν πολλά ερωτήματα και πολλές αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τον χρόνο έναρξης του προγράμματος αυτού, πότε δηλαδή τα παιδιά είναι έτοιμα και πότε αρχίζουν να έχουν ενδιαφέροντα και απορίες γύρω από τα θέματα αυτά. Η εμπειρία από χώρες του εξωτερικού, που έχουν ήδη εφαρμόσει προγράμματα σεξουαλικής αγωγής κυρίως σε πληθυσμούς εφήβων και μετεφήβων, έχει δείξει ότι υπάρχουν θετικά αποτελέσματα στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των εφήβων, χωρίς ωστόσο να έχουν λείψει και κάποιες φωνές αμφισβήτησης ως προς την ανάγκη καλύτερου προσδιορισμού του περιεχομένου και των στόχων της προσπάθειας αυτής. Στην Ελλάδα έχουν γίνει αρκετές έρευνες σχετικά με τη διερεύνηση του θέματος αυτού, οι οποίες έχουν ασχοληθεί με την καταγραφή των απόψεων των εφήβων και των οικογενειών τους. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά δύο από αυτές.

Στην πρώτη έρευνα (Μπεζεβέγκης, Γιαννίτσας & Γεωργουλέας 1995), που έγινε από τον Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών σε δείγμα εφήβων, επισημαίνεται ότι τα παιδιά αρχίζουν να δείχνουν ενδιαφέρον για θέματα σεξουαλικής λειτουργίας σε ηλικία από 11-13 ετών, με τα αγόρια να εκδηλώνουν πρώτα το ενδιαφέρον τους σχετικά. Το εύρημα αυτό φαίνεται να συμφωνεί και με έρευνες σε πληθυσμούς άλλων χωρών. Φαίνεται, επίσης, ότι οι έφηβοι καταφεύγουν για την αρχική πληροφόρησή τους σε πρόσωπα, παρά σε άλλα μέσα και πηγές. Μάλιστα, τα πρόσωπα αυτά είναι μέσα από την οικογένειά τους, σε αντίθεση με τα ευρήματα άλλων ερευνών του εξωτερικού που δείχνουν ότι οι φίλοι είναι η κύρια πηγή πληροφόρησης για τους εφήβους. Το γεγονός αυτό δείχνει τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει η οικογένεια στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του εφήβου, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, με τη μητέρα να παίζει κυρίαρχο ρόλο στο θέμα αυτό σε σχέση με τον πατέρα. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η μητέρα είναι αυτή που περνά περισσότερο χρόνο με τα παιδιά και έχει τη

μεγαλύτερη συναισθηματική εγγύτητα μαζί τους, ενώ για τα κορίτσια είναι αποκλειστικά η πιο κατάλληλη για να εξηγήσει τα θέματα αυτά.

Οι φίλοι και οι συνομήλικοι είναι για τους Έλληνες εφήβους η δεύτερη πηγή πληροφόρησης. Στην ομάδα των συνομηλίκων ένα από τα αγόρια έχει κεντρικό ρόλο και λειτουργεί ως «εκπαιδευτής» για τους υπολοίπους. Σε μεγαλύτερη ηλικία, κυρίως μετά τα 15 έτη, οι έφηβοι προσανατολίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην ομάδα των συνομηλίκων ή σε άλλες πηγές (τηλεόραση, κινηματογράφο, περιοδικά). Εδώ είναι σκόπιμο να επισημάνουμε το ρόλο του internet, το οποίο έχει κυριεύσει κυριολεκτικά τη ζωή των εφήβων και η επίδρασή του πιθανόν να αλλάζει πολλά από τα δεδομένα παλαιότερων ερευνών σχετικά και με το θέμα αυτό. Στην ηλικία, επίσης, από 15-17 ετών, φαίνεται ότι αρχίζει να διαμορφώνεται και η προσωπική εμπειρία των εφήβων γύρω από τα ζητήματα αυτά, αφού ο έλληνας έφηβος αρχίζει στην ηλικία αυτή να πειραματίζεται ενεργά στις σχέσεις του με το άλλο φύλο.

Στη δεύτερη πιο πρόσφατη έρευνα με τίτλο «Σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των εφήβων στην Ελλάδα» (Κιρανά, Νακοπούλου, Ακρίτα & Παπαχαρίτου, 2007) του κέντρου σεξουαλικής και αναπαραγωγικής υγείας του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, η οποία έγινε σε γονείς εφήβων και σε ειδικούς σεξουαλικής υγείας, προέκυψε ότι οι γονείς σε ποσοστό 91% συζητούν με τα παιδιά τους για τα θέματα αυτά. Ωστόσο, μόνο το 47% των γονέων δηλώνουν ότι το θέμα της ενημέρωσης των εφήβων αυτό δεν τους δυσκολεύει πολύ, αλλά τους δυσκολεύει μέτρια. Ακόμα, όπως φάνηκε στην έρευνα αυτή, το 70% των γονέων πιστεύουν ότι η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα παιδιά πρέπει να ξεκινά πριν την εφηβεία. Όσον αφορά στη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα σχολεία, η συντριπτική πλειοψηφία των γονέων (το 80%) δε θεωρεί ότι το σημερινό σχολείο είναι κατάλληλο και επαρκές, προκειμένου να παρέχει αυτού του είδους τη διαπαιδαγώγηση στους μαθητές του.

Αξιοσημείωτο όμως είναι το γεγονός ότι παρά την πεποίθηση των γονέων ότι, αν και δυσκολεύονται με τα θέματα αυτά της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, θεωρούν πως τα συζητούν αρκετά με τους εφήβους γιούς ή τις έφηβες κόρες τους (ποσοστό 91%), οι ειδικοί για τη σεξουαλική υγεία δηλώνουν ότι θεωρούν πως μόνο ένας (1) στους τρεις (3) Έλληνες γονείς σήμερα είναι έστω και λίγο ευαισθητοποιημένος στα ζητήματα αυτά σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης των εφήβων. Δηλαδή, οι ειδικοί με τα δικά τους κριτήρια κρίνουν εντελώς ανεπαρκή τη διαπαιδαγώγηση που οι Έλληνες γονείς παρέχουν σήμερα στα παιδιά τους, σε θέματα διαφυλικών σχέσεων. Όσον αφορά στους εφήβους, η έρευνα αυτή καταγράφει ότι το 51% των εφήβων, παρά τη διαφαινόμενη αδυναμία των γονιών τους να τους παρέχουν ουσιαστική σεξουαλική

διαπαιδαγώγηση, είναι εξαιρετικά ευαισθητοποιημένοι γύρω από τα ζητήματα διαχείρισης της σεξουαλικότητάς τους.

Αν λοιπόν θεωρήσουμε σωστή την άποψη των επαγγελματιών του χώρου, δύο είναι κυρίως οι ομάδες στόχοι προκειμένου να προχωρήσουν με ουσιαστικό τρόπο στην Ελλάδα τα θέματα της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων: η οικογένεια και το σχολείο. Ο συνδυασμός των παρεμβάσεων αυτών, τόσο στην οικογένεια όσο και στο σχολείο, είναι οπωσδήποτε ιδανικός για την επίτευξη των στόχων. Όσον αφορά στην προώθηση της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων στην οικογένεια, απαιτείται η ισχυροποίηση και η επέκταση σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό του θεσμού των Σχολών Γονέων σε ολόκληρη την Ελλάδα. Οι Σχολές Γονέων, μέσα από τη λειτουργία τους, θα ενημερώσουν σωστά και θα προετοιμάσουν κατάλληλα τους γονείς, προκειμένου αυτοί να χειριστούν σωστά τα θέματα αυτά μέσα στην οικογένειά τους. Για μαζικότερη, όμως, διάχυση των ευεργετικών αποτελεσμάτων της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων στους νέους είναι σκόπιμο να προετοιμαστεί κατάλληλα το εκπαιδευτικό μας σύστημα, ώστε να αποκτήσει τη γνώση αλλά και την παιδαγωγική επάρκεια που απαιτείται για τη διαχείρισή του ζητήματος αυτού. Ωστόσο, αν και ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου δήλωνε σε ημερήσια εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας το 1964 (Βήμα, 1.11.1964) ότι *«το θέμα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης δεν έχει μέχρι σήμερα τεθεί επίσημα. Δεν υπάρχουν σχέδια, δεν υπάρχει πρόγραμμα, υπάρχει όμως η βεβαιότητα πως το ζήτημα θα απασχολήσει σύντομα και το Υπουργείο Παιδείας»*, μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει τίποτα ουσιαστικό προς αυτή την κατεύθυνση.

Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι τα στοιχεία που ανακοινώνονται από χώρες όπως η Αγγλία και η Αμερική είναι σοκαριστικά. Δεν αφήνουν, πιστεύουμε, άλλα περιθώρια για αναβολή παροχής εκπαίδευσης και κατάλληλης αγωγής στους νέους. Οι εγκυμοσύνες σε κορίτσια 10 και 11 ετών δεν είναι πια τόσο σπάνιο φαινόμενο και τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα κάνουν θραύση στον εφηβικό πληθυσμό. Σαραντα εγκυμοσύνες ανήλικων κοριτσιών κάτω από 13 ετών επίσης αποκαλύπτει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Μ. Βρετανίας. Κατά το διάστημα από το 2000 έως το 2007 στην Αγγλία και την Ουαλία υπήρξαν 2.527 εγκυμοσύνες 13χρονων κοριτσιών, 14.777 εγκυμοσύνες 14χρονων και 45.861 εγκυμοσύνες 15χρονων, ενώ οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι οι πραγματικοί αριθμοί μπορεί να είναι υψηλότεροι, καθώς δεν είναι γνωστός ο αριθμός των παράνομων εκτρώσεων και των αποβολών. Στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι 60% των ανήλικων κοριτσιών έχουν κάνει έκτρωση. «Τραγικούς», χαρακτήρισε τους αριθμούς αυτούς ο Καθηγητής Frank Furedi από το Πανεπιστήμιο του Kent. «Δείχνουν τις συνέπειες της 'σεξουαλικοποίησης' της

παιδικής ηλικίας», όπως δήλωσε ο ίδιος στην εφημερίδα «The Sun», η οποία δημοσίευσε τα παραπάνω στοιχεία.

Στην Αμερική, ένα στα τέσσερα κορίτσια εφηβικής ηλικίας έχουν αναπτύξει σεξουαλικά μεταδιδόμενο νόσημα. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις, μετά την πρώτη τους σεξουαλική επαφή. Επίσημες οδηγίες που εκδόθηκαν στην Αγγλία, προτείνουν ότι τα παιδιά ήδη από επτά ετών πρέπει να μαθαίνουν για την εφηβεία και τις σεξουαλικές σχέσεις σε υποχρεωτικά μαθήματα σεξουαλικής εκπαίδευσης στα σχολεία. Επίσης, ανακοινώθηκαν σχέδια της κυβέρνησης να διατίθενται τεστ εγκυμοσύνης σε κορίτσια από 11 ετών και άνω ακόμα και στα ιατρεία των σχολείων.

Ο Παρασκευόπουλος (1995), σε ό,τι αφορά στην αγωγή των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο, πρόττεινε η έμφαση να δοθεί σε μια διδακτική-μαθησιακή διαδικασία. Η διαδικασία αυτή θα καλύπτει όλες τις πλευρές των διαφυλικών σχέσεων: τη βιολογική - ιατρική, την κοινωνική - νομική, την ψυχολογική - θυμική και τη διαπροσωπική - ηθική. Ο όγκος αυτός της ύλης θα χωριστεί σε δύο κύκλους, σύμφωνα με τον ίδιο. Στον κοινό - υποχρεωτικό κύκλο και στον κυμαινόμενο -προαιρετικό κύκλο. Ο πρώτος, ο υποχρεωτικός κύκλος, θα προσφέρεται σε όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως, μέσα από μια διαθεματική προσέγγιση. Η ύλη δηλαδή αυτή θα υπάρχει διάχυτη σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα. Τα βασικά στοιχεία του πρώτου αυτού κύκλου θα ενσωματώνονται, επομένως, στην ύλη όλων των μαθημάτων που διδάσκονται σήμερα στο σχολείο και η ευθύνη για την αποτελεσματικότητά του θα επιμερίζεται σε όλους τους διδάσκοντες του σχολείου. Ο δεύτερος κύκλος θα είναι καθαρά προαιρετικός για όποιον θέλει να τον παρακολουθήσει, με επιλεγόμενες θεματικές ενότητες και θα απευθύνεται τόσο σε μαθητές όσο και σε γονείς, κ.λπ. Θα γίνεται κατά κανόνα εκτός ωραρίου λειτουργίας του σχολείου και θα συμμετέχουν σε αυτόν εξειδικευμένοι επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Με βάση τα παραπάνω δε θα υπάρχει σε καμία βαθμίδα της εκπαίδευσης ξεχωριστό μάθημα «σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης» ή «αγωγής των διαφυλικών σχέσεων» στο ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου. Όσον αφορά, τέλος, στο δεύτερο κύκλο, τα μαθήματα θα διαμορφώνονται υπό μορφή ανεξάρτητων διαλέξεων, περίπου σαν τα προγράμματα λαϊκής επιμόρφωσης.

Σήμερα, πιστεύουμε ότι οι συνθήκες έχουν πια ωριμάσει για την εισαγωγή αυτών των προγραμμάτων στα σχολεία. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα ήταν σκόπιμη η διαθεματική διάχυση των σχετικών εννοιών και των συνοδευτικών δραστηριοτήτων σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα. Στη συνέχεια, οι θεματικές ενότητες τόσο του πρώτου όσο και του του δεύτερου κύκλου -όπως τον αναφέρει ο Παρασκευόπουλος- θα μπορούσαν να ενταχθούν μέσα στο κα-

νονικό πρόγραμμα του σχολείου στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης, το γυμνάσιο και το λύκειο, με την εισαγωγή ενός ανεξάρτητου μαθήματος: Αγωγή των Διαφυλικών Σχέσεων. Το μάθημα αυτό θα διδάσκεται από ομάδες εξειδικευμένων καθηγητών, οι οποίοι θα έχουν κατάλληλη εκπαίδευση και συνεχή επιμόρφωση και υποστήριξη. Αυτοί θα περιέρχονται τα σχολεία, όχι όμως για να συμβουλεύουν απλά τους καθηγητές πώς να κάνουν το μάθημα, αλλά για να διδάσκουν οι ίδιοι τους μαθητές των γυμνασίων και των λυκείων. Οι κύριοι στόχοι του μαθήματος της Αγωγής των Διαφυλικών Σχέσεων πρέπει να είναι (Βαϊδάκης, 1995):

Να καταστήσει τους έφηβους ικανούς για καλύτερες διαπροσωπικές σχέσεις

Να τους προετοιμάσει, ώστε να μπορούν να διαχειριστούν σωστά τη συμβίωσή τους με το άλλο φύλο

Να μπορούν να απολαμβάνουν την ερωτική λειτουργία απαλλαγμένοι από προκαταλήψεις, ενοχές και άγχος

Να προφυλάξει το άτομο στην εφηβεία από ψυχοτραυματισμούς γύρω από τη σεξουαλική του λειτουργία, που μπορεί να το ακολουθούν για ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του

Να μειώσει σημαντικά τα σεξουαλικά προβλήματα, τις ανεπιθύμητες επιπτώσεις και τις δυσλειτουργίες στην ερωτική πράξη

Να περιορίσει τη συχνότητα της εφηβικής εγκυμοσύνης

Να ελαχιστοποιήσει τη συχνότητα εμφάνισης αφροδισίων νοσημάτων.

Γενικά, τα προγράμματα αυτά της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο μπορούν να είναι και ως μαθήματα ενταγμένα στο αναλυτικό πρόγραμμα αλλά και ως επιπλέον δραστηριότητες στο πλαίσιο των προγραμμάτων αγωγής υγείας. Σύμφωνα, όμως, με τον Tremblay (1998), υπάρχουν κάποιες απαραίτητες προϋποθέσεις γι αυτό:

- η αποδοχή τους από τον κεντρικό διοικητικό φορέα.
- ο σαφής προσδιορισμός των στόχων.
- η δημιουργία και η διατήρηση δικτύων επικοινωνίας μέσα στην ευρύτερη κοινότητα: γονείς, σύλλογος εκπ/κων, διοικητικές και θρησκευτικές αρχές.
- το ειδικευμένο εκπαιδευμένο προσωπικό.
- η οικονομική στήριξη.
- η συστηματική ένταξη της σεξουαλικής αγωγής σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Θα πρέπει εδώ, επίσης, να σημειώσουμε ότι σήμερα υπάρχουν ήδη κά-

ποια βιβλία του Υπουργείου Παιδείας και του Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, τα οποία έχουν εκδοθεί το 2008 και απευθύνονται σε δύο ηλικιακές ομάδες μαθητών: 6-8 ετών και 9-12 ετών, αντίστοιχα. Τα βιβλία αυτά περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων και αναλυτικά στοιχεία ανατομίας για τα γεννητικά όργανα καθώς και βασικούς κανόνες υγιεινής και για τα δύο φύλα και εντάσσονται στην ευρύτερη θεματική των προγραμμάτων αγωγής υγείας. Τα προγράμματα γίνονται σε εθελοντική βάση από κατάλληλα εκπαιδευμένους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι υπηρετούν ήδη στα σχολεία, με την υποστήριξη των υπευθύνων αγωγής υγείας και των Σχολικών Συμβούλων.

Στην ύλη των βιβλίων περιλαμβάνονται 12 συναντήσεις 1,5 ώρας του υπεύθυνου εκπαιδευτικού με τους μαθητές που συμμετέχουν σε αυτά. Οι συναντήσεις αυτές προβλέπουν αποκλειστικά βιωματικές δραστηριότητες των μαθητών. Οι μαθητές χωρίζονται σε μικρές ομάδες για την πραγματοποίησή τους και ο εκπαιδευτικός έχει κυρίως συντονιστικό ρόλο. Επίσης, προβλέπονται και 2 ενημερωτικές συναντήσεις με τους γονείς των μαθητών που παρακολουθούν τα προγράμματα. Ωστόσο, η υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών δεν είναι υποχρεωτική και -μέχρι σήμερα τουλάχιστον- δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη απήχηση στους εκπαιδευτικούς. Οι βασικές αρχές του προγράμματος, όσο και η μεθοδολογική - διδακτική προσέγγιση της αγωγής των διαφυλικών σχέσεων στο σχολείο αποκλειστικά με βιωματικές δραστηριότητες, είναι πάντως απόλυτα ενδεδειγμένα τόσο σε σχέση με το περιεχόμενο όσο και σε σχέση με τους στόχους του προγράμματος αυτού.

Προβλήματα στις διαφυλικές σχέσεις

Οι διαφυλικές σχέσεις έχουν και την άσχημη όψη τους, που σχετίζεται με τη βία. Η βία, όταν συμβαίνει ανάμεσα σε ζευγάρια που συγκατοικούν, αποκαλείται ενδοοικογενειακή. Ακραία μορφή σωματικής και ψυχικής βίας, αποτελεί ο βιασμός.

Περιστατικά βίας αλλά και απλή ασυμφωνία ανάμεσα στο ζευγάρι οδηγούν πολλές φορές στη λύση του γάμου και στο διαζύγιο. Η λύση του γάμου δεν είναι κάτι ασυνήθιστο στην εποχή μας. Το βέβαιο είναι ότι αυτή, εκτός από τα προβλήματα που λύνει, φέρνει επίσης και πολλά άλλα τόσο για το ζευγάρι όσο και για τους οικείους τους και περισσότερο για τα παιδιά.

Η σεξουαλική παρενόχληση, τέλος, είναι η παραβίαση της σεξουαλικής ελευθερίας του ατόμου και της ελεύθερης, χωρίς άσκηση βίας έκφρασης της σεξουαλικής του προτίμησης και επιθυμίας. Η σεξουαλική παρενόχληση συνιστά ουσιαστικά προσβολή στον τομέα της γενετήσιας ζωής.

5. 1 Ενδοοικογενειακή Βία

Ενδοοικογενειακή βία ονομάζεται η κάθε μορφής βία, σωματική ή άλλη, η οποία ασκείται από ένα μέλος της οικογένειας στα υπόλοιπα. Οικογένεια ή κοινότητα, σύμφωνα και με την ισχύουσα νομική αντίληψη, αποτελούν όλα τα άτομα τα οποία συνοικούν και μοιράζονται την ίδια στέγη. Δηλαδή, οικογένεια, σύμφωνα και με το νόμο είναι αυτή που αποτελείται από τους συζύγους ή τους γονείς αλλά και τους συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, καθώς και από τα φυσικά και τα εξ υιοθεσίας τέκνα τους.

Στην οικογένεια περιλαμβάνονται, επίσης, εφόσον συνοικούν κάτω από την ίδια στέγη, συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι και τετάρτου βαθμού, καθώς και κάθε ανήλικο πρόσωπο το οποίο συνοικεί μαζί με την οικογένεια.

5.1.1 Βία στο ζευγάρι

Ανάμεσα στα ζευγάρια υπάρχουν πολλά προβλήματα επικοινωνίας, τα οποία όχι λίγες φορές καταλήγουν σε περιστατικά βίας. Η βία αυτή συνήθως προέρχεται από τους άνδρες και έχει θύματα τις γυναίκες. Η βία δηλαδή έχει φύλο, είναι γένους αρσενικού. Είναι η βία που ασκείται από τον άνδρα-αφέντη εναντίον της σωματικά πιο αδύναμης γυναίκας. Πολλές γυναίκες κακοποιούνται συστηματικά και υφίστανται βία μέσα στη σχέση και κυρίως μέσα στο γάμο. Το ζήτημα της Βίας κατά των Γυναικών αναφέρθηκε για πρώτη φορά στο Ναϊρόμπι, τον Ιούλιο του 1985, στην Παγκόσμια Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τις Γυναίκες. Σύμφωνα, επίσης, με την IV Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τις Γυναίκες (Πεκίνο 1995), η βία κατά των γυναικών είναι: «Μία εκδήλωση των ιστορικά ανισότιμων σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Η βία των ανδρών έχει τις ρίζες της στην πατριαρχία τους, αποτελεί μηχανισμό ελέγχου και εξουσίας επί των γυναικών». Οι γυναίκες που ζουν κάτω από συνθήκες βίας συνήθως σιωπούν, κλείνονται στον εαυτό τους, χάνουν τον αυτοσεβασμό και την αυτοπεποίθησή τους, η αυτοεκτίμησή τους μειώνεται, νιώθουν παγιδευμένες και συχνά παρουσιάζουν συμπτώματα μελαγχολίας και κατάθλιψης. Συνήθως θεωρούν τον εαυτό τους υπαίτιο για ό,τι τους συμβαίνει.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του 2006 από τα Συμβουλευτικά Κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά, τα οποία ανήκουν στη Γενική Γραμματεία Ισότητας, φαίνεται ότι η ενδοοικογενειακή βία αφορά σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και έχει συνεχώς αυξητικές τάσεις. Μια άλλη βέβαια ανάγνωση των ίδιων αποτελεσμάτων θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι σήμερα τα περιστατικά βίας καταγγέλλονται πιο εύκολα από παλιά. Αυτό πάντως που προκύπτει χωρίς αμφιβολία είναι ότι μια γυναίκα μπορεί να υπάρξει θύμα κακοποίησης ανεξαρτήτως της οικονομικής της κατάστασης, αφού 6 στις 10 γυναίκες που απευθύνθηκαν στα κέντρα αυτά ύστερα από κακοποίηση, είχαν μέτρια ή και καλή οικονομική κατάσταση. Το 67% είναι έγγαμες και 1 στις 5 διαζευγμένες ή σε διάσταση. Ακόμα, 7 στις 10 κακοποιημένες γυναίκες είναι Δευτεροβάθμιας, Τεχνολογικής ή ακόμα και Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η γυναίκα ενδέχεται να καταστεί θύμα βίας, ανεξαρτήτως του μορφωτικού επιπέδου της. Επίσης, η διάρκεια της σχέσης των κακοποιημένων γυναικών με τον δράστη φαίνεται ότι είναι μακροχρόνια, αφού 2 στις 3 γυναίκες-θύματα βρίσκονται σε αυτή τη σχέση περισσότερο από 10 χρόνια και μάλιστα η 1 στις 3 είχε ήδη υποστεί βία και πριν το γάμο. Πιθανόν αυτό να

σχετίζεται και με τη γενικότερη κοινωνική ανοχή στη βία, που οδηγεί τελικά στο στιγματισμό και την ενοχοποίηση του ίδιου του θύματος.

Για την άμεση καταγγελία ανάλογων περιστατικών αλλά και την παροχή υποστήριξης στις γυναίκες θύματα βίας η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων έθεσε σε 24ωρη λειτουργία από το Μάρτιο του 2011 και μια **τηλεφωνική γραμμή S.O.S., το 15900**. Μέσα στον πρώτο κιάλας μήνα λειτουργίας της, σύμφωνα με ανακοίνωση της Γραμματείας, η γραμμή αυτή, αν και δεν είχε προλάβει να γίνει ευρύτερα γνωστή στο ευρύ κοινό, δέχτηκε 464 κλήσεις, από τις οποίες οι 398 αφορούσαν περιπτώσεις κακοποίησης γυναικών. Από αυτές, οι 303 ήταν καταγγελίες των ίδιων των κακοποιημένων γυναικών και πιο συγκεκριμένα: 281 κλήσεις για περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας από σύζυγο ή σύντροφο, 2 κλήσεις για σεξουαλική παρενόχληση, 6 κλήσεις για βιασμό. Οι 14 κλήσεις αφορούσαν καταγγελίες γυναικών για άσκηση βίας από κάποιο τρίτο πρόσωπο, άγνωστο ή γνωστό, του ευρύτερου όμως κοινωνικού περιβάλλοντος.

Επίσης, η τηλεφωνική γραμμή S.O.S. δέχθηκε και 95 κλήσεις από τρίτα πρόσωπα, όπως συγγενείς, φίλο/-ν, κ.λπ., οι οποίες αφορούσαν σε καταγγελία περιπτώσεων κακοποίησης γυναικών του περιβάλλοντός τους. Τέλος, 66 ακόμα κλήσεις αφορούσαν σε γενικότερα θέματα, όπως λειτουργία της γραμμής, ευρύτερη πληροφόρηση σχετικά, κ.λπ. Από τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία για τη συχνότητα των καταγραφέντων περιστατικών μέσα στον έναν μόλις μήνα λειτουργίας αυτής της γραμμής SOS, διαπιστώνουμε δύο πράγματα κυρίως: 1. Ότι οι γυναίκες κακοποιούνται ακόμα και σήμερα συστηματικά από τους άνδρες, και 2. Ότι θύτες είναι συνήθως οι σύζυγοι ή οι σύντροφοι των γυναικών αυτών. Το γεγονός της συνεχιζόμενης κακοποίησης των γυναικών δείχνει ότι η γυναίκα είναι ακόμα πολύ πιο ευάλωτη σε ορισμένους τομείς σε σχέση με τον άνδρα.

Όσον αφορά στους δράστες ενδοοικογενειακής βίας, αυτοί σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία, μπορεί να είναι άνδρες οποιουδήποτε μορφωτικού και οικονομικού επιπέδου. Συγκεκριμένα, 6 στους 10 δράστες είναι Δευτεροβάθμιας, Τεχνολογικής ή Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης, ενώ μόλις 1 στους 10 είναι άνεργος. Η κατανάλωση αλκοόλ ή η χρήση τοξικών ουσιών σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί την κύρια αιτία εκδήλωσης βίας, αφού 6 στους 10 δράστες ενδοοικογενειακής βίας δεν κάνουν χρήση ουσιών, όπως αλκοόλ, ναρκωτικά ή ψυχοφάρμακα. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων που φτάνουν σε καταγγελία, δράστης είναι ο σύζυγος του θύματος (ποσοστό 82%), ενώ μόλις στο 12% ως δράστης καταγγέλεται ο σύντροφος. Σε πολύ μικρότερα ποσοστά, επίσης, παρατηρούνται και περιπτώσεις κακοποίησης της γυναίκας από άλλο άτομο του οικογενειακού ή κοινωνικού της περιγύρου, όπως πατέρα, αδελφός, τέκνο, κ.λπ. (Πηγή: portal.kathimerini.gr).

Από όσα αναφέραμε παραπάνω, αποδεικνύεται ότι η ανοχή στη βία και η αποφυγή του κοινωνικού στιγματισμού της οδηγεί τελικά στην αποδοχή της εκδήλωσής της ως ένα ακόμα χαρακτηριστικό του ανδρικού ρόλου. Ο Malamuth (1986) έδειξε ότι τα υψηλά επίπεδα σεξουαλικής επιθετικότητας μπορεί να προβλεφθούν όταν γνωρίζουμε: 1. την εκθρότητα των ανδρών απέναντι στις γυναίκες, 2. την επιθυμία τους να τις κυριαρχήσουν, 3. την αποδοχή της δύναμης στις σεξουαλικές σχέσεις και 4. το ατομικό ιστορικό επιθετικότητας. Για την νομική, πάντως, αντιμετώπιση του σοβαρού αυτού προβλήματος της ενδοοικογενειακής βίας στην Ελλάδα, ψηφίστηκε ο νόμος 3500/2006, ο οποίος προβλέπει ιδιαίτερα αυστηρές κυρώσεις για τους δράστες και μεταξύ άλλων αναφέρει:

Άρθρο 1

1. Ενδοοικογενειακή βία, είναι η τέλεση αξιόποινης πράξης σε βάρος μέλους της οικογένειας.
2. α. οικογένεια ή κοινότητα είναι αυτή που αποτελείται από συζύγους ή γονείς και συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας τέκνα τους.
β. στην οικογένεια περιλαμβάνονται, εφόσον συνοικούν, συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι τετάρτου βαθμού και πρόσωπα των οποίων επίτροπος, δικαστικός παραστάτης ή ανάδοχος γονέας έχει ορισθεί μέλος της οικογένειας, καθώς και κάθε ανήλικο πρόσωπο που συνοικεί στην οικογένεια.
γ. οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται και στην μόνιμη σύντροφο του άνδρα ή στον μόνιμο σύντροφο της γυναίκας και στα τέκνα, κοινά ή ενός εξ αυτών, εφόσον τα πρόσωπα αυτά συνοικούν, ως και στους τέως συζύγους.
3. Θύμα ενδοοικογενειακής βίας είναι κάθε πρόσωπο της προηγούμενης παραγράφου σε βάρος του οποίου τελείται αξιόποινη πράξη κατά τα άρθρα 6, 7, 8 και 9 του παρόντος. Θύμα είναι και το μέλος, στην οικογένεια του οποίου τελέσθηκε αξιόποινη πράξη, κατά τα άρθρα 299 και 311 του Ποινικού Κώδικα, καθώς και ο ανήλικος κατά την παράγραφο 2, ενώπιον του οποίου τελείται μία από τις αξιόποινες πράξεις της παρούσας.

Άρθρο 2

Απαγόρευση χρήσης βίας.

Η άσκηση βίας κάθε μορφής μεταξύ των μελών της οικογένειας απαγορεύεται.

5. 2 Διαζύγιο - Διάλυση της συζυγικής σχέσης

Διαζύγιο είναι η λύση του γάμου και η οριστική διάλυση της μεταξύ των δύο συζύγων συζυγικής σχέσης, ο πλήρης διαχωρισμός δηλαδή της κοινής τους ζωής και του κοινού «ζυγού», στον οποίο είχαν εθελοντικά δεσμευτεί με τον γάμο οι

δύο πρώην σύζυγοι. Με το διαζύγιο επέρχεται ένας διαχωρισμός του πυρήνα του ζευγαριού, που βρίσκεται στο κέντρο της οικογένειας. Όπως συμβαίνει και στη φυσική, κάθε επέμβαση που επιχειρεί να διασπάσει τη συνοχή του πυρήνα προκαλεί έκλυση μεγάλης ποσότητας ενέργειας. Έτσι και σε αυτό το ευαίσθητο και ζωτικό σημείο του πυρήνα της οικογένειας, το ζευγάρι, κάθε προσπάθεια διαχωρισμού και διάσπασής του προκαλεί μεγάλη έκλυση ενέργειας και έντονα φαινόμενα. Απελευθερώνονται δηλαδή δυνάμεις, που δε θα μπορούσε κανείς να υπολογίσει με ακρίβεια εκ των προτέρων. Μάλιστα, όσο πιο ισχυροί ήταν οι δεσμοί του ζευγαριού πριν από το διαζύγιο, τόσο μεγαλύτερης έντασης είναι και η συναισθηματική φόρτιση και τα γεγονότα που συνοδεύουν τη διάλυση αυτής της κεντρικής σχέσης, μέσα στο σύστημα της οικογένειας.

Όσον αφορά στα παιδιά, εφόσον αυτά υπάρχουν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία μετά το διαζύγιο των γονέων τους ζουν συνήθως με τις μητέρες (Χατζηχρήστου, 1999). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, για πάρα πολλά χρόνια, ο νέος αυτός τύπος οικογένειας να αποκαλείται μονογονεϊκή (single parent family). Ο όρος όμως αυτός ούτε περιγράφει σωστά τη νέα πραγματικότητα στη ζωή της οικογένειας και στη ζωή των παιδιών μετά το διαζύγιο, ούτε και έχει κάποια νομική ισχύ. Τελευταία, για τις περιπτώσεις διαζυγίου των δύο γονέων, χρησιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο οι όροι δυαδική μονογονεϊκή οικογένεια (double single parent family) αλλά και διπυρηνική οικογένεια (binuclear family), όπου η έμφαση ακόμα μετά το διαζύγιο εξακολουθεί είναι και στους δύο γονείς και όχι μόνο στη μητέρα, η οποία συνήθως –όπως αναφέραμε– αναλαμβάνει την επιμέλεια των παιδιών και συνεχίζει να ζει μαζί τους και μετά το διαζύγιο.

Το διαζύγιο μπορεί να είναι συναινετικό ή κατ' αντιδικία μεταξύ των δύο συζύγων. Το συναινετικό διαζύγιο αποτελεί μια σημαντική πρόοδο στην κατοχύρωση της ισότητας και της ισοτιμίας μεταξύ των δύο φύλων, αφού δεν απαιτείται στην περίπτωση αυτή η απόδειξη της υπαιτιότητας κανενός εκ των δύο πρώην συζύγων (no-fault divorce). Σύμφωνα με το νέο Οικογενειακό Δίκαιο στην Ελλάδα (Ν. 1329/83), αίτηση για συναινετικό διαζύγιο μπορούν να καταθέσουν και οι δύο σύζυγοι, μετά όμως από έναν τουλάχιστον χρόνο γάμου. Ορίζονται δύο ξεχωριστές συζητήσεις που απέχουν χρονικά μεταξύ τους κατά έξι μήνες και στη συνέχεια εκδίδεται το διαζύγιο. Στην περίπτωση που υπάρχουν παιδιά, υπάρχει ειδική μέριμνα για την εξασφάλιση της ανατροφής τους, αφού εκτός από την επιμέλεια που ανατίθεται με κοινή συναίνεση και παραχώρηση του ενός γονέα προς στον άλλο, υπάρχει και η γονική μέριμνα (άρθρα 1510-1514), η οποία όπως ορίζεται είναι καθήκον αλλά και δικαίωμα και των δύο γονέων.

Η νομική παραδοχή και μόνο ότι το ζευγάρι των συζύγων μπορεί συναινετικά από κοινού να προχωρήσει στη νόμιμη λύση του γάμου, χωρίς να υπάρχει ανά-

γκη απόδειξης της υπαιτιότητας του ενός ή του άλλου συζύγου, συνιστά από μόνη της μια σημαντική αλλαγή και άρση των αρνητικών στερεότυπων αντιλήψεων γύρω από το θέμα του διαζυγίου. Ένα σημαντικό, επίσης, βήμα προς την κατεύθυνση της ισότητας των φύλων είναι και η κατάργηση παλαιότερων διατάξεων που όριζαν ότι σε περίπτωση ύπαρξης παιδιών μικρότερων των δέκα ετών έπρεπε υποχρεωτικά να αναλαμβάνει την επιμέλεια η μητέρα, ενώ ο πατέρας αναλάμβανε μόνο την επιμέλεια των αγοριών που ήταν πάνω από δέκα ετών.

Είναι γεγονός ότι στην εποχή μας υπάρχει σημαντική αύξηση των διαζυγίων, διεθνώς. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει απαραίτητα ότι στην εποχή μας έχουν διαταραχτεί οι άλλοτε πιο αρμονικές σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, αλλά ότι η θεώρηση του γάμου ως μια διαδικασία θεσμικά κατοχυρωμένης οικονομικής εξασφάλισης εξασθενεί προοδευτικά, όπως άλλωστε εξασθενεί και ο ρόλος του γάμου για την κάλυψη κοινωνικών, συναισθηματικών, αλλά και ερωτικών αναγκών των δύο συζύγων (Χατζηχρήστου, 1999). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με άλλους φυσικά παράγοντες, έχει οδηγήσει σε μια γενικότερη αλλαγή της στάσης των ανθρώπων για το διαζύγιο σήμερα. Στις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες, σύμφωνα με τα στοιχεία φαίνεται ότι οι γυναίκες ζητούν συχνότερα διαζύγιο από τους άνδρες. Ωστόσο, ο χωρισμός και το διαζύγιο παραμένει μια ιδιαίτερα επώδυνη και σύνθετη διαδικασία με πολλές ψυχολογικές προεκτάσεις και όχι ένα απλό γεγονός στη ζωή της οικογένειας. Οι δεσμοί μεταξύ των δύο συζύγων λειτουργούν σε πολλά επίπεδα και αφορούν όλη την οικογένεια. Η απόφαση για το διαζύγιο, ακόμα και αν είναι συναινετική, και ο φυσικός χωρισμός που ακολουθεί δημιουργούν ποικίλες συναισθηματικές αντιδράσεις σε όλα τα μέλη της οικογένειας και φυσικά έχουν πολλές και σημαντικές επιπτώσεις και στα παιδιά.

Δεν είναι όμως μόνο τα παιδιά που επηρεάζονται αλλά και οι δύο γονείς που χωρίζουν, καθώς ο καθένας βιώνει τις επιπτώσεις του διαζυγίου με τον δικό του τρόπο. Όσον αφορά στον γονιό που μένει με τα παιδιά, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσει μετά το διαζύγιο ότι μπορεί και πρέπει να αναλαμβάνει όλους τους ρόλους ταυτόχρονα. Είναι π.χ. αδύνατο για μια μητέρα να αναλάβει και τον ρόλο του πατέρα ή αντίστροφα. Επομένως, οι δύο γονείς, ακόμα και μετά το διαζύγιο, είναι σημαντικό από κοινού να δεσμεύονται στη διατήρηση όχι μόνο της επικοινωνίας αλλά και της καλής σχέσης με τα παιδιά τους. Το διαζύγιο θα πρέπει να αποφορτίζει την ένταση στο ζευγάρι και όχι να την αναζωπυρώνει και να τη συντηρεί.

Επειδή τα επίπεδα λειτουργίας ενός γάμου είναι πολλά, όπως συναισθηματικό, σεξουαλικό, κοινωνικό, οικογενειακό, νομικό και οικονομικό (Χατζηχρήστου, 1999), κάθε ένα από αυτά τα επίπεδα κατά τη διαδικασία του διαζυγίου,

διαφοροποιείται σταδιακά. Για παράδειγμα, η ρήξη των συναισθηματικών δεσμών ανάμεσα στο ζευγάρι, προηγείται κατά πολύ του φυσικού χωρισμού. Οι κυριότερες συναισθηματικές αντιδράσεις των ατόμων που προκαλούνται από το διαζύγιο, είναι λύπη, θυμός, κατάθλιψη, αλλαγές στη διάθεση και στην αυτοεκτίμηση, παλινδρόμηση στη συμπεριφορά σε ό,τι αφορά στην ίδια την απόφαση του διαζυγίου, στρες, άγχος, συναισθηματική προσκόλληση του ενός συζύγου στον άλλο και δυσκολία αποχωρισμού αλλά και αισθήματα ανακούφισης και δημιουργίας σταδιακά μιας αποκατάστασης της προσωπικής ζωής, η οποία θα οδηγήσει σταδιακά σε νέες ευκαιρίες για προσωπική και οικογενειακή ζωή (Chiribora, Roberts & Stein, 1978).

Το διαζύγιο, όπως ήδη αναφέραμε είναι υπόθεση όλης της οικογένειας και επηρεάζει σημαντικά τα παιδιά, μάλιστα επηρεάζει διαφορετικά τα αγόρια και διαφορετικά τα κορίτσια. Τα παιδιά πολλές φορές αυτοενοχοποιούνται και αναλαμβάνουν εκείνα προσωπικά την ευθύνη για τον χωρισμό των γονέων τους. Στην ελληνική πραγματικότητα η κατάσταση γίνεται ακόμα πιο δύσκολη για το παιδί, αφού οι χωρισμένοι γονείς αποφεύγουν συνήθως να απευθυνθούν σε κάποιον ειδικό. Το διαζύγιο μπορεί να επιδράσει ακόμα και στη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας των παιδιών, όπως επιδρά επίσης πολλές φορές και στη σεξουαλική εξέλιξη των γονιών. Η ενδεχόμενη απουσία της μητέρας για παράδειγμα από τη ζωή του παιδιού, η οποία μπορεί με τον τρόπο αυτό να επιλέγει να αποστασιοποιείται συναισθηματικά από το προηγούμενο οικογενειακό σχήμα, προκαλεί στο παιδί συναισθηματική ρηχότητα, ενώ η απουσία του πατέρα μπορεί να προκαλέσει στο κορίτσι μια ανευθυνότητα στη διαχείριση και στην έκφραση της σεξουαλικότητάς της, με τάσεις μάλιστα υπερβολής. Τα παιδιά πενθούν κι αυτά για τον χωρισμό των γονιών τους, ενώ ταυτόχρονα βιώνουν εντάσεις και καβγάδες από την πλευρά τους, οι οποίες όμως δεν τους αφορούν.

5. 3 Σεξουαλική παρενόχληση

Η σεξουαλική παρενόχληση είναι η παραβίαση της σεξουαλικής ελευθερίας του ατόμου και της ελεύθερης, χωρίς άσκηση βίας, έκφρασης της σεξουαλικής του προτίμησης και επιθυμίας. Η σεξουαλική παρενόχληση συνιστά ουσιαστικά προσβολή στον τομέα της γενετήσιας ζωής. Ο δράστης, μέσα από τη σεξουαλική παρενόχληση, υποτιμά την αξιοπρέπεια του θύματος και ασκεί σε αυτό μια άμεση ή έμμεση μορφή βίας. Το θέμα της σεξουαλικής παρενόχλησης, αν και σε ένα βαθμό αφορά οπωσδήποτε και τους άνδρες, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις φαίνεται να είναι πρόβλημα που αντιμετωπίζουν κυρίως οι γυναίκες.

Σύμφωνα με τον νόμο (Ν.3896/2010) σεξουαλική παρενόχληση συνιστά «οποιαδήποτε μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής ή σωματικής συμπε-

ριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα με σκοπό την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός προσώπου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος». Επιπλέον, η σεξουαλική παρενόχληση εξομοιώνεται με διάκριση λόγω φύλου, που αφορά στον ίδιο βαθμό άνδρες και γυναίκες, και απαγορεύεται στον εργασιακό χώρο αλλά και κατά την αναζήτηση εργασίας.

Η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί πιο συχνά, σύμφωνα με τα καταγραφέντα περιστατικά, να συμβεί στον χώρο εργασίας. Η παρενόχληση μπορεί να περιλαμβάνει: ανεπιθύμητο άγγιγμα, έντονο και αδιάκριτο βλέμμα, λεκτική ή μη λεκτική συμπεριφορά σεξουαλικής φύσεως, προσβλητικές ερωτήσεις, σχόλια και υπονοούμενα για την εμφάνιση ή τη σεξουαλική ζωή, σεξουαλικά αστεία και προσβολές εναντίον του θύματος, παρουσίαση πορνογραφικού υλικού χωρίς τη συναίνεση του θύματος με στόχο τη δημιουργία αμηχανίας, εκβιασμό άμεσο ή έμμεσο προκειμένου να ενδώσει σε σεξουαλικές προτάσεις, η απόρριψη των οποίων θα έχει αρνητικές συνέπειες για την εργασία της, επίμονη παρακολούθηση, μηνύματα ερωτικού περιεχομένου στο mail ή στο κινητό ή, τέλος, βιασμό.

Η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας πολύ συχνά προέρχεται από πρόσωπα με ανώτερη ιεραρχικά θέση από το θύμα, γεγονός που αποτελεί σαφή κατάχρηση εξουσίας. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα εχθρικό, εκφοβιστικό, ταπεινωτικό και συνάμα προσβλητικό εργασιακό περιβάλλον για το θύμα, το οποίο στερείται του βασικού δικαιώματος της αυτοδιάθεσης και του αυτοπροσδιορισμού του στον χώρο εργασίας του, με βάση τα επαγγελματικά ή τα άλλα προσόντα που διαθέτει. Η αντιμετώπιση των γυναικών στο χώρο της εργασίας με τον τρόπο αυτό διαιωνίζει τα κοινωνικά στερεότυπα αναφορικά με το γυναικείο ρόλο, ενισχύοντας το στερεότυπο της υποτέλειας των γυναικών στους άνδρες. Έτσι, παρεμποδίζεται ουσιαστικά και η ισότιμη γυναικεία παρουσία στον εργασιακό χώρο. Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργαζόμενη γυναίκα, επιβεβαιώνει, ενισχύει και διαιωνίζει όλα τα κοινωνικά στερεότυπα για τη γυναίκα, του τύπου: «η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι και όχι στον εργασιακό χώρο», ή «ο ρόλος της γυναίκας είναι αυτός της συζύγου ή της ερωμένης και όχι της ισότιμης ή ακόμα και της ανώτερης συναδέλφου στη δουλειά».

Η καθηγήτρια Ποινικού Δικαίου του Α.Π.Θ. κ. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, σε σχετική εισήγησή της για τη σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας, την οποία έκανε με την ευκαιρία της παρουσίασης του νέου σχετικού νόμου στα μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, έδωσε τον εξής τίτλο: «Η νομική αντιμετώπιση ενός αθέατου εφιάλτη». Η κ. Συμεωνίδου-Καστανίδου ανέφερε ότι σύμφωνα με μια πρώτη έρευνα που έγινε σχετικά στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής σε ένα δείγμα 9.000 ατόμων, φάνηκε ότι το ποσοστό

εκείνων που είχαν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση ανερχόταν στο 88%. Σε αντίστοιχες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε 11 ευρωπαϊκά κράτη κατά τη δεκαετία 1987 – 1997, το ποσοστό ανερχόταν στο 30 – 50%. Ακόμα και σε μία πιο περιορισμένης έκτασης έρευνα, όπως ανέφερε, που έκανε στην Ελλάδα το 2003 το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, το ποσοστό των ατόμων που είχαν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση προσδιορίστηκε στο 10% περίπου.

Οι αρνητικές συνέπειες της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι πάρα πολλές. Το θύμα μπορεί να παρουσιάσει ψυχοσωματικές ασθένειες, να αισθάνεται υπερβολικό άγχος, μπορεί να έχει διαταραχές ύπνου, να εμφανίσει συναισθήματα απαξίωσης, κατάθλιψη, καθώς και μετα-τραυματικό στρες. Όταν η σεξουαλική παρενόχληση συμβαίνει στον εργασιακό χώρο, τότε τόσο το θύμα όσο και η επιχείρηση στην οποία αυτό εργάζεται, βλάπτονται και υφίστανται εκτός των άλλων και σοβαρότατες οικονομικές συνέπειες. Η σεξουαλική παρενόχληση, ιδιαίτερα στην περίπτωση που αφορά σε γυναίκες, παρεμποδίζει και την οικονομική αυτόαρκεια των γυναικών αυτών, καθώς τις ωθεί συνήθως εκτός εργασίας. Αυτό συμβαίνει γιατί το θύμα αδυνατεί να προσπλωθεί στη δουλειά του και συνήθως κάνει πολύ συχνές απουσίες ή παίρνει περισσότερες από το φυσιολογικό αναρρωτικές άδειες, ενώ είναι λιγότερο αποδοτικό στο έργο που του έχει ανατεθεί. Έτσι, η γυναίκα θύμα σεξουαλικής παρενόχλησης συχνά εξαναγκάζεται ακόμα και σε παραίτηση. Η επιχείρηση χάνει με τον τρόπο αυτό έμπειρο προσωπικό και εργατικό ή στελεχιακό δυναμικό, ενώ η αποδοτικότητα όλων των εργαζομένων συνολικά πέφτει, λόγω του αρνητικού και εχθρικού εργασιακού κλίματος που επικρατεί.

Ο νόμος 3488/2006, ψηφίστηκε για να κατοχυρώσει και νομικά την προστασία του ατόμου από τη σεξουαλική παρενόχληση. Ωστόσο, είναι σημαντικό το ίδιο το θύμα να μπορεί να αντιμετωπίζει έγκαιρα τις επιπτώσεις της παρενόχλησης, τόσο στο ατομικό όσο και στο εργασιακό επίπεδο. Αν ο δράστης είναι ισόβαθμο μέλος, τότε η αναφορά του γεγονότος σε κάποιον ανώτερο ίσως να βοηθήσει. Αν όμως ο θύτης είναι ανώτερο στέλεχος ή εργοδότης, τότε συνήθως πρέπει να ζητείται η αρωγή κάποιου συμβουλευτικού οργάνου σχετικού με την ισότητα των φύλων ή άλλου φορέα με εξειδίκευση και αρμοδιότητα ή ακόμα και εξειδικευμένου δικηγόρου. Σε πολλές χώρες, οι επιχειρήσεις ενθαρρύνονται να εκπαιδεύσουν τους εργαζόμενούς τους σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση, την αντιμετώπιση και την πρόληψή της. Ακόμα, στο εξωτερικό και τα εργατικά σωματεία, επίσης, έχουν αρχίσει να στηρίζουν τις εργαζόμενες που έχουν πέσει θύματα παρενόχλησης. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, οι σχετικές πρωτοβουλίες σε αυτόν τον τομέα της πρόληψης, της αντιμετώπισης και της προστασίας των εργαζομένων από τη σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας τους είναι ακόμα εξαιρετικά περιορισμένες.

Βιβλιογραφία

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαϊδάκης, Ν. (1995). Σεξουαλική αγωγή: Το περιεχόμενο και η αναγκαιότητά της. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βέικος, Θ. (1995). Γνώση και διαφυλικές σχέσεις. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βέικου, Μ. (2009). <http://www.thefylis.uoa.gr/fylopedia/index.php/>
- Γεώργας, Δ. (1995). Αξίες και διαφυλικές σχέσεις. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γιωσαφάτ, Μ. (2010). *Μεγαλώνοντας μέσα στην ελληνική οικογένεια. Η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού και ο ρόλος των γονιών: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Αρμός.
- Γιώτσα, Α. & Ζεργιώτης, Α. (2011). *Η αποδοχή των εφήβων στην ελληνική οικογένεια*. Ανακοίνωση στο 13ο Πανελλήνιο Συνεδριο της Ελληνικής Εταιρείας Ψυχολογικής Έρευνας. Αθήνα.
- Διαμαντής, Α. (1994). *Ξόβεργα με μέλι. Διηγήματα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Δραγώνα, Θ. (1995). Η αντίληψη του εαυτού και οι διαφορές των φύλων. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Θεοδώρου, Η., Κουτλής, Ε. (2001). *Η ισότητα των δύο φύλων στην εκπαίδευση*. www.auth.gr/virtualschool
- John Gray (2010). *Άνδρες από τον Άρη, γυναίκες από την Αφροδίτη*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Kalat, J. W. (1998). *Βιολογική Ψυχολογία*, τομ. 2, (επιμ. Α. Καστελλάκης, Δ. Χρηστίδης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κακαβούλης, Α. (1997). Στερεότυπα των φύλων και σχολική αγωγή. Στο (Επιμ. Δελγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ.) *Φύλο και Σχολική Πράξη*. Θεσ/νίκη: Βάνιας.
- Καραθανάση-Κατσαούνου, Α. (1995). Ο ρόλος του οικογενειακού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των διαφυλικών σχέσεων. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μποντελό, Κ., Εσταμπλέ. Ρ. (2007). *Κορίτσια. Διαφορές ναι, ανισότητες όχι*. Αθήνα: Μεταίχιμο.

- Λογοθέτη, Σ. (1998). *Η ταυτότητα και ο ρόλος της γυναίκας. Ρόλοι γυναικών και ολοκλήρωση της προσωπικότητας*. Αθήνα: Δαρδανός.
- Μαραγκουδάκη, (1993). *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων. Παιδικά αναγνώσματα στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Ουσσέας.
- Μουσούρου, Λ. (1990). Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός. Στο Σ. Τσίτουρα (Επιμ.), *Φροντίδα για την οικογένεια*. Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, Ελληνική Εταιρεία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών. Αθήνα.
- Μπαμπλέκου, Ζ. (1995). Οι στερεότυποι ρόλοι των δύο φύλων: « Τα αγόρια δεν κλαίνε!» ή « Αυτά δεν είναι παιχνίδια για κορίτσια!» Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπεζεβέγκης, Η., Γιαννίτσας, Ν., Γεωργουλέας, Γ., (1995). Πηγές πληροφόρησης εφήβων σε θέματα σεξουαλικής λειτουργίας και συμπεριφοράς. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ντάβου, Μ. & συν. (2007). *Αναπαραστάσεις Ανδρών και Γυναικών για τη Σχέση τους με το Άλλο Φύλο: Εικόνες του Συναισθήματος και της Σεξουαλικότητας*. Ερευνητικό Πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ- Πυθαγόρας. Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Τμήμα Επικοινωνίας & Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). *Εξελικτική Ψυχολογία, Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*. Τόμοι 4. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1992). *Ψυχολογία Ατομικών Διαφορών, Διατομικές, διομαδικές και ενδοατομικές διαφορές και αποκλίσεις*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1995). Διαφυλική αγωγή: Ένα μοντέλο για την εισαγωγή της στο ελληνικό σχολείο. Στο (Επιμ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ρήγα, Α.Β. (2001). *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις σε οργανισμούς, ομάδες και άτομα: Θεωρία, Έρευνα, Εφαρμογές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσαούσης, Δ. (1984). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (1995). Γεωγραφική κινητικότητα και διαφυλικές σχέσεις. Στο (Επιμ.

- I.N. Παρασκευόπουλος, Η. Μπεζεβέγκης, Ν. Γιαννίτσας & Α. Καραθανάση) *Διαφυλικές Σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζηχρήστου, Χ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων. Το διαζύγιο και τα παιδιά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, J.S. (1965). Inequity in social exchange. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 2, pp. 267-299). New York: Academic Press.
- Adler, A. (1998). *Understanding Human Nature*. Minesota Hazelden
- Anthony, E. J. & Benedek, T., eds. (1970), *Parenthood: Its Psychology and Psychopathology*. Boston, MA: Little, Brown
- Burns, R. (1977). Male and female perceptions of their own and the other sex. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 16, 213-220.
- Byne, W. (1994). The biological evidence challenged. *Scientific American*, 270(5), 50-55.
- Chiriboga, D. A. , Roberts, J., & Stein, J. A. (1978). Psychological well-being during marital separation. *Journal of Divorce*, 2, 21-36.
- Erikson, E. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Freud, S. (1964). An outline of psychoanalysis. In J. Strachey (Ed. And Trans.) *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. (Vol.23). London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1981). *The Psychopathology of everyday life* (Trans. A. Tyson). A.. N. Y.: W. W. Norton.
- Georgas, D. (1989). Changing family values in Greece: From collectivist to individualist. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 357-371.
- Georgas, D. (2006). Families and family change. In J. Georgas, J.W. Berry, Fons J.R. van de Vijver, C. Kagitsibasi & H. Poortinga, Eds. *Families Across Cultures*. N.Y.: Cambridge University Press.
- Haynes, J. D. (1995). A critique of the possibility of genetic inheritance of homosexual orientation. *Journal of Homosexuality*, 28(1/2), 91-113.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of interpersonal relations*. New York : Harper
- Jussim, I. & Eccles, G.S. (1992). Teacher expectations II: Construction and reflection of student achievement. *Journal of Personality and Social Psychology*. 63. 967-961.

- Kelley, H. H. and Thibaut, J. (1978) *Interpersonal relations: A theory of interdependence*, New York: Wiley.
- Kirana, P, Nakopoulou Ev., Akrita, I., Papaharitou, S. (2007). Attitudes of parents and health promoters in Greece concerning sex education of adolescents. *Sex Education*, Vol. 7, No. 3, August 2007, pp. 265–276
- Kovacs, D.M., Parker, J.G. & Hofman, I.W. (1996). Behavioral affective and social correlates of involvement in cross-sex friendships in elementary school. *Child Development*, 67, 2269-2286.
- La Freniere, P. Stayer, F.F. & Gauthier, R. (1984). The emergence of same-sex affiliative preferences among preschool peers: A developmental ethological perspective. *Child Development*. 55, 1958-1965.
- Maccoby, E.E. (1988). Gender as a social category. *Developmental Psychology*, 24, 755-765.
- Moreno, J. L. 1934. *Who Shall Survive?* Washington, DC: Nervous and Mental Disease Publishing Co.
- Parsons, T. (1943). The kinship system of the contemporary United States. *American Anthropologist* 45: 22-38.
- Singer R.D. & Singer, A. (1969). *Psychological Development in Children*. Philadelphia, Pennsylvania: W.B. Saunders Co.
- Tremblay, R. (1998). *Guide d' éducation sexuelle à l' usage des professionnels*. Editions Erès.
- Van Leeven, M.S. (1978). A cross-cultural examination of psychological differentiation in male and females. *International Journal of Psychology*, 13, 87-122.
- Winnicott, D. W. (1965). *The Family and Individual Development*. London: Tavistock.
- Winnicott, D. W. (1965). *Maturational Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of the Emotional Development*. London: Hogarth Press.

Παράρτημα

1. ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 3500 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 232 24.10.2006)

Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εκδίδομε τον ακόλουθο νόμο που ψήφισε η Βουλή:

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 1

Ορισμοί

Για τον παρόντα νόμο θεωρείται:

1. ενδοοικογενειακή βία, η τέλεση αξιόποινης πράξης, σε βάρος μέλους της οικογένειας, σύμφωνα με τα άρθρα 6, 7, 8 και 9 του παρόντος και τα άρθρα 299 και 311 του Ποινικού Κώδικα.

2. α. οικογένεια ή κοινότητα που αποτελείται από συζύγους ή γονείς και συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας τέκνα τους.

β. στην οικογένεια περιλαμβάνονται, εφόσον συνοικούν, συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι τετάρτου βαθμού και πρόσωπα των οποίων επίτροπος, δικαστικός παραστάτης ή ανάδοχος γονέας έχει ορισθεί μέλος της οικογένειας, καθώς και κάθε ανήλικο πρόσωπο που συνοικεί στην οικογένεια.

γ. οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται και στην μόνιμη σύντροφο του άνδρα ή στον μόνιμο σύντροφο της γυναίκας και στα τέκνα, κοινά ή ενός εξ αυτών, εφόσον τα πρόσωπα αυτά συνοικούν, ως και στους τέως συζύγους.

3. θύμα ενδοοικογενειακής βίας κάθε πρόσωπο της προηγούμενης παραγράφου σε βάρος του οποίου τελείται αξιόποινη πράξη κατά τα άρθρα 6, 7, 8 και 9 του παρόντος. Θύμα είναι και το μέλος, στην οικογένεια του οποίου τελέσθηκε αξιόποινη πράξη, κατά τα άρθρα 299 και 311 του Ποινικού Κώδικα, καθώς και ο ανήλικος κατά την παράγραφο 2, ενώπιον του οποίου τελείται μία από τις αξιόποινες πράξεις της παρούσας.

Άρθρο 2

Απαγόρευση χρήσης βίας

Η άσκηση βίας κάθε μορφής μεταξύ των μελών της οικογένειας απαγορεύεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΑΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 3

Η ενδοοικογενειακή βία ως τεκμήριο κλονισμού του γάμου

Το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 1439 του Αστικού Κώδικα αντικαθίσταται ως εξής:

“Εφόσον ο εναγόμενος δεν αποδεικνύει το αντίθετο, ο κλονισμός τεκμαίρεται σε περίπτωση διγαμίας ή μοικείας αυτού, εγκατάλειψης του ενάγοντος ή επιβουλής της ζωής του από τον εναγόμενο, καθώς και σε περίπτωση άσκησης από τον εναγόμενο ενδοοικογενειακής βίας εναντίον του ενάγοντος.”

Άρθρο 4

Σωματική βία σε βάρος ανηλίκων

Επί ασκήσεως σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου, ως μέσου σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του, εφαρμόζεται το άρθρο 1532 του Αστικού Κώδικα.

Άρθρο 5

Χρηματική ικανοποίηση

Η κατά το άρθρο 932 του Αστικού Κώδικα χρηματική ικανοποίηση, λόγω ηθικής βλάβης του παθόντος για μία από τις πράξεις του παρόντος νόμου, δεν μπορεί να είναι κατώτερη των χιλίων (1.000) ευρώ, εκτός αν ο ίδιος ο παθών ζήτησε μικρότερο ποσό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 6

Ενδοοικογενειακή σωματική βλάβη

1. Το μέλος της οικογένειας το οποίο προξενεί σε άλλο μέλος αυτής σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας του, υπό την έννοια του εδαφίου α' της παρ. 1 του άρθρου 308 του Ποινικού Κώδικα, ή με συνεχή συμπεριφορά προξενεί εντελώς ελαφρά κάκωση ή βλάβη της υγείας του, με την έννοια του εδαφίου β' της παραπάνω διάταξης, τιμωρείται με φυλάκιση, τουλάχιστον, ενός έτους.

2. Αν η πράξη της πρώτης παραγράφου είναι δυνατόν να προκαλέσει στο θύμα κίνδυνο για τη ζωή του ή βαριά σωματική βλάβη, επιβάλλεται φυλάκιση, τουλάχιστον, δύο ετών. Αν επακολουθήσει βαριά σωματική ή διανοητική πάθηση του θύματος, επιβάλλεται κάθειρξη μέχρι δέκα ετών. Αν ο υπαίτιος επεδίωκε ή γνώριζε και αποδέχθηκε το αποτέλεσμα της πράξης του, τιμωρείται με κάθειρξη.

3. Αν η πράξη της πρώτης παραγράφου τελέσθηκε σε βάρος εγκύου ή σε βάρος μέλους της οικογένειας το οποίο, από οποιαδήποτε αιτία, είναι ανίκανο να αντισταθεί, τιμωρείται με φυλάκιση, τουλάχιστον, δύο ετών και αν η πράξη τελέσθηκε ενώπιον ανήλικου μέλους της οικογένειας, τιμωρείται με φυλάκιση, τουλάχιστον, ενός έτους.

4. Αν η πράξη της πρώτης παραγράφου συνιστά μεθοδευμένη πρόκληση έντονου σωματικού πόνου ή σωματικής εξάντλησης, επικίνδυνης για την υγεία, ή ψυχικού πόνου, ικανού να επιφέρει σοβαρή ψυχική βλάβη, ιδίως με την παρατεταμένη απομόνωση του θύματος, επιβάλλεται κάθειρξη. Αν το θύμα είναι ανήλικος, επιβάλλεται κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών.

5. Οι διατάξεις των προηγούμενων παραγράφων εφαρμόζονται αντίστοιχα και όταν ο δράστης εργάζεται σε φορέα παροχής κοινωνικής μέριμνας, η δε πράξη του στρέφεται σε βάρος προσώπου, το οποίο δέχεται τις υπηρεσίες του φορέα αυτού.

Άρθρο 7

Ενδοοικογενειακή παράνομη βία και απειλή

1. Το μέλος της οικογένειας το οποίο εξαναγκάζει άλλο μέλος χρησιμοποιώντας βία ή απειλή με σπουδαίο και άμεσο κίνδυνο σε πράξη, παράλειψη ή ανοχή χωρίς το θύμα να υποχρεούται προς τούτο τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών, ανεξάρτητα από το αν το απειλούμενο κακό στρέφεται εναντίον του ίδιου του θύματος ή κάποιου από τους οικείους του υπό την έννοια της περίπτωσης β' του άρθρου 13 του Ποινικού Κώδικα.

2. Το μέλος της οικογένειας το οποίο προκαλεί τρόπο ή ανησυχία σε άλλο μέλος της οικογένειας, απειλώντας το με βία ή άλλη παράνομη πράξη ή παράλειψη, τιμωρείται με φυλάκιση.

Άρθρο 8

Βιασμός και κατάχρηση σε ασέλγεια

1. Η παρ. 1 του άρθρου 336 του Ποινικού Κώδικα αντικαθίσταται ως εξής:
“1. Όποιος με σωματική βία ή με απειλή σπουδαίου και άμεσου κινδύνου εξαναγκάζει άλλον σε συνουσία ή σε άλλη ασελή πράξη ή σε ανοχή της τιμωρείται με κάθειρξη.”
2. Η παρ. 1 του άρθρου 338 του Ποινικού Κώδικα αντικαθίσταται ως εξής:
“1. Όποιος με κατάχρηση της παραφροσύνης άλλου ή της από οποιαδήποτε αιτία προερχόμενης ανικανότητάς του να ανπισταθεί, ενεργεί επ’ αυτού συνουσία ή άλλη ασελή πράξη τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών.”

Άρθρο 9

Ενδοοικογενειακή προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας

1. Το μέλος της οικογένειας το οποίο προσβάλλει την αξιοπρέπεια άλλου μέλους της, με ιδιαίτερα ταπεινωτικό λόγο ή έργο που ανάγεται στη γενετήσια ζωή του, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών.
2. Με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών μέχρι τριών ετών τιμωρείται η πράξη της προηγούμενης παραγράφου, αν ο παθών είναι ανήλικος.
3. Οι διατάξεις των προηγούμενων παραγράφων εφαρμόζονται αντίστοιχα και όταν ο δράστης εργάζεται σε φορέα παροχής κοινωνικής μέριμνας, η δε πράξη του στρέφεται σε βάρος προσώπου, το οποίο δέχεται τις υπηρεσίες του φορέα αυτού.

Άρθρο 10

Παρακώλυση απονομής της δικαιοσύνης

Όποιος σε υπόθεση ενδοοικογενειακής βίας απειλεί μάρτυρα ή μέλος της οικογένειάς του ή ασκεί βία εναντίον του ή τον δωροδοκεί, με σκοπό την παρακώλυση απονομής της δικαιοσύνης, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών μέχρι τριών ετών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

Άρθρο 11

Προϋποθέσεις

1. Στα πλημμελήματα ενδοοικογενειακής βίας ο αρμόδιος για την άσκηση ποινικής δίωξης εισαγγελέας διερευνά τη δυνατότητα διαμεσολάβησης κατά τη διαδικασία των επόμενων άρθρων.
2. Προϋπόθεση για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης είναι η υποβολή ανεπιφύλακτης δήλωσης εκ μέρους του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η τέλεση του εγκλήματος, ότι είναι πρόθυμο σωρευτικά:
 - α) να υποσχεθεί ότι δεν θα τελήσει στο μέλλον οποιαδήποτε πράξη ενδοοικογενειακής βίας (λόγος τιμής) και ότι, σε περίπτωση συνοίκησης, δέχεται να μείνει εκτός οικογενειακής κατοικίας για εύλογο χρονικό διάστημα, εάν το προτείνει το θύμα. Για την υπόσχεση αυτή συντάσσεται έκθεση κατά τα άρθρα 148 επ. του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.
 - β) να παρακολουθήσει ειδικό συμβουλευτικό - θεραπευτικό πρόγραμμα για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας σε δημόσιο φορέα, σε όποιον τόπο και για όσο χρονικό διάστημα κρίνεται τούτο αναγκαίο από τους αρμόδιους θεραπευτές. Ο υπεύθυνος του προγράμματος πιστοποιεί την ολοκλήρωση της παρακολούθησής του. Το σχετικό πιστοποιητικό επισυνάπτεται στο φάκελο της δικογραφίας. Αναφέρονται δε σε αυτό, αναλυτικά, το αντικείμενο του συμβουλευτικού - θεραπευτικού προγράμματος και ο αριθμός των συνεδριών που παρακολούθησε ο ενδιαφερόμενος.
 - γ) να άρει ή να αποκαταστήσει, εφόσον είναι δυνατόν, αμέσως τις συνέπειες που προκλήθηκαν από την πράξη και να καταβάλει εύλογη χρηματική ικανοποίηση στον παθόντα.
3. Αν το θύμα της ενδοοικογενειακής βίας είναι ανήλικος, η ποινική διαμεσολάβηση ενεργείται

υπέρ αυτού και από κοινού από τον κατά τόπον αρμόδιο εισαγγελέα ανηλίκων και τον ασκούντα την επιμέλεια, εφόσον αυτός δεν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον φερόμενο ως δράστη του εγκλήματος. Αν δεν υπάρξει ομοφωνία, η διαμεσολάβηση δεν είναι δυνατή. Ο ανήλικος που έχει συμπληρώσει το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας του μπορεί, εφόσον το επιθυμεί, να παρίσταται κατ' αυτήν και να ακούγεται. Τα πρόσωπα του πρώτου εδαφίου αντιπροσωπεύουν τον ανήλικο στη διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης και για τις αστικές αξιώσεις.

4. Οι σχετικές με την ποινική διαμεσολάβηση διατάξεις του παρόντος νόμου δεν εφαρμόζονται, αν ο φερόμενος ως δράστης της πράξεως ενδοοικογενειακής βίας είναι επίτροπος, δικαστικός συμπαραστάτης ή ανάδοχος γονέας του ανηλίκου.

5. Αν την πράξη ενδοοικογενειακής βίας σε βαθμό πλημμελήματος φέρεται να έχει τελέσει ανήλικος, εφαρμόζεται το άρθρο 45Α του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

Άρθρο 12

Διαδικασία

1. Αν σε βάρος του υπαίτιου κινηθεί η διαδικασία των άρθρων 417 επ. του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, ποινική διαμεσολάβηση επιτρέπεται μόνον εφόσον το δικαστήριο αναβάλει την εκδίκαση της υπόθεσης κατά τις διατάξεις του άρθρου 423 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

Στην περίπτωση αυτή, η σχετική διαδικασία χωρεί κατά τις παραγράφους 3 έως 6 του παρόντος άρθρου. Το δικαστήριο που αναβάλλει την εκδίκαση της υπόθεσης, κατά το πρώτο εδάφιο, εξετάζει αυτεπαγγέλτως αν συντρέχει περίπτωση να επιβληθούν στον υπαίτιο περιοριστικοί όροι κατά το άρθρο 18 του παρόντος νόμου.

2. Αν σε βάρος του φερόμενου ως δράστη ενεργείται προκαταρκτική εξέταση, ο εισαγγελέας, πριν από κάθε άλλη ενέργεια:

α) μπορεί να διατάσσει τη διενέργεια ιατρικής πραγματογνωμοσύνης στο φερόμενο ως θύμα, προκειμένου να ερευνηθεί η βασιμότητα της καταγγελίας για την σε βάρος του τέλεση της πράξεως,

β) εξετάζει ο ίδιος κάθε μάρτυρα που προτείνεται, καθώς και τα πρόσωπα της οικογένειας ή παραγγέλλει την εξέταση αυτών από τους αρμόδιους ανακριτικούς υπαλλήλους, και

γ) καλεί το πρόσωπο στο οποίο αποδίδεται η τέλεση της πράξεως να παράσχει στον ίδιο ή στον αρμόδιο ανακριτικό υπάλληλο εξηγήσεις υπό τους όρους του άρθρου 31 παρ. 2 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

3. Αν ο παρέχων εξηγήσεις δεν υποβάλει ο ίδιος, ή μέσω του συνηγόρου του, την κατά την παρ. 2 του άρθρου 11 δήλωση περί ποινικής διαμεσολάβησης, καλείται, προς τούτο, από τον αρμόδιο εισαγγελέα. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να λάβει προθεσμία τριών ημερών για να απαντήσει.

4. Αν η απάντηση του παρέχοντος εξηγήσεις είναι αρνητική ή αυτός δεν απαντήσει, κινείται η ποινική διαδικασία κατά τις διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Αν η απάντηση του παρέχοντος εξηγήσεις είναι θετική, ο εισαγγελέας ενημερώνει τον παθόντα ή τον συνήγορό του για την κατά τα ανωτέρω δήλωση του ενδιαφερομένου και, αν υποβληθεί σχετικό αίτημα, παρέχεται στον παθόντα προθεσμία, το πολύ τριών ημερών, για να δηλώσει αν δέχεται τη διαμεσολάβηση.

5. Αν η απάντηση του παθόντος είναι αρνητική ή αυτός δεν απαντήσει ή δεν επέλθει συμφωνία ως προς τους όρους της περίπτωσης α' της παραγράφου 2 του άρθρου 11, κινείται η ποινική διαδικασία κατά τις διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Αν η απάντηση του παθόντος είναι θετική, ο εισαγγελέας με διάταξή του θέτει τη δικογραφία σε ειδικό αρχείο της εισαγγελίας. Κατά της διατάξεως αυτής δεν χωρεί προσφυγή.

6. Αν τα πρόσωπα στα οποία αποδίδεται η τέλεση της πράξης είναι περισσότερα, για την

έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης απαιτείται μεταξύ τους συμφωνία. Το ίδιο ισχύει και αν η φερόμενη ως τελεσθείσα πράξη αφορά περισσότερα θύματα. Αν δεν επιτευχθεί συμφωνία κατά τα προηγούμενα εδάφια, η διαμεσολάβηση δεν είναι δυνατή.

7. Η συμφωνία των διαδίκων μερών για την κατά την παρ. 2 του άρθρου 11 του παρόντος έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης μπορεί να υποβληθεί στον αρμόδιο εισαγγελέα και με σχετικό πρακτικό εκ μέρους των συνηγόρων τους.

Άρθρο 13

Ποινικές συνέπειες

1. Η διάταξη του εισαγγελέα που εκδίδεται κατόπιν ποινικής διαμεσολάβησης καταχωρίζεται σε ειδική μερίδα στο δελτίο ποινικού μητρώου και τηρείται για χρονικό διάστημα ίσο προς τον εκ του νόμου προβλεπόμενο χρόνο παραγραφής του εγκλήματος στο οποίο αφορά.

2. Αν ο ενδιαφερόμενος συμμορφωθεί προς τους όρους της ποινικής διαμεσολάβησης για χρονικό διάστημα τριών ετών, τότε η σχετική διαδικασία ολοκληρώνεται και εξαιρείται η ποινική αξίωση της πολιτείας για το έγκλημα που αφορά.

3. Η διαπιστούμενη από τον εισαγγελέα υπαίτια μη ολοκλήρωση της ποινικής διαμεσολάβησης διακόπτει τη διαδικασία και προκαλεί την αναδρομική άρση των επελθόντων αποτελεσμάτων. Στην περίπτωση αυτή ο εισαγγελέας ανασύρει τη δικογραφία από το αρχείο, η δε ποινική διαδικασία συνεχίζεται κατά τις οικείες διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, χωρίς να επιτρέπεται πλέον

η υποβολή νέου αιτήματος για ποινική διαμεσολάβηση.

4. Ενόσω διαρκεί η διαδικασία ποινικής διαμεσολάβησης, τελεί σε εκκρεμοδικία η πράξη στην οποία αυτή αφορά. Η άσκηση ποινικής δίωξης για πράξη για την οποία εξαιρέθηκε η ποινική αξίωση της πολιτείας, λόγω ολοκλήρωσής της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης, είναι απαράδεκτη. Η παραγραφή της πράξης αναστέλλεται μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης.

5. Η άρνηση ενός εκ των διαδίκων μερών να δεχθεί τη διαμεσολάβηση ή η αποτυχία ολοκλήρωσής της, για οποιοδήποτε αίτιο, δεν επάγονται σε βάρος αυτών καμία αρνητική ουσιαστική ή δικονομική συνέπεια στην ποινική δίκη που επακολουθεί.

6. Στην παρ. 3 του άρθρου 574 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας προστίθεται στοιχείο γ', το οποίο έχει ως εξής: «γ) η διάταξη του εισαγγελέα που εκδίδεται κατόπιν ποινικής διαμεσολάβησης σε εγκλήματα ενδοοικογενειακής βίας.»

Άρθρο 14

Αστικές συνέπειες

1. Η συμφωνία των διαδίκων για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης ισχύει ως συμβιβασμός ως προς τις χρηματικές αξιώσεις από το έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας. Μόνη η συμφωνία του παθόντος συζύγου για την έναρξη της διαδικασίας δεν εμποδίζει την άσκηση αγωγής διαζυγίου ή την υποβολή αιτήσεως συναινετικής λύσεως του γάμου, την πρόοδο της δίκης και τη λύση του γάμου.

2. Η εντός τριετίας από την αρχαιοθέτηση της υπόθεσης μη συμμόρφωση του φερόμενου ως δράστη προς τους όρους της ποινικής διαμεσολάβησης παρέχει στο θύμα του εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας το δικαίωμα να ζητήσει, με αγωγή του, την ανατροπή της συμφωνίας, όσον αφορά στις χρηματικές αξιώσεις. Με την άσκηση της αγωγής ανατροπής αναβιώνουν οι χρηματικές αξιώσεις του παθόντος, τα δε καταβληθέντα λόγω της συμφωνίας αναζητούνται κατά τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού.

3. Μετά την ολοκλήρωση της ποινικής διαμεσολάβησης αποκλείεται η ανατροπή της συμφωνίας, εξ οιοδήποτε λόγου και η αναζήτηση των καταβληθέντων σε συμμόρφωση αυτής. Τα ίδια αποτελέσματα επιφέρει και η λύση του γάμου μεταξύ των συζύγων εντός της τριετίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 15

Προσωρινή ρύθμιση της κατάστασης

Στο τέλος του άρθρου 735 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας προστίθεται εδάφιο, το οποίο έχει ως εξής:

«Σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να διατάσσεται ιδίως η απομάκρυνση του καθ' ου από την οικογενειακή κατοικία, η μετοίκησή του, η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή και εργασίας του αιτούντος, κατοικίες στενών συγγενών του, τα εκπαιδευτήρια των παιδιών και ξενώνες φιλοξενίας.»

Άρθρο 16

Παραγραφή

Αν οι πράξεις των άρθρων 6, 7 και 9 του παρόντος στρέφονται κατά ανηλίκου, η έναρξη της προθεσμίας παραγραφής αναστέλλεται μέχρι την ενηλικίωσή του.

Άρθρο 17

Ποινική δίωξη

1. Η ποινική δίωξη για τα εγκλήματα των άρθρων 6, 7, 9 και 10 ασκείται αυτεπαγγέλτως.
2. Σε βάρος του υπαίτιου εφαρμόζεται η διαδικασία των άρθρων 417 επ. του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

Άρθρο 18

Περιοριστικοί όροι

1. Σε περίπτωση διαπράξεως εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας είναι δυνατόν, αν υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες κρίνεται απαραίτητο για την προστασία της σωματικής και ψυχικής υγείας του θύματος, να επιβληθεί στον κατηγορούμενο από το αρμόδιο ποινικό δικαστήριο στο οποίο παραπέμπεται να δικασθεί ή από τον αρμόδιο ανακριτή ή από το δικαστικό συμβούλιο και για όσο χρονικό διάστημα απαιτείται, ο περιοριστικός όρος της απομάκρυνσής του από την οικογενειακή κατοικία, η μετοίκησή του, η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή και εργασίας του θύματος, κατοικίες στενών συγγενών του, τα εκπαιδευτήρια των παιδιών και ξενώνες φιλοξενίας. Η ισχύς του παραπάνω περιοριστικού όρου παύει αυτοδικαίως μετά την έκδοση οριστικής απόφασης ή της διατάξεως του εισαγγελέα με την οποία αρχειοθετείται η υπόθεση λόγω ποινικής διαμεσολάβησης.
2. Ο περιοριστικός όρος που έχει επιβληθεί σύμφωνα με τις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου είναι δυνατόν να ανακληθεί, αντικατασταθεί ή τροποποιηθεί από το αρμόδιο δικαστικό όργανο που τον επέβαλε, με αίτηση του κατηγορουμένου, στην οποία αναφέρονται οι λόγοι για τους οποίους επιβάλλεται η ανάκληση, αντικατάσταση ή τροποποίησή του. Για τη συζήτηση της αιτήσεως κλητεύεται υποχρεωτικά ο παθών, σύμφωνα με τις διατάξεις που ισχύουν κάθε φορά.
3. Το δικαστικό όργανο που είναι αρμόδιο κατά την παράγραφο 1 για την επιβολή, ανάκληση, αντικατάσταση ή τροποποίηση των περιοριστικών όρων, μπορεί να ζητήσει, συμβουλευτικά, τη γνώμη ψυχιάτρων, ψυχολόγων, κοινωνικών λειτουργών και άλλων επιστημόνων με ειδικές γνώσεις σε θέματα ενδοοικογενειακής βίας, εφόσον τα πρόσωπα αυτά εργάζονται σε δημόσιο φορέα υγείας.

Άρθρο 19

Εξέταση μαρτύρων

1. Σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας, μέλη της οικογένειας εξετάζονται ως μάρτυρες χωρίς όρκο.

2. Οι ανήλικοι κατά την εκδίκαση των υποθέσεων της προηγούμενης παραγράφου δεν κλητεύονται ως μάρτυρες στο ακροατήριο, αλλά αναγιγνώσκεται η κατάθεσή τους, εφόσον υπάρχει, εκτός εάν η εξέτασή τους κρίνεται αναγκαία από το δικαστήριο.

Άρθρο 20

Υποχρέωση τήρησης εξεμύθειας

1. Σε περίπτωση διαπράξεως εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας, οι αρμόδιες αστυνομικές αρχές που διενεργούν προανάκριση, σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 2 του άρθρου 243 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, απαγορεύεται να ανακοινώνουν με οποιονδήποτε τρόπο το ονοματεπώνυμο του θύματος και του κατηγορουμένου, τη διεύθυνση κατοικίας τους, καθώς και οποιαδήποτε άλλα στοιχεία είναι δυνατόν να αποκαλύψουν την ταυτότητά τους.

2. Οι παραβάτες της διατάξεως αυτής τιμωρούνται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ´

ΑΡΩΓΗ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ

Άρθρο 21

Κοινωνική συμπαράσταση

1. Τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας δικαιούνται ηθικής συμπαράστασης και της αναγκαίας υλικής συνδρομής από νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, που λειτουργούν ειδικά για τους σκοπούς αυτούς υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, και από κοινωνικές υπηρεσίες των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.

2. Οι αστυνομικές αρχές που επιλαμβάνονται, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, υποθέσεων ενδοοικογενειακής βίας υποχρεούνται, εφόσον το ζητήσει το θύμα, να ενημερώσουν αυτό και τους παραπάνω φορείς, ώστε να παρασχεθεί αμέσως η απαραίτητη, κατά περίπτωση, αρωγή.

Άρθρο 22

Ευεργέτημα πενίας

Στα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, τα οποία ζητούν τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων για προσωρινή ρύθμιση της κατάστασης, εξαιτίας του συγκεκριμένου περιστατικού, παρέχεται το ευεργέτημα της πενίας με μόνη την απόδειξη του περιστατικού βίας, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 194 επ. του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, αν αδυνατούν να καταβάλουν, έστω και προσωρινά, τις απαιτούμενες δικαστικές δαπάνες.

Άρθρο 23

Υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών

1. Εκπαιδευτικός της πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ο οποίος, κατά την εκτέλεση του εκπαιδευτικού του έργου, με οποιονδήποτε τρόπο πληροφορείται ή διαπιστώνει ότι έχει διαπραχθεί σε βάρος μαθητή έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας, ενημερώνει, χωρίς καθυστέρηση, τον διευθυντή της σχολικής μονάδας. Ο διευθυντής της σχολικής μονάδας ανακοινώνει, αμέσως, την αξιόποινη πράξη στον αρμόδιο εισαγγελέα, σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 1 του άρθρου 37 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, ή στην πλησιέστερη αστυνομική αρχή. Την ίδια υποχρέωση έχουν οι εκπαιδευτικοί και οι διευθυντές των ιδιωτικών σχολείων, καθώς και οι υπεύθυνοι των πάσης φύσεως Μονάδων Προσχολικής Αγωγής.

2. Κατά την προδικασία και τη διαδικασία στο ακροατήριο, ο διευθυντής της σχολικής μονάδας, ο οποίος ανακοίνωσε την αξιόποινη πράξη στις παραπάνω αρμόδιες αρχές, και ο εκπαιδευτικός, ο οποίος την πληροφορήθηκε ή τη διαπίστωσε, καλούνται να εξετασθούν ως μάρτυρες, μόνο αν η πληροφορία δεν αποδεικνύεται με οποιοδήποτε άλλο αποδεικτικό

μέσο.

Άρθρο 24

Το άρθρο 342 του Ποινικού Κώδικα (κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια) αντικαθίσταται ως εξής:

« Άρθρο 342. Κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια

1. Ο ενήλικος ο οποίος ενεργεί ασελγείς πράξεις με ανήλικο, τον οποίον του έχουν εμπιστευθεί για να τον επιβλέπει ή να τον φυλάσσει, έστω και προσωρινά, τιμωρείται ως εξής:

α) αν ο παθών δεν συμπλήρωσε τα δεκατέσσερα έτη, με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών,

β) αν ο παθών συμπλήρωσε τα δεκατέσσερα, όχι όμως και τα δεκαοκτώ έτη, με κάθειρξη.

2. Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση της πράξης της πρώτης παραγράφου:

α) από οικείο,

β) από πρόσωπο που συνοικεί με τον ανήλικο ή διατηρεί φιλικές σχέσεις με τους οικείους του,

γ) από εκπαιδευτικό, παιδαγωγό, γυμναστή ή άλλο πρόσωπο που παραδίδει μαθήματα στον ανήλικο,

δ) από πρόσωπο που δέχεται τις υπηρεσίες του ανηλίκου,

ε) από κληρικό με τον οποίο ο ανήλικος διατηρεί πνευματική σχέση,

στ) από ψυχολόγο, ιατρό, νοσοκόμο ή από ειδικό επιστήμονα που παρέχει τις υπηρεσίες του στον ανήλικο.

3. Ο ενήλικος ο οποίος με χειρονομίες, με προτάσεις ή με εξιστόρηση, απεικόνιση ή παρουσίαση πράξεων που αφορούν τη γενετήσια ζωή προσβάλλει την αιδώς ανηλίκου, τον οποίον του έχουν εμπιστευθεί για να τον επιβλέπει ή να τον φυλάσσει, έστω και προσωρινά, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών και αν η πράξη τελείται κατά συνήθεια με φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών. Η παράγραφος 2 εφαρμόζεται αναλόγως και στις περιπτώσεις αυτές.

4. Ο ενήλικος, ο οποίος μέσω διαδικτύου ή άλλου μέσου επικοινωνίας, αποκτά επαφή με πρόσωπο που δεν συμπλήρωσε τα δεκαέξι έτη και με προτάσεις ή με εξιστόρηση, απεικόνιση ή παρουσίαση πράξεων που αφορούν τη γενετήσια ζωή προσβάλλει την αιδώς του, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους και αν η πράξη τελείται κατά συνήθεια με φυλάκιση τουλάχιστον τριών ετών.

5. Η παραγραφή των πράξεων των προηγούμενων παραγράφων αναστέλλεται μέχρι την ενηλικίωση του ανηλίκου.»

Άρθρο 25

Οι προθεσμίες των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 3 και του άρθρου 4 ΣΤ' του ν. 3388/2005, που παρατάθηκαν με την αριθ. 99583 οικ./24.12.2005 (ΦΕΚ 1490

Β') κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης, Οικονομίας και Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης, παρατείνονται αντίστοιχα έως ότου προαχθούν οι εξωτερικοί φρουροί στο βαθμό του Υπαρχιφύλακα και μέχρι την 12.9.2007.

Άρθρο 26

Η παράγραφος 4 του άρθρου 49 του ν. 2721/1999, όπως αντικαταστάθηκε με την παράγραφο 2 του άρθρου 1 του ν. 3388/2005 και συμπληρώθηκε με το άρθρο 18 του ν. 3472/2006, αντικαθίσταται ως εξής:

«4. Για την πλήρωση των θέσεων που προβλέπονται στην παράγραφο 2 διορίζονται Έλληνες πολίτες, απόφοιτοι λυκείου ή άλλης ισότιμης σχολής της ημεδαπής ή της αλλοδαπής. Οι υποψήφιοι δεν πρέπει να έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 30 ετών, πρέπει να είναι αρτιμελείς, να έχουν ανάστημα (χωρίς υποδήματα) τουλάχιστον ενός μέτρου και εβδομήντα

εκατοστών (1,70) και οι άνδρες να έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Για την επιλογή τους εφαρμόζονται τα ακόλουθα αντικειμενικά κριτήρια:

(α) Η εκπλήρωση της στρατιωτικής τους θητείας στις Ένοπλες Δυνάμεις με το βαθμό του εφέδρου αξιωματικού ή στις Ειδικές Δυνάμεις των Ενόπλων Δυνάμεων ή η προϋπηρεσία ως εθελοντών πενταετούς θητείας στις Ένοπλες Δυνάμεις.

(β) Ο βαθμός του απολυτηρίου τίτλου σπουδών.

(γ) Η μόνιμη κατοικία και η εγγραφή στα δημοτολόγια δήμων ή κοινοτήτων του νομού όπου εδρεύουν τα Καταστήματα Κράτησης, για δύο τουλάχιστον χρόνια έως την έκδοση της προκήρυξης. Υπομνήφιοι οι οποίοι λαμβάνουν μόρια με βάση το κριτήριο αυτό υποχρεούνται να υπηρετήσουν στο νομό για τον οποίο έλαβαν τα μόρια τουλάχιστον επί δέκα χρόνια, εκτός αν, λόγω βαθμολογικής προαγωγής τους ή υπηρεσιακών αναγκών, καταστεί αναγκαία η μετάθεση ή η απόσπασή τους σε Κατάστημα άλλου νομού.

(δ) Η κατοχή άδειας ικανότητας οδηγού Γ΄ ή Δ΄ κατηγορίας.

(ε) Η κατοχή διπλώματος μεταδευτεροβάθμιας επαγγελματικής εκπαίδευσης του Ο.Ε.Ε.Κ. δωδεκάμηνης τουλάχιστον φοίτησης, με ειδικότητα «Στέλεχος Υπηρεσιών Ασφαλείας.»

Άρθρο 27

Το τελευταίο εδάφιο της παραγράφου 6 του άρθρου 49 του ν. 2721/1999 (ΦΕΚ 112 Α), όπως αντικαταστάθηκε από την παρ. 2 του άρθρου 1 του ν. 3388/2005 (ΦΕΚ 225 Α), αντικαθίσταται ως εξής: «Με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Δικαιοσύνης καθορίζεται το ύψος της αποζημίωσης, που λαμβάνουν οι εκπαιδευόμενοι στις ανωτέρω Σχολές. Η αποζημίωση υπόκειται σε κράτηση υγειονομικής περιθαλψης, όπως αυτή προβλέπεται εκάστοτε για τις αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων. Η κράτηση αυτή περιέρχεται στο Δημόσιο. Οι δαπάνες ιατροφαρμακευτικής περιθαλψης των εκπαιδευομένων και μόνο καλύπτονται από τον Ο.Π.Α.Δ., ο οποίος επιχορηγείται προς τούτο κατά τα οριζόμενα στην παράγραφο 1 του άρθρου 11 του ν. 2768/1999 (ΦΕΚ 273 Α). Το χρονικό διάστημα φοίτησης των ανωτέρω στη Σχολή αποτελεί χρόνο πραγματικής δημόσιας υπηρεσίας, εφόσον διορισθούν. Εάν με υπαιτιότητά τους διακοπεί η εκπαίδευση στη Σχολή ή δεν αποδεχθούν το διορισμό τους, οι εκπαιδευόμενοι υποχρεούνται να επιστρέψουν την αποζημίωση, καθώς και τις δαπάνες για την εκπαίδευσή τους, όπως καθορίζονται με την κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Δικαιοσύνης, η οποία προβλέπεται στην παράγραφο 8 του παρόντος.»

Άρθρο 28

Έναρξη ισχύος

Η ισχύς του παρόντος νόμου αρχίζει τρεις μήνες μετά τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Παραγγέλλομε τη δημοσίευση του παρόντος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και την εκτέλεσή του ως νόμου του Κράτους. Αθήνα, 23 Οκτωβρίου 2006

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΚΑΡΟΛΟΣ ΓΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ!...

2. ΝΟΜΟΣ 3896/2010 - ΦΕΚ 207/2010

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΙΣΩΝ ΕΥΚΑΙΡΙΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΣΕ ΑΝΔΡΕΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ, Αρ. Φύλλου 207

8 Δεκεμβρίου 2010

Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης - Εναρμόνιση της κείμενης νομοθεσίας με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006 και άλλες συναφείς διατάξεις.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εκδίδομε τον ακόλουθο νόμο που ψήφισε η Βουλή:

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΤΗΣ ΟΔΗΓΙΑΣ 2006/54/ΕΚ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ ΤΙΤΛΟΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 1 - Σκοπός

(Άρθρο 1 της Οδηγίας)

Σκοπός του παρόντος νόμου είναι να εξασφαλισθεί η εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, όσον αφορά: α) την πρόσβαση στην απασχόληση, συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής εξέλιξης, και στην επαγγελματική κατάρτιση, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης με σκοπό την απασχόληση («vocational training»), β) τις συνθήκες και τους όρους εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της αμοιβής και γ) τα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, όπως προβλέπεται από τις διατάξεις της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.

Άρθρο 2 - Ορισμοί

(Άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας)

Για την εφαρμογή του παρόντος νόμου, ισχύουν οι ακόλουθοι ορισμοί:

α. «άμεση διάκριση»: όταν ένα πρόσωπο υφίσταται, για λόγους φύλου, μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο ένα άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση,

β. «έμμεση διάκριση»: όταν μία εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να θέσει σε μειονεκτική θέση πρόσωπα του ενός φύλου σε σύγκριση με πρόσωπα του άλλου φύλου, εκτός αν αυτή η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά από ένα θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξης του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία,

γ. «παρενόχληση»: όταν εκδηλώνεται ανεπιθύμητη συμπεριφορά συνδεόμενη με το φύλο ενός προσώπου, με σκοπό ή αποτέλεσμα την παραβίαση της αξιοπρέπειας του προσώπου αυτού και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος,

δ. «σεξουαλική παρενόχληση»: όταν εκδηλώνεται οποιαδήποτε μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής ή σωματικής συμπεριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα, με σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός προσώπου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος,

ε. «αμοιβή»: οι πάσης φύσεως μισθοί και αποδοχές και όλα τα άλλα οφέλη που παρέχονται άμεσα ή έμμεσα από κάθε πηγή, σε χρήματα ή σε είδος, από τον εργοδότη στον εργαζόμενο, εξαιτίας ή και με αφορμή την απασχόληση του τελευταίου, στ. «επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης»: συστήματα που δεν διέπονται από την Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του

Συμβουλίου, της 19ης Δεκεμβρίου 1978, περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης (ΕΕΛ 6 της 10.1.1979), και που έχουν ως αντικείμενο τη χορήγηση στους εργαζόμενους, μισθωτούς ή αυτοαπασχολούμενους, στα πλαίσια επιχειρήσης ή ομάδας επιχειρήσεων, οικονομικού κλάδου ή επαγγελματικού ή διεπαγγελματικού τομέα, παροχών που προορίζονται να συμπληρώσουν ή να υποκαταστήσουν τις παροχές των εκ του νόμου συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης, ανεξαρτήτως του αν η υπαγωγή στα συστήματα αυτά είναι υποχρεωτική.

Άρθρο 3 - Αρχή ίσης μεταχείρισης - Απαγόρευση διακρίσεων

(Άρθρο 2 παρ. 2 της Οδηγίας)

1. Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου, σε συσχετισμό ιδίως με την οικογενειακή κατάσταση, σε όλους τους τομείς που περιλαμβάνονται στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος νόμου, όπως εξειδικεύονται στις κατωτέρω διατάξεις.

2. α) Η παρενόχληση, η σεξουαλική παρενόχληση, καθώς και οποιαδήποτε λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση που οφείλεται στην ανοχή ή στην απόρριψη αυτής της συμπεριφοράς, συνιστούν διάκριση λόγω φύλου και απαγορεύονται.

β) Διάκριση λόγω φύλου συνιστά, επίσης, οποιαδήποτε λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση προσώπου που συνδέεται με αλλαγή φύλου.

3. Η εντολή που ενέχει διάκριση εις βάρος ενός προσώπου λόγω φύλου συνιστά διάκριση κατά την έννοια του παρόντος νόμου.

4. Συνιστά επίσης διάκριση κατά την έννοια του παρόντος νόμου η λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση γυναικών λόγω εγκυμοσύνης ή μητρότητας, στις περιπτώσεις των προεδρικών διαταγμάτων 176/1997 (ΦΕΚ 150Α), 41/2003 (ΦΕΚ 44Α) και του άρθρου 142 του ν.3655/2008 (ΦΕΚ58 Α).

ΤΙΤΛΟΣ ΙΙ, ΕΙΔΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΙΣΟΤΗΤΑ ΑΜΟΙΒΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΔΡΩΝ

Άρθρο 4 - Απαγόρευση διακρίσεων ως προς τις αμοιβές

(Άρθρο 4 της Οδηγίας)

1. Άνδρες και γυναίκες δικαιούνται ίση αμοιβή για όμοια εργασία ή για εργασία ίσης αξίας.

2. α) Όταν χρησιμοποιείται σύστημα επαγγελματικής κατάταξης για τον καθορισμό των αμοιβών, το σύστημα αυτό πρέπει να βασίζεται σε κοινά κριτήρια για εργαζόμενους άνδρες και γυναίκες και να επιβάλλεται κατά τρόπο που να αποκλείει τις διακρίσεις που βασίζονται στο φύλο.

β) Κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή συστημάτων αξιολόγησης του προσωπικού που συνδέονται με τη μισθολογική εξέλιξή του, πρέπει να τηρείται η αρχή της ίσης μεταχείρισης και να μην επιτρέπεται διάκριση λόγω φύλου ή οικογενειακής κατάστασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΣΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ

Άρθρο 5 - Πεδίο εφαρμογής

(Άρθρα 6, 7 και 8 της Οδηγίας)

1. Πρόσωπα

Οι διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου εφαρμόζονται στον ενεργό πληθυσμό, συμπεριλαμβανομένων των αυτοαπασχολούμενων, των εργαζόμενων των οποίων η δραστηριότητα διακόπτεται λόγω ασθένειας, μητρότητας, ατυχήματος ή μη νηλεημένης ανεργίας και των

προσώπων που αναζητούν εργασία, στους συνταξιούχους και στους αναπήρους εργαζομένους, καθώς και στους εξ αυτών έλκοντες δικαιώματα, σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο ή/και την πρακτική.

2. Καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής

α) Στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης που εξασφαλίζουν προστασία κατά των κινδύνων ασθένειας, αναπηρίας, γήρατος, συμπεριλαμβανομένης και της περίπτωσης πρόωρης συνταξιοδότησης, εργατικού ατυχήματος και επαγγελματικής ασθένειας, καθώς και ανεργίας.

β) Στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης που προβλέπουν άλλες κοινωνικές παροχές σε είδος ή σε χρήμα και ιδίως παροχές επιζώντων και οικογενειακές παροχές, εφόσον οι παροχές αυτές προορίζονται για μισθωτούς και επομένως αποτελούν οφέλη που παρέχονται από τον εργοδότη στον εργαζόμενο λόγω της απασχόλησης αυτού.

3. Εξαιρέσεις από το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής

3.1. Οι διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου δεν εφαρμόζονται:

α. στις ατομικές συμβάσεις των αυτοαπασχολούμενων,

β. στα συστήματα των αυτοαπασχολούμενων που έχουν μόνο ένα μέλος,

γ. στις ασφαλιστήριες συμβάσεις στις οποίες δεν μετέχει ο εργοδότης, στην περίπτωση των μισθωτών,

δ. στις προαιρετικές διατάξεις επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης που προσφέρονται ατομικά στους μετέχοντες για να εξασφαλίσουν:

- είτε συμπληρωματικές παροχές

- είτε την επιλογή ημερομηνίας έναρξης των κανονικών παροχών των αυτοαπασχολούμενων ή την επιλογή μεταξύ πολλών παροχών,

ε. στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στα οποία οι παροχές χρηματοδοτούνται από εισφορές που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι σε εθελοντική βάση.

3.2. Οι διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου δεν εμποδίζουν τον εργοδότη να χορηγήσει συμπληρωματικό ποσό σύνταξης σε άτομα τα οποία έχουν ήδη συμπληρώσει την ηλικία συνταξιοδότησης όσον αφορά τη χορήγηση σύνταξης δυνάμει επαγγελματικού συστήματος, αλλά τα οποία δεν έχουν ακόμη συμπληρώσει το προβλεπόμενο όριο ηλικίας για τη χορήγηση σύνταξης από το εκ του νόμου σύστημα, με σκοπό την εξίσωση ή την προσέγγιση του ποσού των συνολικών παροχών που καταβάλλεται στα άτομα αυτά με το ποσό που καταβάλλεται σε ετερόφυλα άτομα τα οποία βρίσκονται στην ίδια κατάσταση και έχουν ήδη συμπληρώσει την ηλικία για συνταξιοδότηση από το εκ του νόμου σύστημα, έως ότου οι δικαιούχοι του συμπληρωματικού ποσού συμπληρώσουν το προβλεπόμενο από το εκ του νόμου σύστημα όριο ηλικίας.

Άρθρο 6 - Έκταση της απαγόρευσης

(Άρθρο 5 της Οδηγίας)

Υπό τους όρους που καθορίζονται στις ακόλουθες διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου, απαγορεύεται κάθε άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου, ιδίως σε συσχετισμό με την ύπαρξη γάμου ή την εν γένει οικογενειακή κατάσταση, όσον αφορά:

- το πεδίο εφαρμογής των επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και τους όρους της υπαγωγής στα συστήματα αυτά,

- την υποχρέωση καταβολής εισφορών και τον υπολογισμό των εισφορών,

- τον υπολογισμό των παροχών, συμπεριλαμβανομένων των προσαυξήσεων λόγω συζύγου και προστατευόμενων προσώπων, καθώς και τις προϋποθέσεις διάρκειας και διατήρησης του δικαιώματος παροχών.

Άρθρο 7 - Περιπτώσεις διακρίσεων

(Άρθρο 9 της Οδηγίας)

1. Αντιβαίνουν στην αρχή της ίσης μεταχείρισης διατάξεις που βασίζονται στο φύλο, είτε άμεσα είτε έμμεσα, ιδίως σε σχέση με την ύπαρξη γάμου ή την εν γένει οικογενειακή κατάσταση, προκειμένου:

α) να προσδιορίσουν τα πρόσωπα που δικαιούνται να συμμετέχουν σε επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης,

β) να καθορίσουν τον υποχρεωτικό ή προαιρετικό χαρακτήρα της συμμετοχής σε ένα επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης,

γ) να διαμορφώσουν διαφορετικούς κανόνες σχετικά με την ηλικία εισόδου στο επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης ή με την ελάχιστη διάρκεια της απασχόλησης ή της υπαγωγής στο επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, για τη λήψη παροχών από το σύστημα αυτό,

δ) να προβλέψουν διαφορετικούς κανόνες, εκτός από τις περιπτώσεις που προβλέπονται στα στοιχεία η) και θ) ββ, για την απόδοση των εισφορών όταν ο εργαζόμενος αποχωρεί από το επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης χωρίς να έχει συμπληρώσει τις προϋποθέσεις που θα του εξασφάλιζαν μεταγενέστερο δικαίωμα για τις μακροπρόθεσμες παροχές,

ε) να καθορίσουν διαφορετικές προϋποθέσεις για τη χορήγηση παροχών ή να τις περιορίσουν μόνο στους εργαζόμενους του ενός ή του άλλου φύλου,

στ) να επιβάλουν διαφορετικά όρια ηλικίας για τη συνταξιοδότηση,

ζ) να διακόψουν τη διατήρηση ή την απόκτηση δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια των αδειών λόγω μητρότητας ή για οικογενειακούς λόγους, οι οποίες ορίζονται με νόμο ή με σύμβαση και κατά τις οποίες καταβάλλονται αποδοχές από τον εργοδότη,

η) να καθορίσουν διαφορετικά επίπεδα για τις παροχές, εκτός εάν αυτό είναι αναγκαίο προκειμένου να ληφθούν υπόψη αναλογιστικά στοιχεία υπολογισμού, τα οποία είναι διαφορετικά για τα δύο φύλα, στην περίπτωση συστημάτων καθορισμένων εισφορών. Στην περίπτωση επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης καθορισμένων παροχών τα οποία χρηματοδοτούνται με κεφαλαιοποίηση, ορισμένα στοιχεία μπορεί να είναι άνισα, στο βαθμό που η ανισότητα των ποσών οφείλεται στις συνέπειες της χρησιμοποίησης διαφορετικών αναλογιστικών συντελεστών σύμφωνα με το φύλο κατά την εφαρμογή της χρηματοδότησης του επαγγελματικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης,

θ) να καθορίσουν διαφορετικά επίπεδα: αα. για τις εισφορές των εργαζόμενων, ββ. για τις εισφορές των εργοδοτών εκτός από:

-την περίπτωση επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης καθορισμένων εισφορών εάν στόχος είναι η εξίσωση ή η προσέγγιση των τελικών παροχών των δύο φύλων,

-την περίπτωση επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης καθορισμένων παροχών, χρηματοδοτούμενων με κεφαλαιοποίηση, εφόσον οι εργοδοτικές εισφορές προορίζονται να συμπληρώσουν το χρηματικό ποσό το οποίο είναι απαραίτητο για να καλυφθεί το κόστος των καθορισμένων αυτών παροχών,

ι) να προβλέψουν διαφορετικούς κανόνες ή κανόνες που εφαρμόζονται μόνο για τους εργαζόμενους συγκεκριμένου φύλου, εκτός από τις περιπτώσεις που προβλέπονται στα στοιχεία η) και θ) ββ όσον αφορά την εξασφάλιση ή τη διατήρηση του δικαιώματος για μεταγενέστερες παροχές, όταν ο εργαζόμενος αποχωρεί από το επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

2. Στις περιπτώσεις που η χορήγηση των παροχών που απορρέουν από το παρόν κεφάλαιο επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια των οργάνων διαχείρισης του επαγγελματικού συστήμα-

τος κοινωνικής ασφάλισης, τα όργανα αυτά πρέπει να τηρούν την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών.

Άρθρο 8 - Εφαρμογή ως προς τους αυτοαπασχολούμενους

(Άρθρα 10 και 11 της Οδηγίας)

1. Από 1.1.1993 παύουν να ισχύουν διατάξεις των επαγγελματικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης των αυτοαπασχολούμενων οι οποίες αντιβαίνουν προς την αρχή της ίσης μεταχείρισης.
2. Δικαιώματα και υποχρεώσεις που συνδέονται με περίοδο υπαγωγής σε επαγγελματικό σύστημα αυτοαπασχολούμενων χρονικώς προγενέστερη της 1.1.1993, εξακολουθούν να διέπονται από τις διατάξεις του συστήματος που ίσχυε κατά την περίοδο εκείνη.
3. Η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης των αυτοαπασχολούμενων ως προς τον καθορισμό της ηλικίας συνταξιοδότησης για τη χορήγηση συντάξεων γήρατος ή αποχώρησης, καθώς και τις συνέπειες που είναι δυνατόν να προκύψουν για άλλες παροχές, αναβάλλεται μέχρι την ημερομηνία κατά την οποία η ίση μεταχείριση θα επιτευχθεί στα εκ του νόμου συστήματα.
4. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης των αυτοαπασχολούμενων ως προς τη σύνταξη επιζώντων ισχύει από 5.1.1999.
5. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης των αυτοαπασχολούμενων στις περιπτώσεις εφαρμογής του στοιχείου θ)ββ του άρθρου 8 ισχύει από 1.1.1999.

Άρθρο 9 - Αναδρομική εφαρμογή ως προς τους μισθωτούς

(Άρθρο 12 της Οδηγίας)

Οι διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου όσον αφορά τους μισθωτούς εφαρμόζονται σε όλες τις παροχές που οφείλονται σε σχέση με περιόδους απασχόλησης μεταγενέστερες της 17ης Μαΐου 1990 και ισχύουν αναδρομικά από την ημερομηνία αυτή, με την επιφύλαξη των δικαιωμάτων των εργαζομένων ή των εξ αυτών ελκόντων δικαιώματα, οι οποίοι πριν από την ημερομηνία αυτή είχαν ασκήσει τα προβλεπόμενα στην ισχύουσα νομοθεσία ένδικα μέσα. Στην περίπτωση αυτή, οι διατάξεις του παρόντος νόμου ισχύουν αναδρομικά από 1.1.1981 και καλύπτουν όλες τις παροχές που οφείλονται σε σχέση με περιόδους απασχόλησης μεταγενέστερες της ημερομηνίας αυτής.

Άρθρο 10 - Μεταβλητή ηλικία συνταξιοδότησης

(Άρθρο 13 της Οδηγίας)

Οι περιπτώσεις όπου άνδρες και γυναίκες έχουν τη δυνατότητα μεταβλητής ηλικίας συνταξιοδότησης υπό τους ίδιους όρους, δεν θεωρούνται ασύμβατες με τον παρόντα νόμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ´

ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Άρθρο 11 - Πρόσβαση στην απασχόληση - Όροι πρόσληψης

(Άρθρο 14 παρ. 1 περ. α΄ της Οδηγίας)

1. Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου ή λόγω οικογενειακής κατάστασης, όσον αφορά στους όρους πρόσβασης στη μισθωτή ή μη απασχόληση ή γενικά στην επαγγελματική ζωή, περιλαμβανομένων των κριτηρίων επιλογής και των όρων πρόσληψης, ανεξαρτήτως του κλάδου δραστηριότητας και σε όλα τα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας.
2. Απαγορεύεται κάθε αναφορά στο φύλο ή στην οικογενειακή κατάσταση ή η χρήση

κριτηρίων και στοιχείων που καταλήγουν σε άμεση ή έμμεση διάκριση με βάση το φύλο, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 2, όσον αφορά στις δημοσιεύσεις, αγγελίες, διαφημίσεις, προκηρύξεις, εγκυκλίους και κανονισμούς, που αφορούν σε επιλογή προσώπων για την κάλυψη κενών θέσεων εργασίας, την παροχή εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης ή τη χορήγηση επαγγελματικών αδειών.

Άρθρο 12 - Συνθήκες και όροι απασχόλησης - Επαγγελματική εξέλιξη

(Άρθρο 14 παρ. 1 περ. γ' της Οδηγίας)

Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω του φύλου ή της οικογενειακής κατάστασης του εργαζομένου όσον αφορά στους όρους, στις συνθήκες απασχόλησης και εργασίας, στις προαγωγές, καθώς και στο σχεδιασμό και την εφαρμογή συστημάτων αξιολόγησης προσωπικού.

Άρθρο 13 - Επαγγελματικός προσανατολισμός και επαγγελματική κατάρτιση και επιμόρφωση

(Άρθρο 14 παρ. 1 περ. β' της Οδηγίας)

Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου ή λόγω οικογενειακής κατάστασης, όσον αφορά:

α) στην πρόσβαση στο περιεχόμενο και στην εφαρμογή προγραμμάτων ή συστημάτων επαγγελματικού προσανατολισμού και επαναπροσανατολισμού κάθε τύπου και βαθμίδας, επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης, μαθητείας, μετεκπαίδευσης, εκπαίδευσης για αλλαγή επαγγέλματος, λαϊκής επιμόρφωσης, ενημέρωσης και πληροφόρησης των εργαζομένων ή των οικογενειών τους και γενικά προγραμμάτων που συντελούν στην πνευματική, οικονομική και κοινωνική τους εξέλιξη και ανάπτυξη, περιλαμβανομένης της απόκτησης πρακτικής ή εργασιακής εμπειρίας και της δοκιμαστικής υπηρεσίας,

β) στον καθορισμό των προϋποθέσεων και στη συμμετοχή σε εξετάσεις απόκτησης ή απονομής διπλωμάτων, πιστοποιητικών ή άλλων τίτλων ή αδειών ασκήσεως επαγγέλματος, καθώς και στη χορήγηση υποτροφιών και εκπαιδευτικών αδειών ή στην παροχή σπουδαστικών ή άλλων συναφών ευεργετημάτων.

Άρθρο 14 - Λύση της σχέσεως εργασίας και της υπαλληλικής σχέσεως - Προστασία έναντι ανηπιοίων

(Άρθρο 14 παρ. 1 περ. γ' και άρθρο 24 της Οδηγίας)

Απαγορεύεται η καταγγελία ή η με οποιοδήποτε τρόπο λύση της σχέσεως εργασίας και της υπαλληλικής σχέσεως, καθώς και κάθε άλλη δυσμενής μεταχείριση: α) για λόγους φύλου ή οικογενειακής κατάστασης, β) όταν συνιστά εκδικητική συμπεριφορά του εργοδότη, λόγω μη ενδοτικότητας του εργαζομένου σε σεξουαλική ή άλλη παρενόχληση σε βάρος του, σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 2, γ) όταν γίνεται ως αντίδραση του εργοδότη, ή υπεύθυνου για επαγγελματική κατάρτιση, σε διαμαρτυρία, καταγγελία, μαρτυρία ή οποιαδήποτε άλλη ενέργεια προσώπου εργαζομένου επαγγελματικά καταρτιζόμενου, ή εκπροσώπου του, στο χώρο της επιχείρησης ή επαγγελματικής κατάρτισης, ενώπιον δικαστηρίου ή άλλης αρχής, η οποία είναι σχετική με την εφαρμογή του παρόντος νόμου.

Άρθρο 15 - Συμμετοχή σε σωματεία και ενώσεις

(Άρθρο 14 παρ. 1 περ. δ' της Οδηγίας)

Απαγορεύεται κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου ή οικογενειακής κατάστασης όσον αφορά στην ιδιότητα του μέλους ή στη συμμετοχή σε σωματεία ή ενώσεις εργαζομένων ή εργοδοτών ή σε οποιοδήποτε επαγγελματικό σωματείο, περιλαμβανομένων των πλεονεκτημάτων που χορηγούνται από τέτοια σωματεία ή ενώσεις. Επιτρέπεται η διατήρηση ή ίδρυση οργανώσεων προσώπων του ενός μόνο φύλου, εφόσον κύριος σκοπός τους είναι η προώθηση της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών.

Άρθρο 16 - Επιστροφή στην εργασία μετά από άδεια μητρότητας

(Άρθρο 15 της Οδηγίας)

Η εργαζόμενη που έχει λάβει την εκάστοτε ισχύουσα άδεια μητρότητας ή την ειδική άδεια του άρθρου 142 του ν. 3655/2008 (ΦΕΚ 58 Α) δικαιούται, μετά το πέρας των αδειών αυτών, να επιστρέψει στη θέση εργασίας της ή σε ισοδύναμη θέση, με όχι λιγότερο ευνοϊκούς επαγγελματικούς όρους και συνθήκες και να επωφεληθεί από οποιαδήποτε βελτίωση των συνθηκών εργασίας, την οποία θα εδικαιούτο κατά την απουσία της.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΩΝ ΙΣΩΝ ΕΥΚΑΙΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΑΝΔΡΩΝ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Άρθρο 17 - Πεδίο εφαρμογής

Οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται στα άτομα που απασχολούνται ή είναι υποψήφια για απασχόληση στο Δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, καθώς και στον ιδιωτικό τομέα, με οποιαδήποτε σχέση εργασίας ή μορφή απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένης της σύμβασης έργου και της έμμισθης εντολής, και ανεξάρτητα από τη φύση των παρεχόμενων υπηρεσιών, στα άτομα που ασκούν ελευθέρια επαγγέλματα, καθώς και στα άτομα που λαμβάνουν επαγγελματική εκπαίδευση.

Οι διατάξεις του παρόντος νόμου εφαρμόζονται επίσης στα άτομα που λαμβάνουν επαγγελματική εκπαίδευση ή είναι υποψήφια για επαγγελματική εκπαίδευση οποιουδήποτε είδους και μορφής.

Άρθρο 18 - Διάκριση λόγω γονικής άδειας ανατροφής και υιοθεσίας

Πέρα από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 3 παράγραφοι 2 έως 4 του παρόντος νόμου, συνιστά διάκριση και η λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση γονέων λόγω άδειας ανατροφής, φροντίδας, υιοθεσίας ή αναδοχής παιδιού.

Άρθρο 19 - Θετικά μέτρα

(Άρθρο 3 της Οδηγίας)

Δεν συνιστά διάκριση η λήψη ή η διατήρηση ειδικών ή θετικών μέτρων με σκοπό την εξάλειψη τυχόν υφιστάμενων διακρίσεων εις βάρος του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου και την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας στους τομείς που περιλαμβάνονται στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος νόμου, όπως εξειδικεύονται στις διατάξεις του πρώτου μέρους.

Άρθρο 20 - Προστασία μητρότητας, πατρότητας και οικογενειακής ζωής

1. Δεν θίγονται με τον παρόντα νόμο ειδικές διατάξεις νόμων, διαταγμάτων ή κανονισμών που ρυθμίζουν θέματα προστασίας της εγκυμοσύνης και της μητρότητας ή την προστασία της πατρότητας ή την προστασία της οικογενειακής ζωής.

2. Ο εργοδότης δεν μπορεί να αρνηθεί την πρόσληψη γυναίκας λόγω εγκυμοσύνης ή μητρότητας. Σε εργασίες όπου για την πρόσληψη απαιτείται η προσκόμιση ιατρικής βεβαίωσης, η έγκυος προσλαμβάνεται χωρίς την ιατρική αυτή βεβαίωση, εφόσον οι ιατρικές εξετάσεις που απαιτούνται είναι επικίνδυνες για την υγεία της ίδιας ή του εμβρύου. Στην περίπτωση αυτή, η προσκόμιση της ιατρικής βεβαίωσης γίνεται μετά τη λήξη της άδειας μητρότητας, με την επιφύλαξη των διατάξεων του π.δ.176/1997 (ΦΕΚ 150 Α) και του π.δ. 41/2003 (ΦΕΚ 44 Α).

3. Η προστασία του άρθρου 16 του παρόντος νόμου ισχύει και για τους εργαζόμενους που κάνουν χρήση οποιασδήποτε αδειάς, η οποία προβλέπεται για τη γέννηση, ανατροφή ή υιοθεσία παιδιού.

4. Οι ρυθμίσεις του άρθρου 15 του ν. 1483/1984 (ΦΕΚ 153 Α), επεκτείνονται και ισχύουν για τρεις επιπλέον μήνες στην περίπτωση χρήσης της ειδικής παροχής προστασίας της μητρότητας του άρθρου 142 του ν. 3655/2008 (ΦΕΚ 58 Α).

5. Τα άρθρα 7 και 9 του ν. 1483/1984 (ΦΕΚ 153 Α), όπως ισχύουν, έχουν εφαρμογή και στους μερικώς απασχολούμενους.

Άρθρο 21 - Δικαιούχοι επιδόματος γάμου και παιδιών

1. α) Δικαιούχος του επιδόματος γάμου είναι κάθε εργαζόμενος σύζυγος, χήρος ή διαζευγμένος, καθώς και ο άγαμος γονέας, ανεξαρτήτως φύλου.

β) Δικαιούχος του επιδόματος παιδιών είναι κάθε εργαζόμενος γονέας, φυσικός ή θετός, ή εκείνος στον οποίο έχει ανατεθεί η επιμέλεια του παιδιού με δικαστική απόφαση.

γ) Οι ρυθμίσεις της παρούσας παραγράφου δεν θίγουν τις προϋποθέσεις χορήγησης των ανωτέρω επιδομάτων που δεν συνδέονται με το φύλο του εργαζόμενου, τα οποία κατά τα λοιπά χορηγούνται με βάση τις ισχύουσες κάθε φορά διατάξεις. Επίσης, οι ρυθμίσεις της παρούσας παραγράφου δεν επεκτείνονται επί των προϋποθέσεων χορήγησης της οικογενειακής παροχής των υπαλλήλων του Δημοσίου, των Ν.Π.Δ.Δ. και των Ο.Τ.Α., η οποία εξακολουθεί να χορηγείται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 11 του ν. 3205/2003 (ΦΕΚ 297 Α), όπως κάθε φορά ισχύουν.

2. Το εδάφιο δ' της παρ. 4 του άρθρου 3 του από 20/23.12.1959 β.δ. (ΦΕΚ 279 Α), όπως ισχύει, αντικαθίσταται ως εξής:

«δ) Αν η επιμέλεια των παιδιών έχει ανατεθεί με δικαστική απόφαση σε τρίτο πρόσωπο, το επίδομα καταβάλλεται στο τρίτο αυτό πρόσωπο, έστω και αν δεν εργάζεται.»

Άρθρο 22 - Έννομη προστασία

(Άρθρο 17 της Οδηγίας)

1. Κάθε πρόσωπο που θεωρεί ότι ζημιώθηκε από τη μη τήρηση των διατάξεων του παρόντος νόμου, ακόμη και αν έχει λήξει η σχέση, στο πλαίσιο της οποίας φέρεται ότι σημειώθηκε η διάκριση, έχει δικαίωμα δικαστικής προστασίας, καθώς και δικαίωμα προσφυγής ενώπιον των αρμόδιων διοικητικών αρχών, συμπεριλαμβανομένων των διαδικασιών διαμεσολάβησης από το φορέα του άρθρου 25 του παρόντος νόμου. Η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών δεν επηρεάζει τις προβλεπόμενες προθεσμίες δικαστικής και διοικητικής προσφυγής.

2. Νομικά πρόσωπα και ενώσεις προσώπων που δικαιολογούν σχετικό έννομο συμφέρον μπορούν, κατόπιν συναίνεσης του θιγόμενου από παραβάσεις του παρόντος νόμου, να ασκούν στο όνομά του προσφυγή ενώπιον των αρμόδιων διοικητικών ή δικαστικών αρχών. Μπορούν επίσης να παρεμβαίνουν προς υπεράσπισή του ενώπιον των διοικητικών ή δικαστικών αρχών.

Άρθρο 23 - Αστικές, διοικητικές και ποινικές κυρώσεις

(Άρθρα 18 και 25 της Οδηγίας)

1. Η παραβίαση της κατά τον παρόντα νόμο απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου γεννά, εκτός των άλλων, και αξίωση προς πλήρη αποζημίωση του θύματος, η οποία θα καλύπτει τη θετική και την αποθετική ζημία, καθώς και την ηθική βλάβη. Στο άρθρο 663 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας προστίθεται περίπτωση 6 ως εξής:

«6) όλες οι διαφορές μεταξύ ιδιωτών από την παραβίαση της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στην κείμενη νομοθεσία που ενσωμάτωσε την οδηγία 2006/54/ΕΚ στην ελληνική έννομη τάξη.»

2. Η παραβίαση της κατά τον παρόντα νόμο απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου από πρόσωπο που ενεργεί ως εργοδότης ή από τον ασκούντα το διευθυντικό δικαίωμα ή εκ-πρόσωπο ή προστηθέντα υπ' αυτών, κατά τη σύναψη ή άρνηση σύναψης εργασιακής σχέ-

σης ή κατά τη διάρκεια, λειτουργία, εξέλιξη ή λύση αυτής, συνιστά παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας και κατά την έννοια του άρθρου 16 του ν. 2639/1998 (ΦΕΚ 205 Α), για την οποία επιβάλλονται οι προβλεπόμενες στο άρθρο αυτό διοικητικές κυρώσεις σύμφωνα με τα κριτήρια της παραγράφου 3 αυτού, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει.

3. Στην παράγραφο 1 του άρθρου 107 του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. που κυρώθηκε με το ν. 3528/2007 (ΦΕΚ 26 Α) προστίθεται περίπτωση κδ' ως εξής:

«κδ) η παραβίαση της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία που ενσωμάτωσε την οδηγία 2006/54/ΕΚ στην ελληνική έννομη τάξη.»

4. Στο άρθρο 337 του Ποινικού Κώδικα προστίθεται παράγραφος 5 ως εξής:

«5. Όποιος τελεί την πράξη της παραγράφου 1 του άρθρου αυτού, εκμεταλλεύομενος την εργασιακή θέση του παθόντος ή τη θέση προσώπου που έχει ενταχθεί σε διαδικασία αναζήτησης θέσης εργασίας διώκεται κατ' έγκληση και τιμωρείται με φυλάκιση από έξι (6) μήνες μέχρι τρία (3) έτη και με χρηματική ποινή τουλάχιστον χιλίων (1.000) ευρώ.»

Άρθρο 24 - Βάρος απόδειξης

(Άρθρο 19 της Οδηγίας)

1. Όταν ένα πρόσωπο που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος νόμου ισχυρίζεται ότι υφίσταται μεταχείριση που ενέχει διάκριση λόγω φύλου, κατά τις ανωτέρω διατάξεις, και επικαλείται, ενώπιον δικαστηρίου ή άλλης αρμόδιας αρχής, γεγονότα ή στοιχεία από τα οποία πιθανολογείται άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου, ή ότι εκδηλώθηκε σεξουαλική ή άλλη παρενόχληση κατά την έννοια του παρόντος νόμου, ο καθ' ου φέρει το βάρος να αποδείξει στο δικαστήριο ή σε άλλη αρμόδια αρχή, ότι δεν υπήρξε παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών.

Η ανωτέρω ρύθμιση δεν ισχύει στην ποινική διαδικασία.

2. Η παράγραφος 1 εφαρμόζεται επίσης στις περιπτώσεις που τίθεται ζήτημα άνισης μεταχείρισης λόγω φύλου, οι οποίες εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 92/85/ΕΟΚ, όπως ενσωματώθηκε ιδίως με τα προεδρικά διατάγματα 176/1997 (ΦΕΚ 50 Α) και 41/2003 (ΦΕΚ 44 Α), καθώς και της οδηγίας 96/34/ΕΚ, όπως ενσωματώθηκε ιδίως με τα άρθρα 5 και 6 του ν.1483/1984 (ΦΕΚ 153 Α), 25 του ν. 2639/1998 (ΦΕΚ 205 Α), 53 παρ. 2 του ν.3528/2007 (ΦΕΚ 26 Α), 6 του π.δ. 193/1988 (ΦΕΚ 84 Α) και 8 της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας έτους 2003.

Άρθρο 25 - Φορέας παρακολούθησης και προώθησης της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών

(Άρθρο 20 της Οδηγίας)

1. Φορέας για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στο πεδίο εφαρμογής των διατάξεων του παρόντος νόμου ορίζεται ο Συνήγορος του Πολίτη.

2. Στην παρ. 1 του άρθρου 1 του ν. 3094/2003 (ΦΕΚ 10Α) προστίθεται τελευταίο εδάφιο ως εξής: «Ο Συνήγορος του Πολίτη ορίζεται φορέας για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής, στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά: α) την πρόσβαση στην απασχόληση, συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής εξέλιξης και στην επαγγελματική κατάρτιση, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης με σκοπό την απασχόληση, β) τις συνθήκες και τους όρους εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της αμοιβής και γ) τα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, κατ' εφαρμογή του άρθρου 20 της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ.»

3. Το πρώτο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 1 του ν. 3094/2003 αντικαθίσταται ως εξής: «2.

Ο Συνήγορος του Πολίτη επικουρείται από έξι Βοηθούς Συνηγόρους. Ο Συνήγορος του Πολίτη αναθέτει σε Βοηθούς Συνηγόρους την εκτέλεση των καθηκόντων του Συνηγόρου για το Παιδί, καθώς και την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, κατά την πρώτη παράγραφο του άρθρου αυτού.»

4. Στην παρ. 1 του άρθρου 3 του ν. 3094/2003, προστίθεται προτελευταίο εδάφιο ως εξής: «Φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένων των τραπεζών, υπάγονται στην αρμοδιότητα του Συνηγόρου του Πολίτη για την εκπλήρωση της κατά την παράγραφο 1 του άρθρου 1 αποστολής αυτού ως φορέα για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, βάσει της οδηγίας 2006/54/ΕΚ, όπως ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη.»

5. Όπου στα άρθρα 1 έως και 4 του ν. 3094/2003 αναφέρονται οι όροι «δημόσιες υπηρεσίες» ή «υπάλληλος», προστίθεται «και ιδιώτες/ιδιώτης, για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, βάσει της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ, όπως ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη».

6. Το τελευταίο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 3 του ν. 3094/2003 αντικαθίσταται ως εξής: «Δεν υπάγονται επίσης στην αρμοδιότητά του θέματα που αφορούν την υπηρεσιακή κατάσταση του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών, με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου ο Συνήγορος του Πολίτη ενεργεί ως φορέας προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, ηλικίας, αναπηρίας ή γενετήσιου προσανατολισμού, καθώς και τις περιπτώσεις όπου ενεργεί ως φορέας για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, βάσει της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ, όπως ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη.»

7. Στην παρ. 4 του άρθρου 3 του ν. 3094/2003 προστίθεται δεύτερο εδάφιο ως εξής: «Όταν ο Συνήγορος του Πολίτη ενεργεί ως φορέας για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, κατά την παράγραφο 1 του άρθρου 1 του νόμου αυτού, επιλαμβάνεται υποθέσεων που εκκρεμούν ενώπιον δικαστηρίων, δικαστικών ή εισαγγελικών αρχών, έως τη διεξαγωγή της πρώτης συζήτησης στο ακροατήριο ή την άσκηση ποινικής δίωξης ή έως ότου το αρμόδιο δικαστήριο ή η αρμόδια δικαστική αρχή αποφανθεί επί αιτήσεως παροχής προσωρινής δικαστικής προστασίας.»

8. Στο άρθρο 3 του ν. 3094/2003 προστίθεται παράγραφος 6 ως εξής: «6. Στο πλαίσιο της κατά την παράγραφο 1 του άρθρου 1 αποστολής του ως φορέα για την παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών και πέραν των λοιπών κατά τον παρόντα νόμο αρμοδιοτήτων του, ο Συνήγορος του Πολίτη,

α) παρέχει συνδρομή προς τα θύματα διακρίσεων λόγω φύλου, διαμεσολαβώντας με κάθε πρόσφορο τρόπο για την αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών. Εφόσον η διαμεσολάβηση αυτή δεν επιφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα, ο Συνήγορος του Πολίτη διαβιβάζει το πόρισμά του στον καθ' ύλην αρμόδιο φορέα για την άσκηση της πειθαρχικής ή και κυρωτικής αρμοδιότητας, ο οποίος οφείλει να ενημερώσει περί αυτού τον Συνήγορο του Πολίτη.

β) διενεργεί έρευνα σύμφωνα με το άρθρο 4,

γ) δημοσιεύει ειδικές εκθέσεις για την εφαρμογή των ίσων ευκαιριών και της ίσης μετα-

χείρισης ανδρών και γυναικών στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, οι οποίες περιλαμβάνουν και εισηγήσεις μέτρων για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου. Οι εκθέσεις αυτές κοινοποιούνται, πέραν των οριζόμενων στο τελευταίο εδάφιο της παραγράφου 5 του άρθρου 3 του παρόντος νόμου, στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης και στη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης,

δ) διατυπώνει γνώμη, αυτεπαγγέλτως ή κατόπιν ερωτήματος άλλης δημόσιας αρχής, ως προς την ερμηνεία διατάξεων του παρόντος νόμου,

ε) ανταλλάσσει πληροφορίες με ομόλογους φορείς των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με αρμόδιους ευρωπαϊκούς οργανισμούς, όπως το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων που έχει συσταθεί με τον Κανονισμό (ΕΚ) 1922/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 2006 (ΕΕ L 403) και

στ) συνεργάζεται με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, τους κοινωνικούς εταίρους, τις επιχειρήσεις και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις προς ενημέρωση και διάδοση των καλών πρακτικών ίσης μεταχείρισης και ίσων ευκαιριών για άνδρες

και γυναίκες στην απασχόληση, την εργασία και την εν γένει επαγγελματική δραστηριότητα και για τη διοργάνωση σχετικών επιμορφωτικών εκδηλώσεων.»

9. Τα εδάφια 6 έως 9 της παρ. 5 του άρθρου 4 του ν. 3094/2003 αντικαθίστανται ως εξής: «Για την προάσπιση των δικαιωμάτων του παιδιού και για την παρακολούθηση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, κατά την παράγραφο 1 του άρθρου 1 του παρόντος, ο Συνήγορος του Πολίτη μπορεί να ζητεί, με ειδικά αιτιολογημένο έγγραφο του, από ιδιώτη που κατονομάζεται στην αναφορά, έγγραφα ή άλλα στοιχεία για την υπόθεση. Τα στοιχεία αυτά παρέχονται εφόσον δεν παραβιάζεται η νομοθεσία περί προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Στο πλαίσιο έρευνας για την προάσπιση των δικαιωμάτων του παιδιού, δεν μπορεί να αντιταχθεί στον Συνήγορο ο χαρακτηρισμός των αιτούμενων στοιχείων ως απορρήτων. Ο Συνήγορος του Πολίτη υποχρεούται να διασφαλίζει το προσωπικό και επαγγελματικό απόρρητο των ιδιωτών και να μη δημοσιοποιεί στοιχεία που μπορεί να καταστήσουν δυνατό τον προσδιορισμό τους. Αν ο ιδιώτης αρνείται να παράσχει τα παραπάνω στοιχεία, ο Συνήγορος του Πολίτη μπορεί να ζητήσει τη συνδρομή δημόσιας υπηρεσίας ή επαγγελματικού συλλόγου κατά περίπτωση, καθώς και της εισαγγελικής αρχής.»

10. Καταγγελίες ή πληροφορίες που περιέρχονται σε δημόσια αρχή σχετικά με την εφαρμογή του παρόντος νόμου διαβιβάζονται από αυτήν στο Συνήγορο του Πολίτη. Όσον αφορά το πεδίο αρμοδιότητας του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (Σ.ΕΠ.Ε.), οι κατά τόπο Επιθεωρήσεις Εργασίας επιλαμβάνονται των παραπάνω καταγγελιών και ενημερώνουν άμεσα το Συνήγορο του Πολίτη, έχουν δε την υποχρέωση να του υποβάλουν τα αποτελέσματα των ενεργειών αρμοδιότητάς τους, επιφυλασσομένης, σε κάθε περίπτωση, της αρμοδιότητας του Συνηγόρου του Πολίτη προς ιδίαν έρευνα και διαμόρφωση του τελικού πορίσματος επί της καταγγελίας.

Άρθρο 26 - Υποχρέωση πληροφόρησης και παροχής στοιχείων

(Άρθρα 26 και 30 της Οδηγίας)

1. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις οφείλουν να ενημερώνουν τα μέλη τους για το περιεχόμενο του παρόντος νόμου και για τα μέτρα που λαμβάνονται για την εφαρμογή του και για την εξασφάλιση της αρχής της ισότητας αμοιβής και ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων.

2. Οι εργοδότες υποχρεούνται να διευκολύνουν τις συνδικαλιστικές οργανώσεις στην εν-

μέρωση αυτή, που γίνεται είτε εγγράφως, σε πίνακες ανακοινώσεων που βρίσκονται στην επιχείρηση, είτε προφορικά είτε με διανομή εντύπων στους χώρους εργασίας, εκτός του χρόνου απασχόλησης, ή με άλλο πρόσφορο τρόπο.

3. Οι εργοδότες, καθώς και οι υπεύθυνοι για θέματα επαγγελματικής κατάρτισης, οφείλουν να προάγουν την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στο χώρο εργασίας με τρόπο προγραμματισμένο και συστηματικό. Για το σκοπό αυτόν λαμβάνουν μέτρα για την πρόληψη και την αντιμετώπιση κάθε μορφής διάκρισης λόγω φύλου, σύμφωνα με τις διατάξεις του παρόντος και ιδίως για την πρόληψη της παρενόχλησης και της σεξουαλικής παρενόχλησης, αλλά και ως προς την πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική κατάρτιση και στην επαγγελματική, μισθολογική και βαθμολογική εξέλιξη. Οι εργοδότες οφείλουν να παρέχουν, σε τακτά χρονικά διαστήματα, τις κατάλληλες πληροφορίες στους εργαζόμενους και στους εκπροσώπους τους, καθώς και στους αρμόδιους φορείς των άρθρων 25 και 28 του παρόντος νόμου, όταν οι πληροφορίες αυτές τους ζητούνται. Οι πληροφορίες αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν στοιχεία για την αναλογία ανδρών και γυναικών στα διάφορα επίπεδα οργάνωσης του φορέα απασχόλησης, καθώς και για τα μέτρα που ενδεχομένως προτίθενται να λάβουν για τη βελτίωση της κατάστασης, σε συνεργασία με τους εκπροσώπους των εργαζομένων.

4. Οι υπηρεσίες του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης υποχρεούνται να παρέχουν στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και στους εργαζομένους, ατομικά, κάθε πληροφορία και στοιχείο που αναφέρεται στα θέματα που ρυθμίζονται με τον παρόντα νόμο.

Άρθρο 27 - Τμήμα Ισότητας των Φύλων του Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας

1. Στο Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης λειτουργεί από 2.2.1984 Ειδικό Τμήμα «Ισότητας των Φύλων». Η λειτουργία του Τμήματος «Ισότητας των Φύλων» στο Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εργασίας, η απαρτία και η θητεία των μελών διέπονται από τις διατάξεις του άρθρου 25 του π.δ. 368/1989 (ΦΕΚ 163 Α) όπως ισχύουν.

Τα μέλη του Τμήματος, τακτικά και αναπληρωματικά, και ο γραμματέας του ορίζονται με απόφαση του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης.

2. Η παράγραφος 6 του άρθρου 25 του π.δ. 368/1989 αντικαθίσταται ως εξής: «6. Το Τμήμα Ισότητας των Φύλων συγκροτείται από:

α) τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, ως Πρόεδρο, ο οποίος σε περίπτωση απουσίας ή κωλύματος αναπληρώνεται από τον Γενικό Διευθυντή Εργασίας,

β) έναν εκπρόσωπο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, με τον αναπληρωτή του,

γ) έναν ανώτερο υπάλληλο της Διεύθυνσης Όρων Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, με τον αναπληρωτή του,

δ) έναν εκπρόσωπο των εργαζομένων με τον αναπληρωτή του, όπως υποδεικνύεται από τους φορείς τους και

ε) έναν εκπρόσωπο των εργοδοτών με τον αναπληρωτή του, όπως υποδεικνύεται από τους φορείς τους. Εισηγητής είναι ο κατά περίπτωση αρμόδιος υπάλληλος της Διεύθυνσης Όρων Εργασίας, Τμήμα Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης.»

3. Η παράγραφος 14 του άρθρου 25 του π.δ. 368/1989 αντικαθίσταται ως εξής: «14. Στην αρμοδιότητα του Τμήματος Ισότητας των Φύλων ανήκει η γνωμοδότηση για σχέδια νόμων, διοικητικών πράξεων και γενικά για θέματα που αναφέρονται στην εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στις εργασιακές σχέ-

σεις, εφόσον παραπέμπονται σε αυτό από τις αρμόδιες υπηρεσίες.»

Άρθρο 28 - Θέματα Υπηρεσιών Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης και αρμοδιότητες αυτών

1. Τμήμα Ισότητας των Φύλων

α. Στη Διεύθυνση Όρων Εργασίας της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης λειτουργεί από 2.2.1984 Τμήμα «Ισότητας των Φύλων».

β. Η περίπτωση δ' της παρ. 2 του άρθρου 4 του π.δ. 368/1989 αντικαθίσταται ως εξής:

«δ) Τμήμα Ισότητας των Φύλων, στο οποίο ανήκουν:

αα) Η νομοθετική πρωτοβουλία και η επεξεργασία σχεδίων νόμων και κανονιστικών διοικητικών πράξεων που αναφέρονται στην εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης και στην ισότητα ευκαιριών ανδρών και γυναικών στις εργασιακές σχέσεις, στην προστασία της μητρότητας και στη συμφιλίωση επαγγελματικού, ιδιωτικού και οικογενειακού βίου, σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης.

ββ) Η παρακολούθηση του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου σχετικά με τα θέματα της ανωτέρω παραγράφου, σε συνεργασία με τους συναρμόδιους κάθε φορά φορείς.

Εκπρόσωπος του Τμήματος Ισότητας των Φύλων μετέχει στις ελληνικές, ευρωπαϊκές και διεθνείς επιτροπές και ομάδες εργασίας, σχετικά με τα αντικείμενα αρμοδιότητάς του.

γγ) Η παρακολούθηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, των διαιτητικών αποφάσεων, των εσωτερικών κανονισμών προσωπικού και των εν γένει πρακτικών στο χώρο εργασίας ως προς την τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών και την υιοθέτηση θετικών δράσεων στο πλαίσιο αυτής. Για το σκοπό αυτόν συνεργάζεται με κάθε αρμόδια Υπηρεσία συμπεριλαμβανομένων του Σ.ΕΠ.Ε. και του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (Ο.ΜΕ.Δ.), οι οποίες υποχρεούνται να αποστέλλουν σε αυτό όλα τα σχετικά στοιχεία, λαμβάνει δε υπόψη σχετικές απόψεις, πληροφορίες ή στοιχεία των κοινωνικών εταίρων.

δδ) Η συλλογή στοιχείων και στατιστικών δεδομένων για τη θέση των εργαζομένων και των δύο φύλων στην Ελλάδα και η παρακολούθηση της εφαρμογής ειδικών θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τα δύο φύλα και την εξάλειψη των ανισοτήτων στις εργασιακές σχέσεις.

εε) Η ενημέρωση σχετικά με τις «καλές πρακτικές» στα θέματα που ρυθμίζει ο παρών νόμος. Για το σκοπό αυτόν ζητούνται σχετικές πληροφορίες και στοιχεία από Δημόσιες Υπηρεσίες, Ανεξάρτητες Αρχές, Διαχειριστικές Αρχές κοινοτικών και άλλων πόρων ή από άλλον αρμόδιο φορέα.

στστ) Η ενημέρωση των εργοδοτών, των εργαζομένων, των συνδικαλιστικών και των μη κυβερνητικών οργανώσεων που ασχολούνται με την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, σχετικά με τα μέτρα που λαμβάνονται για την ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις.»

2. Γραφεία Ισότητας των Φύλων

α. Σε όλες τις Επιθεωρήσεις Εργασίας (Διευθύνσεις, Τμήματα και Γραφεία) λειτουργούν από 2.2.1984 «Γραφεία Ισότητας των Φύλων».

β. Στο άρθρο 9 του π.δ. 136/1999 (ΦΕΚ 134 Α) προστίθεται παράγραφος 3 ως εξής:

«3. Γραφείο Ισότητας των Φύλων: (μη αυτοτελές)

α) Ενημέρωση και συνεργασία με τον Συνήγορο του Πολίτη, σύμφωνα με τις διατάξεις των παραγράφων 8 περ. α' και 11 του άρθρου 25.

β) Ενημέρωση του Τμήματος Ισότητας των Φύλων της Διεύθυνσης Όρων Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης για θέματα του παρόντος νόμου.

γ) Συνεργασία με το Τμήμα Ισότητας των Φύλων της Διεύθυνσης Όρων Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, τον Συνήγορο του Πολίτη και τη Γενική Γραμματεία Ισότητας του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, για την ενημέρωση και για την εφαρμογή από τους Κοινωνικούς Επιθεωρητές Εργασίας των ρυθμίσεων του παρόντος. Για το σκοπό αυτόν τα σχετικά στατιστικά στοιχεία τηρούνται ανά φύλο.

Ο Προϊστάμενος της Διεύθυνσης ορίζει τον υπεύθυνο του Γραφείου Ισότητας των Φύλων.»

3. Μονάδα Ανάλυσης και Τεκμηρίωσης Το εδάφιο β' της παρ. 4 του άρθρου 2 του ν. 2874/

2000 (ΦΕΚ 286 Α') αντικαθίσταται ως ακολούθως: «Η Μονάδα Ανάλυσης και Τεκμηρίωσης έχει ως έργο την παρακολούθηση των πολιτικών απασχόλησης, κοινωνικής ασφάλισης και ισότητας των φύλων και την κατάρτιση μελετών και εκθέσεων για τα θέματα αυτά και γενικώς την επιστημονική και γραμματειακή υποστήριξη του Συμβουλίου Εμπειρογνομήνων για την προώθηση του έργου του.»

4. Με απόφαση του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης μπορούν να ρυθμίζονται ειδικότερα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των υπηρεσιών του Υπουργείου που αναφέρονται στο παρόν άρθρο.

Άρθρο 29 - Κοινωνικός διάλογος

(Άρθρα 21, 22 και 29 της Οδηγίας)

1. Το Κράτος ενθαρρύνει το διάλογο μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, καθώς και το διάλογο με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες προωθούν την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, με στόχο την προαγωγή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και την εργασία ως και τη συμφιλίωση επαγγελματικού, οικογενειακού και ιδιωτικού βίου.

2. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, στο πλαίσιο της αποστολής της για τη διεξαγωγή κοινωνικού διαλόγου για τη γενική πολιτική της χώρας και ειδικότερα για θέματα κοινωνικής πολιτικής, ενθαρρύνει το διάλογο με τις οργανώσεις - μέλη της, με σκοπό την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και ενεργό συμμετοχή τους στην προώθηση της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης, σύμφωνα με τους σκοπούς και κατά τις διατάξεις του παρόντος νόμου.

3. Κατά τη σύνταξη και εφαρμογή κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων ή πράξεων, καθώς και κάθε μορφής προγραμμάτων για την εργασία, την απασχόληση και την επαγγελματική κατάρτιση, πρέπει να λαμβάνεται ιδιαίτερως υπόψη η αρχή των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΑΤΑΡΓΟΥΜΕΝΕΣ – ΤΕΛΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Άρθρο 30 - Καταργούμενες διατάξεις

(Άρθρο 23 της Οδηγίας)

1. Από την έναρξη ισχύος του παρόντος νόμου καταργείται κάθε γενική ή ειδική διάταξη νόμων, διαταγμάτων, υπουργικών αποφάσεων, εσωτερικών κανονισμών επιχειρήσεων που έχουν ισχύ νόμου ή κανονιστικής πράξης, καθώς και διατάξεις που ρυθμίζουν την άσκηση

ελευθέρου επαγγέλματος ή ανεξάρτητης δραστηριότητας, εφόσον αντίκεινται στις διατάξεις του παρόντος νόμου.

2. Από την έναρξη ισχύος του παρόντος νόμου καταργούνται, επίσης, όροι συλλογικών

συμβάσεων εργασίας ή άλλων συλλογικών συμφωνιών, διαιτητικών αποφάσεων του ν.1876/1990 (ΦΕΚ 27 Α), εσωτερικών κανονισμών επιχειρήσεων ή εκμεταλλεύσεων συμβατικής ισχύος, καθώς και ατομικών συμβάσεων εργασίας, εφόσον αντίκεινται στις διατάξεις του παρόντος.

3. Ο ν.3488/2006 (ΦΕΚ 191 Α) καταργείται, εξαιρουμένων των διατάξεων της παραγράφου 7 του άρθρου 13 και των άρθρων 21 και 23.

4. Καταργούνται οι διατάξεις των παραγράφων 4 και 5 του άρθρου 4, του πρώτου εδαφίου της παραγράφου 1 και της παραγράφου 2 του άρθρου 8 και του πρώτου εδαφίου της παραγράφου 1 του άρθρου 9 του ν. 1414/1984 (ΦΕΚ 10 Α).

5. Τα προεδρικά διατάγματα 87/2002 (ΦΕΚ 66 Α) και 105/2003 (ΦΕΚ 96Α) καταργούνται.
(...)

(σ.σ. τα άρθρα 31-37 αναφέρονται σε άλλα ζητήματα τα οποία μπορείτε να δείτε λαμβάνοντας το πρωτότυπο έγγραφο).

(...)

Άρθρο 38 - Έναρξη ισχύος

Η ισχύς του παρόντος νόμου αρχίζει από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, εκτός αν ορίζεται διαφορετικά στις επί μέρους διατάξεις του.

Παραγγέλλομε τη δημοσίευση του παρόντος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και την εκτέλεσή του ως νόμου του Κράτους.

Αθήνα, 6 Δεκεμβρίου 2010

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΚΑΡΟΛΟΣ ΓΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ

(...)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ - ΠΑΡΑΓΩΓΗ
MULTIMEDIA Α.Ε.
Χρ. Λαδά 3, Αθήνα,
τηλ.: 210 33 33 600, fax: 210 33 33 601,
mmsales@dolnet.gr, <http://www.mmedia.gr>

Σ Χ Ο Λ Ε Σ
Γ Ο Ν Ε Ω Ν

Πληροφορίες: τηλ. 2131311520-23 και 2131311525-27, email: sxog@ggae.edu.gr fax: 2131311524

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης